

Бўри Зиёмухаммадов

**ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ
АСОСЛАРИ**

Тошкент
«ТИВ-КИТОВ»
2009

Т а қ р и ; ч и л а р : С. Ҳасанов, педагогика фанлари доктори, профессор,
 М. Тожиев педагогика фанлари доктори, профессор.

Мажли "АОНУН" : финчи чакириқ Ўзбекистон Ре; ликаси С
 итнг IX о ссипсидз кабул қилинган «Таъ; тугрисид
 Кадрлар' айерлаш миллий дастурн» тачо; аридан ч;
 дика флш адибзсп за Шзрк мутаг сирлапий
 'Я тугоиен; фикрларидан келпб ч-п
 в. ігогаі и!
 -он (ИНГ тароияси оилан шуғуллан
 ішигя ІННОИ-.ЕН\тп ? wu<v.i;т

Сўз боши

Қўлингиздаги ушбу китоб, таълим-тарбия билан шугулланувчилар учта йўлчи юлдуз ҳамда таълим жараёнига дастуруламал вазифасини ўтайди, шунингдек, бу йўлда саъй-ҳаракат қилаётганларга беминнат хизмат қилишига ишончимиз комил.

Вазифамиз одамларни тарбиялаб, маънавий камолотга етаклаш экан, буни педагогик фаолият ёки маърифат дейилади. «Маърифат, бу тарбияланувчининг хоҳиш-иродасини керакли йўналишда бошқариш санъатидир» деган экан Абу Наср Фоборбий. Педагогик амалиётимизни маҳорат билан амалга оширишимиз учун педагогика фанининг мазмун-моҳиятини ва меҳнат фаолиятимизнинг объекти ҳисобланган инсон ўзи қандай мавжудот эканини яхши билиб олишимиз лозим.

Педагогика инсоният тарихий тараққиёти давомида фалсафа таркибида шаклланиб, ривожланиб келган. XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII аср бошларида Ян Амос Коменский ҳамда бошқаларнинг меҳнати билан педагогика мустақил фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқа бошлади. Бу жараён шу кунгача давом этиб келмоқда. Кўп хорижий мамлакатларда ҳозир ҳам у фалсафанинг таркибида. Бунинг сабаби, фалсафа билан педагогиканинг умумий томонлари ва уни боғлаб турган ришталар жуда кўплигидадир. Чунончи, фалсафа дунёқарашни ўрганувчи илм-фан бўлса (онтология бўлими), педагогика бу дунёқарашни шакллантирувчи инсон фаолияти соҳасидир. Шу билан бир қаторда фалсафа инсон ва жамиятни ўрганса (аксиология бўлими), педагогика ҳар бир инсонга таълим бериб, жамият тараққиётининг ижобий бўлишига шароит яратиб беради. Фалсафа комил инсон муаммоси устида бош қотирса (праксиология бўлими), педагогика фалсафа ишлаб чиққан комил инсон сифатларини тарбиялаб берувчи касб-Дир. Фалсафа билиш жараёнини ўрганса (гносиология бўлими), педагогика ўзининг билдириш назарияси (дидактика) асосида билимларни авлоддан-авлодга етказиб беради. Ундан ташқари, ҳар қандай илм-фаннинг, шу жумладан, педагогиканинг ҳам, энг умумий назарий асосини фалсафа яратиб бера-

методология бўлими). Шунинг учун педагогика фалсафа-ажралиб чиққан бўлса-да, буни нисбий деб билмоқ керак. агогиканинг фалсафа билан умумийлиги кўп бўлгани боис, фалсафа билан боғлаб турган ришталарни ҳар бир ўқитув-*I* педагог яхши билиши лозим. Бу боғлиқликларни ва бошқа нарсаларни, ушбу китобимиз саҳифаларида кўрсатиб бе-га ҳаракат қилдик. Сизнинг ихтиёрингиздаги вазифа, биз слаб берган алоқадорликларни билиб олиб, педагогик ама-ингизда қўллашингиздан иборатдир.

'аолиятимиз йўналтирилган объект Ҳазрати инсон ўзининг :адга йўналтирилган ҳаракатлари билан бошқа жонзотлар-тубдан фарқ қилади. Одам ўзининг ҳаракати натижасида шши мумкин бўлган нарса ва ҳодисаларни олдиндан кўз та келтиради. Ер юзида инсондан бошқа, ҳеч бир жонзот [ян ҳаракатидан кўзланган мақсадни ва бу мақсадни амал-шгришининг ҳаракат тартибини аввалдан билмайди. Барча уқотлар ўз ҳаракатини биологик эҳтиёжларини қондириш инстинкт ва шартсиз рефлекс ёрдамида амалга оширади-Уларнинг барча ҳаракатлари ирсий бирликларида дастур-ан, Уларда яхши тараққий этган сезги, хогира ва одднй-бўлса-да, ақл бор, аммо тасаввур мутлақо йўқ. Инсон биологик ҳамда ижтимоий эҳтиёжларини қаноатланти-йўлида ққладиган ҳаракатларидан оддин, муайян эҳтиё-жавоб берувчи нарса ёки ҳодисани ҳамда унга етишиш-ҳаракат жараёнини тасаввурига келтиради. Яъни одам 'ян мақсад қўя олиш ва унга етишиш режасини туза олиш лиятига эга.

[ақсад сари қилипгап ҳаракат фаолият деб номланиншии *мт*. Демак. инсон бошқа жонли мавжудотлардан ўзининг (пяти билли фарқланар экан, бошқа маҳл\т\отлар фаолият ата олмайдилар. Улар фақат инстинктга бўйсуниб ҳаракат оладилар, холос.

ишилиқ жамиятининг тарихий тарақ?дйёти давомида фа-т турлари ривожлана бориб, кўпайган. Тарихан таркмб ш фаолият турларини гурухлаштирганда қуйидаги манза-қўриш мумкин.

ехнат фаолияти. Кишиларнинг тирикчилкк йўлида, яъни си ва ўзининг табиий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларини қон-ш учун маблағ топиш мақсадида қиладиган ақлий ва жис-лй ҳаракатлари меҳнат фаолияти дейилади. Меҳнат фао-и ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш, бошқарув. >рат. санъат, илмий тадқиқот олиб бориш ёки таълим-ия билан боғлиқ бўлиши мумкин. Буларнинг ҳар бири, ўз

навбатида, бир неча тур ва шохобчаларга бўлиниб, ажралиб кетади. Улардан илмий тадқиқот олиб бориш билан таълим-тарбия фаолияти энг мураккаби ва шарафлисидир. Киши меҳ-нат фаолиятининг маҳсули ҳар бир инсон ва бутун жамият ҳаётини белгилаб беради. Меҳнат фаолиятининг маҳсулотла-рисиз, шу кунда, бирон-бир жамият ўз ҳаётини амалга оширол-майди. Чунки инсон жуда ҳам ижтимоийлашиб кетган бўлиб, ҳеч бир кимса орқага қайтиб, ибтидоий тарзда турмуш кечи-ра олмайди. Сабаби, тарих чархпалаги орқага айланмайди.

Оиладаги фаолият деб, уй юмушларини бажариш, бола тар-бияси билан шуғулланиш, ўз лакомили устида ишлаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларга айтилади. Умуман олганда, меҳ-нат фаолияти, дам олиш, сиёсий ва жамоа уюшмаларида фао-лият кўрсатишдан ташқаридаги ҳамма ҳаракатлар оиладаги фаолият ҳисобланади. Бу фаолият кўзга кўринмагани, кўплар уни менсимагани билан, у жамият тараққиётида жуда катта роль ўйнайди. Ҳар қандай бола биринчи таълим-тарбияни оилада ола бошлайди ва оилада олинган билим ва қўникма-лар, умрининг охиригача сақланиб қолади.

Дам олиш (рекреацион) фаолият. Киши ўзининг меҳнат, оила, сиёсий ва жамоатчилик соҳаларидаги фаолиятлари жарёнида сарфлаган р^ий, ақлий ҳамда жисмоний қувватларини тик-лаш ва уларни янада ривожлантириш мақсадида қиладиган ҳаракатлари рекреацион фаолият дейилади. Дам олишнинг ҳам тур ва шохобчалари куп. Инсон учун фаолиятларнинг энг эркини ва инчунин, энг суюмлиси рекреацион фаолиятдир. Аслида меҳнат қилиш ва дам олиш, бир бутуннинг икки то-**чотг** бўлиб, дам олмай, киши меҳнат қила олмайди, меҳнат қилганидан сўнг дам олиш истаги бўлади, у шундай ҳуқуққа ҳам эга. Бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қайд қилкнган қоида. Дам олиш, меҳнат қилиш каби, умуминсо-ний кадрият ҳисобланиб. уни инкор этиб ёки унга қаршилиқ қилиб б\лмайди.

Сиёсий фаолият. Одам, ўзининг фуқаролик бур чини бажа-риш жараёнида жамиятни бошқаришда қатнашиш учун қила-диган ҳолисона ҳаракатларига сиёсий фаолият дейилади. Си-ёсий арбоблар бу ҳисобга кирмайдилар. Сиёсий фаолият улар учун меҳнат фаолиятидир. Бу фаолият энг тақдир этилмайди-ган бўлгани билан жамият ^ун ўта зарур.

Жамоатчилик фаолиятига турли жамоа уюшмаларида, кўча-қўлда, маҳалла ва бошқа жамоат жойларида халққа фойда кел-тирувчи барча ҳаракатлар қиради. Жамоа ишларида ҳолисона қатнашиш катта савоб ишлардан бўлиб, инсонни ижобий то-

мондан тавсифлайди ва унинг етук шахе сифатида шаклланишига ёрдам беради. Унинг акси ҳисобланган бутун жамият, иахалла-қўй, меҳнат жамоаси ва бошқаларнинг тақдирига берарқбўлган киши, шахе сифатида тўлиқривожданмаган бўлиб • сисобланади. Ундай кишиларни халқ севмайди ҳам, хурматланайди ҳам. Улар худбин деб аталади.

Ҳамма турдаги фаолиятларни қуя туриб, инсоннинг энг музаккаб, шу билан бирга, шарафли меҳнат фаолияти ҳисобланган таълим-тарбия билан боғлиқ бўлган ҳаракатини ўрганиб шқишни, ушбу китобимизда мақсад қилиб қўйганмиз.

Авваламбор, шуни айтиш жоизки, таълим-тарбия фаолиятини қўл учида, амал-тақал қилиб бажаришлик ман қилинади. Уни фақат бутун вужуди билан, бор ақд-заковот ва билигини ишга солиб, маҳорат билан бажариш лозим бўлади. Бу фаолиятнинг бошқа турдаги фаолиятлардан фарқи ҳам шунда. Чунки бошқа турдаги меҳнат фаолиятларида йўл қўйилган амчилик ва хатолар ё кишининг ўзига, ё бошқа бировга, ёки меҳнат жамоасига моддий ёки маънавий зарар етказса, таълим-тарбияда йўл қўйилган хато ва камчиликлар одамларнинг, йникса, ёш авлоднинг ривожига салбий таъсир этиб, бутун самиятнинг бир неча ўн йилликтаракқиётига акс таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бундай хатоликка йўл қўймасликка сойдил ҳаракат қилишимиз лозим.

• Ҳар бир ишни маҳорат билан бажариш деб, муайян фаолиятни шу фаолият жараёнида амалда бўлган барча қонун-қоидалар ва тамойиллар асосида, кам куч ва оз вақт сарфлаб амалга ширишликка айтилади.

Ушбу китобимизни диққат ва қунт билан ўқиб чиқсангиз, меҳнат фаолияти этиб танлаган таълим-тарбия жараёнини маъратли амалга оширишингиз учун замин тайёрлаган бўласиз.

Таълим-тарбия соҳасини ўзига меҳнат фаолияти этиб тантан киши, авваламбор, педагогиканинг фалсафий жабҳалални яхши эгаллаб, ўз маънавиятига айлантириб олган бўлиши лозим. Педагогиканинг фалсафий жабҳаларини эгаллаб олиш деганда, педагогикада ишлатиладиган фалсафа тушунбларини ҳамда илм-фанда кейинги вақтда содир бўлган ўзгаришларни, янгидан пайдо бўлган дунёқараш ва илмий оқимфни, шунингдек, ҳамма педагоглар билиши шарт бўлган фалфанинг боқий қонун ва қонуниятларини билиб олиб, уларўзларида кўникма ҳосил қилганлик ҳолати тушунилади.

Иккинчидан, ҳар қандай ўқитувчи ва педагог маҳоратли дарсришни ўзига мақсад қилиб олган экан, педагогиканинг нарий асослари ва дарс ўтишининг усул ҳамда услублари билан

тўла қуролланган бўлиши керак. Акс ҳолда, дарс ўтиш жараёнида қатор хато ва камчиликларга йўл қўйиб, кўзлаган мақсади йўлидан чиқиб кетаверади. Натижада, нафақат ўзини, балки тарбияланаётган болаларни ҳамда мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юрти раҳбарларини ҳам жуда-жуда қийнаб қўяди. Бу ҳолда меҳнат жараёни унга азоб-уқубатга айланади. Энг асосийси, ўз фаолиятдан олаётган маблағини оқдамай, болачакасини нопок йўл билан боқаётганини ҳам билмай қолади. Бунинг оқибати эса жуда ҳам ёмон.

Учинчидан, назарий жиҳатдан ҳар қандай ўта кучли асосланган ва лойиҳаси яхши тузилган дарсни ҳаётда амалга ошираётганда, албатта, бир қатор қийинчиликларга дуч келинади. Дарс ҳа деганда кўнгилдагидек бўлавермайди. Шунда қийинчиликлардан қўрқмай, тушкунликка тушмай, сабр-бардош билан, шу жараёнда учрайдиган тўсиқларни бартараф этиб, зарур бўлса, тузиб чиққан дарс лойиҳасига бир неча бор ўзгартиришлар киритиб, назарий асосланган дарсни амалиётда синовдан ўтказиб, педагог ўзига мослаштириб олиши лозим. Бу педагогик тажриба ҳисобланади.

Дарс жараёнида ноҳуш вазиятга тушиб қолмаслик ва ўз меҳнат фаолиятингиз орқали, шу соҳага қўйилган талаб даражасида жамиятга фойда келтиришингиз учун, қўлингиздаги китобни қайта-қайта ўқиб, унда қайд қилинган билимлар асосида қиладиган ҳаракатларингизни амалиётда қўллаб, уларни автоматлаштириб, ҳаёт тарзингизга айлантиринг. Ҳар қандай китобни бир-икки маротаба ўқиганда, одам унинг мазмунига тўлиқ этиб бормайди. Этиб борган тақдирда ҳам, китобдаги билимларга у ҳали ўзида кўникма ҳосил қилмаган бўлади. Педагогик фаолиятингизни маҳоратли амалга оширишингиз учун, ушбу китоб энг зарур адабиёт сифатида иш столингизда доимо туриши керак. Дарсларга тайёргарлик кўраётганингизда тинг керакли жойини очиб, у ердаги билимларни хотирангизда тиклаб, сўнг, улар асосида тузган дарс лойиҳасини амалиётда синаб кўринг. Бу билимларга қайта-қайта муурожаат қилиш ҳамда уларни педагогик амалиётингизда қўллайверишингиз натижасида, китобдаги билимлар аввал кўникмангизга, сўнг малақангизга ва бора-бора маънавитингизга айланиб кетади. Шундагина меҳнат фаолияти этиб танлаган қасбингизнинг моҳир устаси бўлиб, меҳнат жараёни сиз учун роҳатга айланади. Шу йўл билан топган маблағингизни уйингизга олиб борсангиз, хонадонингизга қут-барака кириб, ҳалол лўқма еган болаларингиз тўғри тарбия топади ва сизга фақат хурсандчилик келтиришади, иншооллоҳ.

Айтган ишларни амалга ошириш осон эмас, албатта. Аммо ушбу ўта масъулиятли, аммо шарафли касбни ўзингизга меҳнат фаолияти қилиб танлаган экансиз, бир-икки йилги қийинчиликларни бўйнинтизга олиб, уз педагогик маҳоратингиз устида ишлашга эринманг. Бир-икки йиллик қийинчиликлардан кейин бир умр қийналмай, меҳнат фаолиятингиз сиз учун роҳат ва фароғатга айланади.

«Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотлардан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир» — деган эди Абу Али ибн Сино.

ПЕДАГОГИКАНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖАБҲАЛАРИ

1. Педагогикадаги фалсафа тушунчалари

1.1. Инсон тушунчаси ва киши маънавиятининг шаклланиши

Қадимдан инсоннинг лотинча атамаси «Хомасапиенс», яъни «Ақдли жонзот» деб юритилиб келинган. Хозир ҳам баъзи адабиётларда бу атамани учратиш мумкин. Бир Караганда бу тушунча тўғрига ўхшайди, у маълум даражада тўғри ҳам. Аммо чуқурроқ фикр юритиб кўрадиган бўлсак, ҳамма одамларда ақл бор, бири уни кўп ишлатса, бири жуда кам ишлатади. Юкоридаги таърифга караганда, буларнинг барчаси ақдли жонзот бўлиб чиқмоқда. Бу адолатдан эмас, албатта. Ундан ташқари, таърифлар назариясидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳар қандай таъриф, таърифланувчи нарса ва кимсанинг энг умумий хусусиятларини ифода этгани ҳолда, уни муайян бир ўлчамга сола олиши керак, яъни унинг баҳоланишига шароит яратиб бериши лозим. «Хомасапиенс» тушунчаси одамнинг энг асосий хусусиятини ифода этган. Ҳақиқатан ҳам, одам ақдли жонзот, аммо кишининг ақдлилик даражасини бу таъриф билан аниқдаб бўлмайди. Яъни бу таъриф бўйича таърифланувчи киши қанчалик ақдини ишлатишини ўлчаб бўлмайди.

Фикр юритиб кўрайлик-чи, одам ақдини юритиши натижасида унда нима содир бўлади? Киши ақдини ишлатиши натижасида билмаган нарсасини англаб, уни билиб олади, яъни унда билим пайдо бўлади. Киши ақдини қанчалик кўп ишлатса, шунчалик билими кўпайиб бораверади. Шунга кўра, инсон ақдини қанчалик юритганини, яъни қанчалик ақдли эканини, унинг тўплаган билимлар ҳажми билан ўлчаса бўлади.

Билимларнинг тури жуда кўп — диний, табиий, ахлоқий, техникавий, фалсафий, касбий, сиёсий, иқтисодий ва ҳоказо. Бу билимларнинг ҳар бир фан соҳасидаги ҳажми ундан ҳам кўп. Одам хоҳдаган билим турларининг ичидан кераклигини ва керакличасини олиши мумкин. Бу иш кишининг фаоллигига боғлиқ. Натижада саъй-ҳаракат қилган кишида турлитуман билимларнинг анчагина ҳажми йиғилиши ва уларни ҳаётида қўллайвериши натижасида бу билимлар унинг кўника, малака ва маънавиятига айланиб кетган бўлиши мумкин.

[ангасалик қилиб юрган бошқа бировда эса билимлар тури ам, ҳажми ҳам оз бўлиши, инчунин, маънавияти ҳам паст ўлиши табиий. Кишидаги йиғилган билимларнинг ҳажми ва уридан катъи назар, бу йиғиндини бир сўз билан нима деса ўлади? деган саволга, **бу** - кишининг ижтимоий моҳияти дейлади. деб жавоб берамиз.

Муайян бир одамнинг ижтимоий моҳияти деганда, аждодардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирлиги(ген)дага ахборот-ир билан унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўника, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади.

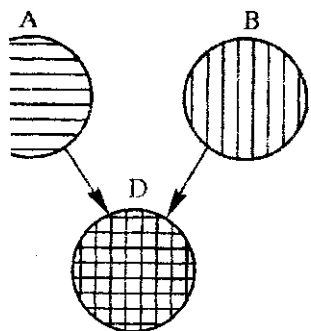
Биологиядан бизга маълумки, инсоннинг биологик моҳия-1 мавжуд. Унга инсон танасининг ўлчамлари, қадди-қоматининг шакл-шамойиллари, терисининг ранги, юз-кўз тузилиши, қонининг иссиқлик даражаси, кимёвий таркиби ва бош-1 кўплаб биологияга оид кўрсаткичлар қиради.

Энди билдикки, инсоннинг биологик кўрсаткичлари бин бир қаторда, унинг ижтимоий кўрсаткичлари, яъни унинг плаган билимлар тури ва ҳажми ҳамда бу билимларни кўника-1, малака ва маънавият деган қалб такомилининг босқичлашаги ҳолати ҳам бор экан. Одамни шартли думалоқ бир бунлик қилиб олсак, умумбиологик моҳиятини ифодаловчи ирани ётиқ чизиклар билан штрихлаймиз («А» доира), ижтимоий моҳиятини кўрсатувчи дойра ичини эса тик чизикларлан тўлдирамиз («Б» дойра), иккаласини бирлаштирсак, эсимон думалоқ шакл пайдо бўлади («Д» дойра). Бу шартли соннинг интеграллашган моҳиятидир (1-расм).

Ер юзид а бирон-бир шу кўринишга эга махлуқот мавжуд ас. Барча жонзотлар фақат ётиқ чизикди («А» дойра) кўришга, яъни фақат биологик моҳиятга эгадирлар, **холос**. Иншининг интеграллашган ҳолатдаги кўринишини нима деб ата-

сак бўлади? Бундай қўшма моҳиятга эга бўлган жонзотни «**Биоижтимоий мавжудот**» (**Биосоциум**) дейилмокда.

Инсон ижтимоий моҳиятининг таркиби. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, инсон биоижтимоий мавжудот экан, унинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? деган савол берилиши табиий. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, бу саволга, ҳар бир инсоннинг ижтимоий моҳиятинини, албатта,

1-расм.

билим ташкил қилади деб жавоб берса тўғри бўлади. Бу билимларни инсон қандай қилиб ва қайқдан олади? деган саволга, акдини ишлатиб, объектив борликдан ёки «билимлар сандиғи» деб аталувчи турли фанлардан, китоб ва журналлардан ҳамда устоз мураббийлардан олади, десак хато қилмаган бўламиз.

Педагогик фаолият айнан инсонга билим бериб, унинг ижтимоий моҳиятини оширишга қаратилган. Жамият учун кишининг биологик моҳиятидан кўра ижтимоий моҳияти кераклироқ ва муҳимроқ ҳисобланади.

Инсон нима учун билим эгаллайди? деган навбатдаги саволга, ҳаётда қўллаш учун дейиш мумкин. Инсон билимни ҳаётда ишлатиш учун эгаллар экан, у акдий фаолияти орқали эгаллаган билимини ҳаётда бир уринишда қўллай оладими? деган саволга, албатта. қўллай олмайди, деб жавоб берилади. 4>ики. унинг вужудида янгидан эгалланган бгтлим ёрдамида қилинадиган ҳаракатларга ҳали кўника шаклланмаган бўлади. Янгитдан эгалланган билим асбсида ҳаракат қилиш кўникамасини ҳосил қилиш учун киши иродасини ишга солиб, тарбиячи ёки устози иштирокида ҳар бир ҳаракатини эгаллаган билимида кўрсатилган тартиб бўйича. маълум бир мақсад йўналишида бир неча бор такрорлаши шарт. Шунда унинг вужудида бу билимларга кўникама ҳосил бўлади.

Киши эгаллаган билимларини амалиётда намоён қилишининг бир неча даража босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич. Одам эгаллаган билимларини амалиётда қўллаётганида ортикча куч ҳамда вақт сарфласа кам, мақсадга етса ва иш бажарилса, олинган билим **қуникамага** айланган деб ҳисобланади. Бу босқичда инсон тафаккурида пайдо бўлган ва тасавури орқали ўз тасдиғини топган билим жисмоний ҳамда акдий ҳаракатлар орқали киши вужудига сингиб, унинг кўникамасига айланган бўлади.

Иккинчи босқич. Киши ўз билимларини ҳаётда қўллайвериши натижасида мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари ортикча куч ва вақт сарфламай равон амалга оширилишига **малака** дейилади. Бунда вужудга сингиган ҳаракатлар автоматлашган ҳолатга етиб, тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради, холос. Малаканинг ҳам паст, ўрта ва юқори даражалари мавжуд.

Учинчи босқич. Инсон она қорнидан бошлаб, ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида унда ҳосил бўлган ҳаракатлар кўникама ва малака босқичларидан ўтиб, руҳига сингиган ва ҳаёт тарзида намоён бўладиган ҳаракат ҳолати **маънавият** дейилади (2-расм).

Ҳаёт тарзига	Рухиятига сингиб	Маънавиятга айланади
		Амалт-тёття <i>исп</i> йитптяп қўлланиши натижасида
	Малакага айланди	
		Амалиётда кўп маротаба такрорланиши натижасида
	Кўникмага айланди	
		Амалиётда бир неча бор қўлланиши натижасида
Тафаккурда билим пайдо бўлди		

2-раем.

Эътибор беринг, инсон маънавиятига фақат фойдали бимлар орқали шаклланган ижтимоий сифатлар киради. Ин-эн фойдали билимлар каторида, билиб-билмаган ҳолатда, ойдасиз ва ўзининг саломатлигига, обрўи ва атрофдагилар-Г зарар етадиган иллатларни ҳам эгаллаши мумкин. Масалан, тгарета чекиш, ароқ ичиш, ёлғон гапириш, ўғрилиқ қилиш і ҳоказо. Бундай иллатлардан ташкил топган ҳаёт тарзи **бетънилик** ҳисобланиб, инсон ижтимоий моҳиятини тараққий тириш ўрнига, унда салбий-ижтимоий сифатларнинг ривож-нишига асос бўлади. Бу ҳолни **ижтимоий хасталаниш** дейила-т. Ўзингиз ва болаларингизни бундай касалликлардан сақданг.

1.2. Маънавият, қадрият, маданият, адабиёт санъат ва маърифат

Инсоннинг ирсий бирликлари орқали унга мерос бўлиб ўтган ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда плаши натижасида улар кўникма ва малака босқичларидан ю, унинг ҳаёт тарзига айланганлик ҳолатини **маънавият** деб, ;орида айтилди.

Бинобарин, маънавиятга куйидаги фалсафий таърифни бер-бўлади. **Маънавият — бу кишининг эгаллаган фойдали бил-лари амалий ҳаётида синалиб, кўникма ва малака даражаси-Г ўтган ва қалбига сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижобий гимой сифатлар мажмуидир.** Бу билимлар киши руҳига син-і, ирсий бирликларидан жой олганлиги учун ҳам, наслдан-лга ўтади.

Маънавиятга берилган ушбу таъриф объектив мавжуд бўлган мураккаб бир ижтимоий қодисани мушоҳада ва идрок қилиш. унинг энг муҳим хусусиятини хис қилиш ҳамда маънавият мавзуида чоп этилган қатор адабиётларни таҳлил қилиш на-тижаси ўлароқ вужудга келган.

Мухтарам ўқитувчи ва педагоглар, азиз талабалар маънави-ят тўғрисида айтилаётган қатор тушунчалар таъсирга берил-май. инсониятнинг мураккаб ижпшойй ходисаси бўлган бу объектив бордиқ тўғрисида тўғри тасаввурга эга бўлишингиз учун. куйида маънавиятга берилган қатор таърифдар ораси-дан китоб ва журнал саҳифаларида чоп этилиб турадиганда-ридан бир нечтасини таҳлил қилиб чиқамиз.

1. «Маънавият — инсоннинг зот белгиси. унинг фаолияти-нинг таркибий қисми, онги, ақл заковатининг маҳсули»¹.

2. «Маънавият — инсон фаолиятининг руҳий мазмуни бўлиб, кишилар унинг воситасида ўзларини англайдилар. жамият, табиат, ўз турмуш тарзи, амалий фаолияти муаммоларини ҳал этадилар»².

3. «Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти. руҳий кечинмалари, ак^тий қоби-лияти, идрокини мужассамлаштирувчи тушунча»¹.

4. «Маънавият — ҳар бир инсоннинг ички руҳияти, ақд-заковати, уни ўзини ўзи англаш. яхшиликларга. эзгу ниятлар-га-тўла қапби, олдинга қараб янги марралар сари онгли ра-вишда фаоллик кўрсата билиш ва интилиш садоҳиятидир»⁴.

5. «Маънавият кўп қиррали ходиса бўлиб. а.хлоқий (одоб. бурч, масъулият туйғуси), илмий-ижодий, амалий малакалар (меҳнат. ижодкорлик, истеъдод, крбилият). диний. мафкура-вий қарашларнинг яхлит бирлигидир»\

6. «Маънавият — миллатнинг асрлар давомида шаклланган маданий ривожланиши билан узвий боғлиқбўлган ички (акдий) интеллектуал ва собит ҳиссий дунёсидир»⁶.

7. «Маънавият — инсон қалбида. кўнгил кўзгусида акс эт-ган ҳақиқат нуридир»⁷.

1. *Л.Жио.юв.* Мустақиллик масъулияти. — Т.. «Ўзбекистон». 1996. 29-оет.

• «Мулоҳрт». 1997, 5-сон. 15-бет.

Ибрэхамов ва бошқашр. Ватан туйғуси. — Т.. «Ўзбекнсон». 1996. 1! 1 -бет. Маънавият ва маърифат асослари. Тузупчилар: С.О.Отамлродов ва Бош-юлар. - Т., 1998. К-бет.

М.Абду.Г гаев ва бошқалар. Маънавият. — Фаркона. 1999. 22-бет.

А.Эркаев. Маънавият — устун йўналиш. «Иқтисод ва ҳисобот» журнги. 1996. 2-сон. 20-22-бетлар.

М.Имомназаров. Миллим маънавиятимиз назариясига чизгилар. — Т.. «Шарк», 1998. 14-бет.

Таъриф деб аталувчи бу аниқдамалардаги баъзи тушунча ва атамаларнинг ноўрин ишлатилганлиги ҳамда таҳририй ноўхшовликларини ҳисобга олмаганда, улар умуман нотўғри бўлмай, мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган маънавиятнинг у ёки бу хусусиятларини ёки аҳамиятини ифода этган. Бу эса, баҳолаш категорияси ҳисобланади. Бизга эса ҳодисага, унинг моҳиятини очиб берувчи таъриф бериш талаб қилинади.

Юқорида келтирилган «таъриф»ларни ўқиб, беихтиёр «Булар ҳаммаси тўғрику-я, аммо маънавиятнинг ўзи нима?» деб сўрагинг келади. Чунончи: «зот белгиси, фаолиятнинг ажралмас қисми, ақл-заковатининг маҳсули». « ўз турмуш тарзлари, амалий фаолиятлари ва муаммоларни ҳал этадиган». «кишининг ички ҳаёти, рухий кечинмалари, ақдий қобилияти, идрокини мужассамлаштирувчи» нарса, «қарашларининг яхлит бирлиги» дегани ўзи нима? Булар биз таърифламоқчи бўлаётган нарсанинг у ёки бу томонини кўрсатувчи тавсифлар-ку. Унинг (маънавиятнинг) таърифи қани?

Барча фикрларни бир четга суриб, энг жозибали еттинчи рақамли «Ҳақиқат нури» деган таърифга эътиборимизни қарагайлик. Дарҳақиқат, маънавият — инсон қалбида (руҳида — Зизнинг изох). кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир. 5у мутлақ тўғри. Аммо нурнинг ўзи нима? Бизнингча, «нур» — жлим. Билим. яъни нур инсон қалбига ҳар қандай билим /тнбаи бўлган мутлақ Ҳақиқатдан, яъни Тангри таолодан келанидан кейин, киши қалбида униб-ўсади ва ўз тараққиётганг, юқорида айтилган, бир неча босқичларидан ўтганидан :ейин киши руҳига сингиб, кўнгил кўзгусида шуъла тарката юшланди. Инсон руҳидаги Ҳақиқат нури ҳаракатининг ана ту, охириги босқичини, яъни нур шуъласини биз **маънавият** еб атадик.

Нур, яъни билим мутлақ Ҳақиқатдан, яъни Ҳақ таолодан дамга келгани билан, у унда амалий фаолиятини топмай, ьни униб-ўсмай нобуд ҳам бўлиши мумкин. Тангридан олиб галланган билим ҳаётда қўлланавериб, киши қалбида ўз риэжини топса, бора-бора у руҳига сингиб, нур тарката бошшиди. Аммо бу нур мутлақ Ҳақиқат нурининг шуъласидир. ишидаги ана шу ҳақиқат нурининг шуъласи маънавият деллади. Қарабсизки, М.Имомназаровнинг таърифи ҳақиқатга ;ин бўлиб чиқди.

Маълум бўлдики, инсон биоижтимоий мавжуд от бўлиб, шнг ижтимоий моҳияти унда жамланган билимлар ҳажми уларни амалиётда қанчалик кўп ишлатиб, кўникма ва малалар ҳосил қилиб, маънавиятга айланиб улгурганлик даража-

си билан белгиланар экан. Шунинг учун, ҳар бир инсон тинимсиз билим эгаллаб, уларни амалиётда узлуксиз куллаб бориши зарур. Акс ҳолда. киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллангани билан уни амалиётда қўллама, эгаллаган билими унинг маънавиятига айланмай, билими кўп бўла туриб, маънавияти паст бўлиб қолаверади.

Хуллас, маънавият тушунчасини ва унинг шаклланиш босқичларини билдик. Энди «Қадрият нима?» деган саволга жавоб излайммз.

Чоп этилган кўпгина изохди луғатларда «қадрият» тушунчасига тўлиқ таъриф берилмаган. Шунинг учун биз, жамият ичида мавжуд ва муҳим ижтимоий воқелик ҳисобланган бу тушунчага фалсафий таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Кишини қуршаб турган чексиз қуп нарса ва ходисалар, шу жумладан, миллий маънавият ичидан ҳам, муайян шахе ёки ижтимоий гуруҳ, ё конкрет бир миллат, ёхуд бутун инсоният учун алоҳида аҳамиятга, қадрга эга бўлганлари қадрим і дейилади.

Қадриятлар моддий ва маънавий деган турларга ажралади.

Моддий қадриятлар деб, кишилар лгоддий эҳтиёжларини кондириб, ўзига хос хусусияти ва шаклларига кўра одамларда алоҳида хис-туйғу уйғотувчи моддий нарсаларга айтилади. Уларга буюк иншоотлар, боғ ва хиёбонлар, антиқа уй-рўзғор буюмлари, тарихий қийматга эга бўлган уй анжомлари, қурол-ярйғ, озик-овқат, шахейй буюмлар ва шунга ўхшаш нарсалар киради.

Маънавий қадриятлар — кишилар маънавий фаолияти маҳсули, билишнинг мураккаб жараёни натижасида юзага келган **билим**, қараш **ва** малакалар самарасидир. Бу қадриятларни таърифлаш, оқибат натижада, инсоннинг рухий эҳтиёжлари, манфаатлари **ва** фаолият турларига боғлиқ бўлади. Маънавийлик **бундай ҳолларда** моддийликка қарама-қарши қўйилмайди. Аксинча, улар **ўзаро** узвий боғлиқдирлар.

Маънавий қадрият инсон ҳаётининг фаолиятининг таркибий қисми, унинг маҳнати ва ижтимоий шароитлар туфайли яратилган қобилияти сифатида намоён бўлади. Буларга мйсол **қилиб**, турли-туман байрамлар, миллий урф-одат ва анъаналар, чиройли **ахлоқ ва** одоблар, мусика, мўйқалам устаси ижодининг маҳсули бўлган расмлар, бадий адабиёт ва ҳоказоларни келтирса бўлади.

Ҳақиқий маънавийлик фақат инсоннинг онгида, тафаккуридадир. Нрсалар эса унинг фаолият натижаси бўлиб, меҳнат маҳсулотларига, предметли шаятга кўчганидир. Масалан, китоб ёхуд рассомлик асари — шунчаки оддий предметлар

бўлмай, уларда ёзувчи ва рассомнинг ижодий фаолият натижалари гавдаланган. Бу нарсаларнинг маънавий жиҳатлари уларнинг моддийлиги билан узвий боғланган. Буларда муайян одам — ижодкор маънавий кадрияти онг фаолияти орқали моддийлашади. Жамият тараққиёти жараёнида тўпланган кадриятлар ўтмиш аждодлар қўлга киритган билим-тажрибалари, маънавий маҳсулотларининг тлшувчисиدير.

Фан, санъат асарларининг мохиятини тушуниш учун, унинг қонуният(билим)ларини идрок эта олиш зарур. Мактабларда олиб бориладиган таълим-тарбиянинг маъноси ҳам маънавий кадриятларни идрок этиш киши маънавиятини тарбиялашга йўналтирилган бўлиши лозим. ^

Яна кадриятлар умумипсоний, миллим, жамоа, оилавий ва шахсий бўлиши мумкин. Бу кадриятлар орасида ўзаро узвийлик бўлса ҳам, улар бир-биридан фарқ қилади.

Умуминсоний кадриятлар деб, ер юзидаги барча халқлар учун бирдай кадрли бўлган: ҳаёт кечирнш. билим олиш, меҳнат қилиш, севиш-севилиш. завқланиш, хоҳлаган фаолнят билан шуғулланиш. ўз ҳуқуқларига эга бўлиш ва ҳоказо ҳастий зарур ижтимоий воқеликларга нисбатан айтса бўлади.

Энди «Нима учун умуминсоний кадрият барча одамлар учун кадрли?» деган саволга келсак. Умуминсоний кадрият шунинг >чун ҳам ҳамма одамлар орасида алоҳида аҳамиятга эгаки, у шеонларнннг моддий, ижтимоий ва иқтисодий эҳтисжлари ждан баробар рухий эҳтиёжини ҳам қондирали. Масалан, жамма учун кадрли ҳисобланган биронта байрамни, жумлаи&l. яъти йилии олайлик. Бу байрамда киши хоҳласа-хоҳдасо ўзига-ўзи яшаб ўтган йилиикг ҳисоботини беради ва келинги йнлга. бировларга айтмайдиган режаларини тузади.)дамлар кўп орзу-умидларини янги йил била?: боғлайдилар. >у эса руҳ, унинг озукаси билан боғлиқ нарсалир. шунинг чун хлм бу байрам ҳамма учун кадрли.

Ёки билим эгаллаш жараёнини олайлик. Бу жара-еи киши [аънавиятининг такомили, руҳининг дам олиши, роҳатланиши ва киши қўнглининг таскини билан боғлиқдир, Шунинг •!VN ҳам у инсон зотига манзур. ҳамма учун кадрлидир. Ёки имматбаҳо олмос, олтин, қумуш ва ҳоказо нарсаларни олсак, чарнинг кишига иқтисодий фойдаси, уни тақиб юрганда ижтимоий нафи тегиши баробарида одамга эстетик завқ ҳам берилади. Бу эса. руҳ озукаси билан боғлиқ нарса. Ер юзида ҳаёт :чириш, яъни яшаш одамларнинг ирқи, жинси. ёши. келиб н<,иши ва бошқа хусусиятларидан қаъти назар, ҳамма учун шрлидир. Ота-она. кишининг жинси, миллати, имсгимой

келиб чиқишидан қаъти назар, фарзанд деб аталувчи барча учун кадрлидир. Булар ҳаммаси'умуминсоний кадриятлардир.

Миллий кадриятлар деб, муайян халқнинг расм-русуми, анъанаси, фазилатлари, ахлоқ ва одоби. яшаш тарзи, байрамлари. шу халқнинг аксарият қисми томонидан эъзозланишига лойиқ бўлган иншоотлар, миллий кийимлар, уй-рўғор буюмлари. рўзғор тутишлари ва ҳоказоларга айтилади. Масалан. ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, хушхўлчилиги ва мулоимлиги, ғайратли ва итоатгўйлиги. турли тоифадаги одамлар билан ўзаро иноклашиб кетишлиги, кечиримлиги, мулоҳаза ва тафаккур билан иш кўриши, тинчликсеварлиги ўзбек миллий кадриятлари бўлиб ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси «ўзбекчилик» деган сўз билан ифодаланиб, унда ўзбекларнинг фазилатлари мужассамланади. Бу кадриятларни эгаллаган киши миллий фазилатга эга одам дейилади.

Ҳар бир халқнинг кадрияти нафақат ўзининг миллий омиллари, балки умуминсонийлик таъсири остида ҳам шаклланади. Ўзбекнинг миллий кадриятлар сарчашмалари бошқа халқларнинг энг юксак кадриятларини ижобий ўзлаштириш анъаналари билан боғлиқ. Агар маънавиятимиз ва кадриятларимиз тарихига шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ўзбек миллий санъати, шеърияти, илм-фани ўтмишда форс, араб, рус, ҳатто юнон маънавият ва кадриятларидан баҳра олганлигига гувоҳ бўламиз.

Жамоа кадрияти. Ҳар бир маҳалла, кишлоқ, меҳнат жамоаси ё ўқув муассасасида маълум бир ижтимоий ҳодиса (тўйларни ўтказиш, жамоа бўлиб сайлга чиқиш, хашарлар ўтказиш ва ҳоказо) урф бўлган. Улар ўша одатни анъана қилиб, уни асраб-авайлайдилар. Улар учун у кадрли. У ўша жамоанинг маънавий кадрияти ҳисобланади. Ёки бир оила учун маълум бир маънавият (ҳаёт тарзи) тури, чунончи, туғилган кунни нишонлаш жуда эътиборли нарса. Бу ўша оиланинг маънавий кадрияти. Бошқа бир оила бу тантанани билса ҳам, \ЛII ўтказса ҳам, эътиборга сазовор тантана деб билмайди. Улар учун у кадрият эмас. Жамоанинг моддий кадриятлари маҳалласидаги. қишлоғидаги, шаҳридаги алоҳида бир иншоот. хиёбон. сайлгоҳ. ҳайкал ёки боғ бўлиши мумкин.

Шунга ўхшаш, ҳар бир инсоннинг **шахсий кадрияти** ҳам бўлади. Жумладан: ота-бобосидан қолган буюмлар кишининг кундалик ҳаётида керак бўлмаса ҳамки, баъзилар уларни «Отамни эслатади ёки бувимни кўргандек бўламан» деб, уларни асраб-авайлайдилар, улар учун кадрли. Ўша буюм ёки бирон бир одат муайян шахснинг шахсий кадрияти ҳисобланади. Мазкур

уйга келин бўлиб тушган қиз учун улар қадрли эмас. Уй йғиштирганда бу буюмларни кераксиз нарса деб ҳисоблаб, ула ни олиб чиқиб ташлаши ҳам мумкин.

Ҳар бир инсон ўз ижтимоий ҳаётининг кўринишларид бири бўлган «маънавият», «қадрият» деган тушунчалар бил бир қаторда «маданият» деган нафис бир ижтимоий ҳодиснинг том маъносини билиши керак. Қуйида ана шу атама? таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Луғатларда. маданият — жамиятнинг ишлаб чиқариш, и тимой ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқдари **мц** муи. Бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум давр[^] да қўлга киритган шундай ютуқдари даражаси. дейилган. **Щ** таъриф рус тилидаги «культура» тушунчасининг луғавий **ма£** мунига мое бўлиб, лотин тилидаги «култура», яъни етишти, риш, тарбиялаш, ривожлантириш маъносидан олинган **бўлиб**[^] конкрет бир жамиятнинг муайян бир даврда эришган **ишлаб** чиқариш кучлари ва маънавиятини, қисқаси ҳаёт тарзини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, русчадаги культура — муайян жамиятнинг маълум бир даврдаги ҳаёт тарзини **кўрса** тувчи тушунча. Қўлингиздаги китобда бу ижтимоий вокеликни маънавият деб аниқдадик. Демак, мустамлакачилик **асора** ти остида бўлган даврдаги ўзбек атамашунослари ва луғатшунослари узбек тилидаги тушунчаларни изохлашда рус **тилида** ёзилган луғатлардан унинг айниятини топиб туриб изоҳ **бер** ганлар. Ваҳоланки, рус тилидаги кўп тушунчаларни узбек **ти** лидан ва ўзбек ҳаётини ифода этувчи баъзи тушунчаларни **рус** тилидан топиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча. узбек **тили** даги «маданият» тушунчаси рус тилидаги «культура» тушунчасининг мазмунини бермайди. Рус тилидаги «культура» атамаси биздаги ҳаёт тарзи, яъни «маънавият» деган тушунчани кўпроқ ифода этади.

Маънавият — одамларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган билимлари. қадрият — шахе, оила, жамоа, маълум бир миллат ёки бутун инсоният қалбида алоҳида эътибор қозона олган маънавият ва моддий нарсаларнинг бир тури бўлса. **маданият** — **ШИСОННИНГ ЭГАЛЛАГАН БИЛИМЛАРИ ВА ҲОСИЛ ҚИЛГАН ТАЖРИБАЛАРИГА** асоеланган **малакали ҳаракатлари ёки меҳнат** фаолиятининг маҳсулидан буйёд **бўлган нарсалар бошқаларда завқ уйғота оладиган** ижтимоий **ҳодисадир**.

Кишининг ҳар бир ҳаракати ёки фаолиятининг маҳсули маданият даражасига кўтарилиши мумкин. Мисол учун, одамнинг юриш-туриши. сўзлаши ёки рўзғор юритиши бошқалар-

ни завқдантирса, унинг шу юмушларни маданият даражасига кўтарганлигини билдиради.

Юриш-туриш маданияти, муомала маданияти. нутк маданияти, касбий маданият ва ҳоказолардан ташқари, одамларда завқ уйғотиш билан шуғулланувчи махсус фаолият турлари ҳам мавжуд. Уларга, **адабиёт ва санъат** киради. Адабиётнинг бир қанча жанрлари бўлгани каби, санъатнинг ҳам бир қатор турлари мавжуд. Улар кишининг дил торларига таъсир этиб, уни рухлантиради. Бу билан кишиларга рухий озука бериб, кўнгилли дам олишларига хизмат қилади.

Бадий адабиёт тил (сўз) воситасида бадий образлар яратувчи соҳа бўлиб. шу соҳада яратилган асарлар шеър, наср ва драма деган турларга ажралади.

Лев Николаевич Толстойнинг таърифи бўйича, одамларни қачонлардир завқдантирган ва ўтиб кетган воқеа ҳамда нарсаларни шу кунда сунъий тиклаб туриб, бугун яшаётган кишиларни завқдантирувчи фаолият турига **санъат** деб айтилади. Санъат турларига театр санъати, тасвирий санъат, наққошлик санъати, ҳофизлик санъати ва бошқалар киради.

Маънавият, маданият ва санъатга тааллуқди яна бир тушунча борки, уни ҳам билиб қўйиш фойдадан холи эмас. Бу ҳам бўлса **маънавий ва маданий мерос тушунчаларидир**.

Маънавият — кишиларнинг эгаллаган билимлари ва бу билиларнинг ҳаёт тарзига айланганлик даражаси; қадрият — маълум бир шахе ёки кишилар гуруҳида алоҳида аҳамиятга эга бўлган маънавият тури; маданият — инсон олган билимларини ҳаётда қўллаётганида бошқаларни завқлантира олиш ҳолати; санъат — авваллари бўлиб ўтган маданият турларидан бирини, шу кунда, сунъий равишда тиклаб, одамларда завқ уйғотувчи фаолият тури бўлса, **маданий ва маънавий мерос — ажодлар авлодларга қолдирган маънавият ҳамда маданият ичидан миллатнинг шу қунига асқотиб турган қисмига айтилади**.

Ота-боболаримизнинг уммондай маънавий ва маданий хазинасидан бизга фақат бир қисмигина етиб келган. Уларнинг кўплари тарих саҳифаларида қолиб кетган. Сабаби. улар ўз вақтида хизматини бажариб бўлиб, бугунги кунимизга ярамай Қолган. Улар фақат **маънавий ва маданий** ёдгорлик сифатида хотирланади. Мисол учун, миллатимизнинг кўрки бўлган паранжи (ёпинчик) ўз даврида зўр қадрият бўлган. Баъзилар паранжи ёпинишни маданият даражасига ҳам олиб чиққанлар. Аммо, бу бизга мерос бўлиб қолмади. У миллатимизнинг маънавий ёдгорлиги. Яна қайта айтамикки, **маънавий ва маданий мерос деган тушунчани, фақат ота-боболаримиздан бизга егиб**

келиб, бугуниги эҳтиёжимизга яраб турган маънавият ва маданият турига нисбатан қўлласса бўлади.

Маънавият, қадрият, маданият, санъат, маънавий ва маданий мерос, маънавий ва маданий ёдгорлик деган гушунчаларнинг том маъносини тушуниб етдик. Шу тушунчалар тизимига кирувчи ва улар билан узвий боғлиқ бўлган яна битта тушунча борки. у ҳам бўлса «**маърифат**». Куйида шу тушунчани таърифлашга ўтамиз.

Ўзбекистонда чоп этилган изоҳди луғатда ҳам, «маърифат — кишиларнинг онг-билимини, маданиятини (маънавиятини - бизнинг изоҳ) оширишга қаратилган таълим-тарбия» дейилган **Демак, маърифат деб, ажодлар тўплаган билимларни авлодларга етказиб бериш йўлида қилинадиган ҳаракатлар мажмуига айтилар экан.**

Шу билан бирга маърифатни «билим» деб талқин қилувчилар ҳам оз эмас. Масалан, сўфийлар маърифатни билим маъносига тушунганлар. Баховуддин Накшбанд: «Рухий камолотнинг асосий мақсади маърифатли (билимли - бизнинг изоҳ) бўлишидир», дейди.

1.3. Билим, илм, фан ва таълим

Киши маънавияти ва бутун ижтимоий моҳиятининг бир-ямчи асосини билим ташкил қилишлиги айтилди. Шу ерда, Зил им ўзи нима? — деган савол пайдо бўлиши табиий. Бу аволга **синергетикадан келиб чиқиб, билим - бу бир бутунлик-1** и, яъни **мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий шоқадорликдир**, деб жавоб берса бўлади. Бу алоқадорлик, мажму. (унинг тадрижий ривожига жараёнида, уни ташкил қилувчи қисмлар таракқиётининг ички заруриятидан келиб чиққан бўлади. У нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан пайдо бўлиб, > 11 з н 11 н г ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Шунинг учун ҳам, ни қонуният (гоҳо қонун) деб юритилади. Бу ерда бир **бутунлик**, яъни мажму деганда. алоҳида олинган квантдан тортиб, **:р** шари ёки бутун Коинотни ҳам тушуниш мумкин. Инсон ужуди ёки унинг бир аъзоси - юз, кўз, кулок, оёқ ва бошқарни; бирон-бир машина ёки унинг қисмлари - гайка, шай-а. дунгалак, дудкарнай ҳам бир бутунлик - мажму бўлиши мумкин. Унга ижтимоий ҳодиса - муҳаббат, нафрат, ғазаб, шўқат ва ҳоказолар ҳам мисол бўла олади. Ҳар қандай бутунлик. албатта. бир неча қисмлардан ташкил топган бўлади. Бунинг борлиққа мажму ёндашув тамойилидан билса бўлади.

Мана шу бутунликни бутун қилиб турган, унинг қисмлари орасидаги **функционал (зарурий) алоқадорликдир**. Бу алоқадорлик бўлмаса, ўша нарса ёки ҳодиса бугун бўлиб туролмайди. Зеро, мавжуд бўлмайди. Ўқитувчи, домла ёки бошқа бир киши сизга билим бераётганида ёки бирон-бир нарса ё ҳодисани тушунтираётганида уни бутун қилиб турган алоқадорликларни сизга кўрсатиб беради. Масалан, тарих ўқитувчиси бир давлатнинг муайян бир даврдаги тарихини сизга тушунтираётир. Шунда у, шу мамлакатнинг жойлашган жойи, у жойнинг табиий шароити, у ердаги халқлар маданияти. табиий шароит ва маданиятидан келиб чиқиб, шу давлатда устувор хўжалик турларининг тизими ҳамда давлат бошқарув турини бирмабир тавсифлаб, улар орасидаги узвий алоқадорликни кўрсатиб беради. Чунки булар «мамлакат» деб номланган бир бутун ижтимоий ҳодисанинг моддий ва маънавий қисмларидир. Улар орасидаги-функционал алоқадорлик қонуний равишда мавжуд бўлиб, уни билган киши, шу давлат тўғрисидаги билимга эга бўлади. Ёки бошқа мисолни олиб кўрайлик: кимё ўқитувчиси дарсда бир бутун нарса бўлиб ҳисобланган сувни сизга тушунтирмоқца. Шунда у сув табиий равишда аралашган модда бўлиб, ички кимёвий тузилиши бўйича, икки элемент — «водород» ва «кислород»ларнинг ўзаро зарурий бирикмасидан ташкил топган деб тушунтиради. Уларни ўзаро зарурий бириктириб турган нарса улар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Шуларни билсангиз, сувнинг кимёвий тузилишини билган бўласиз. Яъни, сув тўғрисида кимёвий билимга эга буласиз.

Билим - нарса ва ҳодисаларнинг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорлик бўлиб, биз уша қонуният, қонун, қоида, хусусият, тушунча, таъриф деган атамаларни берганмиз.

Нарса ва ҳодисаларда хусусият сифатида намоён бўлувчи, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликнинг киши тафаккуридаги инъикоси билим дейилади.

Билиш жараёни ақлий сафарбарлик орқали тафаккур фаолияти натижасида содир бўлади. Ҳар қандай амалий ҳаракатни бошламасдан олдин, бу ҳаракатнинг кечиш қонуниятини. яъни билимини эгаллаб олиш шарт. Акс ҳолда киши ўйлаган мақсадига ета олмайди. Тафаккур фаолияти фикр юритиш жараёни натижасида амалга ошади.

Фикрий жараённинг икки асосий тури мавжуд. Бири рационал тафаккур фаолияти; иккинчиси - мувоқабат (ички туйғулар) ёрдамида фикр юритиш. Биринчиси, объектив борлиқнинг хусусий томонини ҳис қилса, иккинчиси. тўлқин жаҳаси билан боғлиқ.

Рационал тафаккур миянинг чап ярим шарида амалга оширилиб, нарса ва ходисларнинг хусусиятларини ифода этади.* Кундалик ҳаётимизнинг кўп қисмида, биз айнан шундай тафаккурдан фойдаланамиз. Бундай тафаккур ёрдамида биз бадий китоб ўқиймиз, телевизор кўрамиз, уй юмушларини ба* жарамиз, тижорат билан шуғулланамиз. Бунда киши нарса ва ходисларнинг хусусий томонларини қисма-қисм ҳис қилиб, уларни бир-бирига рационал боғлаб туриб англайди. Тасаввуф таълимотида бундай билишни **сунна ёки ибрат босқич** деб юритилади. Бу босқичда киши сезги аъзолари орқали ҳис қилган нарса ва ходисаларни тафаккурда акс эттириб, билим эгаллайди. Бу билимларни у ҳаётга **таклид** қилиш орқали қўллайди. Бундай жараён кишининг эгаллаб олган билимларини эслаб қолиб, уларни механик равишда бажариши, яъни **ибрат** орқали амалга ошади. Бу йўл билан эгалланган билим **асотир билим** дейилади.

Муроқаба ёрдамида фикр юритиш, асосан, миянинг ўнг ярим шарида амалга оширилиб, объектив борлиқ тўлқинини ҳис қилади. Бундай тафаккур орқали инсон тасаввур қила олади, ҳиссиётга берилади, ният ва ижод қилади, завқланади, илмий адабиётларни ўқийди, илм билан шуғулланади. Бу турдаги тафаккур ёрдамида инсон объектив борлиқни бир бутунлик - мажму сифатида ҳис қилиб, шу бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликни идрок эта олади. Бунда инсоннинг мантикий тафаккури билан биргаликда абстрак тасаввур ҳам фаол қатнашиб, унда ҳис қилган билимларини бошқаларга маълум қилиш иштиёқи пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам тасаввуфда бундай билимлар **илмий билим**, **бу босқич эса маърифат** босқичи дейилади.

Шундай қилиб, энг оддий нарсалар устида фикр юритганимизда миянинг иккала ярим шари ишга тушади, ҳар бир нарса ва ходисани аввал рационал тафаккуримиз билан ҳис этиб, сўнг тасаввур орқали унинг моҳиятига етиб борамиз. Нарса ва ходисаларнинг моҳиятини тушуниб етиш учун анчагина ақлий қувват сарфланиб, муайян вақт зарур бўлади.

Миянинг қоқ ўртасида диагонал бўйлаб жойлашган текисликда рационал ва муроқаба тафаккурлар кесишади. Бу икки тафаккур ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, барча ўй-фикрлар ана **шу** текисликда кечади.

Миянинг чап ярим шари тананинг ўнг томонини назорат қилиб турса, ўнг ярим шари чап томон фаолиятини кузатиб туради. Шунинг учун ҳам энг кучли ҳис-туйғулардан ҳисобланган севги миянинг ўнг ярим шарида пайдо бўлиб, чап то-

мондаги юракни безовта қилади. Шу боиз ҳам биз ўнг қўл билан ёзамиз, чунки бу рационал ҳаракат бўлиб, миянинг чап ярим шари томонидан бошқарилади. Юқорида айтилганлар шу замон руҳиятшунослик илм-фанининг тадқиқот натижаларидир.

Қадимги юнон файласуфи **Демокрит** (м.авв.460-360) қуйидаги фикрни башорат қилиб айтиб кетган: «Билишнинг икки кўриниши мавжуд. Уларнинг бири туйтулар воситасида билиш, иккинчиси тафаккур ила билишдир»*.

Юқорида келтирилган тафаккурнинг икки тури орқали билим эгаллашдан ташқари, тасаввуф таълимотида унинг учинчи тури мавжуд экани исботланган. Бу **урфон ёки тасаввуф босқичи дейилиб, унда билим топиш учун руҳ сафарбар этилади**. Яъни ички ҳиссиётни ишга солиб, илҳом орқали билим аниқланади. Бундай билимни **ботиний билим** дейилади.

Тасаввуф таълимотининг таъкидлашича, инсон Коинот хоҳаси бўлган Ҳақтаолонинг фаолият маҳсули бўлиб, вужудида табиат ва жамиятдаги бор бўлган жами билимлар мужассамланган. Ниманики билмоқчи бўлсанг, ўзингга, яъни руҳингга мурожаат қил, дейилади тасаввуфда. Мутасаввуф шоир айтганидек:

*Бир сават ширмой нон турар бошигда,
Тилайсан бировдан бурда нон нечун ?
Кишилар эшигин тақиллатгунча,
Крқсанг-ни, эй нодон, дилинг эшигин!*

Бу босқичда билимни эгаллаш усуллари руҳ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, махсус руҳий машқларни, шу жумладан, илоҳий китобларнинг оятларини қайта-қайта такрорлаш (зикр қилиш) йўли билан руҳни мақсад сари сафарбар қилинади.

Кишининг маълум бир мақсад сари қилган ҳаракати фаолият экан, ҳар қандай фаолиятнинг пировард мақсади ё шахсий, ёки жамоа, ёхуд бутун жамиятнинг қандайдир эҳтиёжини қондиришга йуналтирилган бўлади. Кишининг олдига қўйган мақсадига қараб, у инсоннинг комиллик босқичларидан қанчалик кўтарилганини билса бўлади.

Жамиятнинг турли-туман эҳтиёжларидан энг асосийларидан бири **билимга бўлган эҳтиёждир**. Бунинг боиси қуйидагилардан иборат.

* Ҳақиқат мезонлари. 96 мумтоз файласуфлар. - Т. «Янги аср авлоди», 2002. 68-6.

Биринчидан, соғлом инсон мияси табиий ҳолатда тинмай билим олиш эҳтиёжини сезиб туради. У мия ҳаёти мавжудлигининг шароитидир. Тирик жон кимирлаши шарт бўлгани каби, тирик миянинг ҳам, фикр юритмай иложи йўқ. «Билим инсон онги ва руҳининг озукасидир», деган гап бор. Гегелнинг айтишича, «энг жиддий эҳтиёж ҳақиқатни билишга бўлган эҳтиёж саналади»⁹. Атрофимизни ўраб турган табиат ва ижтимоий ҳаёт жумбоқлар билан тўла. Бу жумбоқларни ечишга интилиш, яъни уларнинг сир-асрорига етиб бориш, уларни бир бутун қилиб турган, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни — ҳақиқатни англаш, инсон зотининг зарурий эҳтиёжларидан биридир. «Ҳақиқат олий шарофатдир», дейилган «Авестода». Зотан ҳақиқат — билим буюк мўъжиза. У асрлар мобайнида инсониятнинг олий мақсади, инсон кадр-қимматининг мислсиз ўлчови бўлиб келган. Одамлар ҳар дақиқада ҳақиқатга интиладилар ва ундан нажот излайдилар. Ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк қудрат. Ана шу қудратга эришиш одамнинг доимий эҳтиёжидир.

«Ашах (тўғрилиқ) — ҳақиқат энг гўзал ва фаровонлик моятсидир. Дуруст амалли, энг яхши хоҳиш - бу Ашах - Ҳақиқат» - дейилган Авестода¹⁰.

Иккинчидан, ҳар қандай одам руҳий хотиржамлиги тўғрисида қайғуради. Руҳий хотиржамликни эса фақат билим бера олади. Беҳуда хавотирланиш ва руқ нотинчлиги кишининг билимсизлигидан ёки қилиб қўйган гуноҳдари ҳисобига бўлиши муҳимкин. Билими ошган сайин инсон тафаккури кенгайди. Кенгайган тафаккурда дунё кенг туюлади, тор тафаккурда, у тор бўлиб, руҳнинг безовта бўлишига сабаб бўлади. Дунё кўзинга тор бўлиб туюлгандан ортиқ бахтсизлик бўлмаса керак.

Авестода таъкидланганидек, одамлар қалбидаги эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик туйғуларининг ўзаро курашида яхшилик тантанаси ҳамда эзгулик ғолиблигини таъминлашга одамларда маънавий қудрат, ижобий рағбат ва руҳий даъваткорлик вазифасини ўтайдиган нарса — бу билим, яъни ҳақиқатдир.

Янги юз йиллик ва янги минг йилликнинг дастлабки наитлариди яшаётган бир вақтимизда ҳаёт, келажак биздан қимликни, инсон сифатидаги етуклики, одамий баркамолликни талаб этмоқца.

Танангизга бир ўйлаб кўринг-а, Қуръони каримда яхшилик мақсадида қайд қилинган оятларни, ўзининг тор тафаккури

билан, муайян бир шароитдан келиб чиқиб, чала муллалар томонидан берилган нотўғри талқинларга ёки фатволарга ақида сифатида ёпишиб олган, қанчадан-қанча одамларнинг ҳаётларига хавф солаётган террорчилар ҳаракати қурбонига айланганликлари уларнинг билим даражаси ниҳоятда паст эканлигида эмасми? Албатта, шундай! Чунки, Ислом гаълимоти тамойилларини яхши билган киши, ҳеч қачон бошқаларга ва ўзига зиён тегадиган ҳаракатлар қилмайди. Қуръони каримда бундай амаллар гуноҳи азим ҳисобланиб, ҳеч қачон кечирилмайди.

Янги юз йиллик таракқийи гада бутун инсоният тарихида янги давр, янги эра бошланган бир пайтда цивилизациянинг муҳим омили сифатида акд-идрок, бой тафаккур, теран фикр, маънавий-ахлоқий покчиқ ва руҳий хотиржамлик катта аҳамият касб этаётганлиги ҳаммда аён бўлиши лозим.

Ҳақ таодо биринчи бор ўз Расулига мурожаат қилиб, — («Эй Муҳаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг» — дейди. Бу сурада Аллоҳ яна шундай марҳамат қилади: «Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни), ўргатган ўта қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди»¹². Демак, Яратганнинг қаромати билимдан, ўқиш ва ўрганишдан бошланган.

Учинчидан, фақат билими зиёда инсонгина руҳан тетик бўлиб, имони мустақкам бўлади. Имони мустақкам одам бахтли ҳисобланади. Бахтга эса ҳамма интилади.

Олдига қўйган мақсад ва унга етиш учун қилинадиган ҳаракатларнинг ўзига ҳослигига қараб, фаолиятлар бир кеча турга ажралади. Ҳар бир ҳаракат уч хил фаолият турларидан ташкил топалади. Булар амалнёт. илм, фан ва таълимот.

Амалиёт, бу аниқ шаҳе, жамоа ёки бутун жамиятнинг муайян эҳтиёжидан \амда табиий унсур ёки ҳодисанинг объектив қонуниятларидан келиб чиқиб, уларни мақсадга буйсундириш йўлида қишнадиган тартибли ҳаракатдир. Агар амалиётчи бу ҳаракат тартибини (билимиини) ва табиий унсур ёки ҳодисанинг хусусият(билим)ларини ҳамда ички қонуният (бплим)ларини билиб олган бўлса, у ўз амалиётини билиб ижро этади. Агар бу билимлардан хабардор бўлмаса, уни билувчи шахслардан ёки шу соҳа фанидан олиши ҳутикин бўлади. Шу соҳа фанидан ҳам топа олмаса, иш бажарилмай, муаммо бўлиб қолади.

» Гегель. Соч. Том 1., Госиздат, 1930. С. 14.

¹⁰ Авесто. - Т., «Шарқ», 2001. 298-6.

¹¹ Қ>Тъони карим. 96-сура, 1-очт.

¹² Қуръони карим. 96-сура, 3, 4, 5-оятлар.

Табиат, жамият ва онг фаолиятларидаги муаммоли масала-ларни муайян соҳа илми тадқиқотлар олиб бориш орқали ечиб беради.

Объектив борлиқдаги ҳар қандай мажмуи и ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликларни тадқиқотлар олиб бориш йўли билан аниқлайдиган инсон фаолият турига илм дейилади.

Соҳасидан қатъи назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотларини муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратган бўлади.

Муайян бир илмнинг тадқиқот олиб борувчи мажмуини, шунинг илмнинг тадқиқот объекти дейилади. Маълум бир илмнинг тадқиқот объекти деганда, мазкур илм ўз тадқиқотларини қайси? мажмуга қаратганлигини тушунмоқ лозим. Мажму деганда оламдаги истаган бир бутун нарсани тушунмоқ лозимлигини эслатиб ўтаман. Аммо ҳар қандай мажму икки ёки уч қисмдан иборат бўлганда ҳам унинг бир неча жабҳа ва хусусиятлари бўлади.

Ҳар бир жабҳа ва хусусиятни, яъни аниқ бир алоқадорликни алоҳида илм тармоғи ўрганади ва уни шу илмнинг тадқиқот предмети дейилади.

Бир объектни бир неча соҳа илмлари ва уларнинг тармоқлари ўрганиши мумкин. Объект бир бўлгани билан, уларнинг тадқиқот предмети турличадир. Масалан: одам бир қатор илм соҳаларининг тадқиқот объекти ҳисобланади. Чунонча тиббиёт, социология, иктисодиёт, эргономика, этика, эстетика ва ҳоказо. Бироқ, уларнинг тадқиқот объекти бир бўлгани билан тадқиқот предмети турличадир. Жумладан: тиббиётнинг тадқиқот предмети — инсоннинг жисмоний саломатлиги, социологияиики - одамларнинг ўзаро муносабати, иктисодиётники - инсоннинг ҳўжалик юритиш фаолияти, эргономиканики - ишлаб чиқариш куруллари билан инсон орасидаги муносабатлар ва ҳоказо.

Тадқиқот объекти «Муайян илм соҳаси ёки тармоғи нимани ўрганади?» деган саволга жавоб берса, тадқиқот предмети шу «Ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганади?» деган саволга жавоб беради.

Илм соҳаларининг тадқиқотлар олиб боришдан қандайдир мақсади бўлади. Ҳар қандай илмнинг тадқиқот ўтказишдан ягона мақсади. ўрганилаётган объектда шу вақтгача аниқланмаган хусусият - фанга маълум бўлмаган зарурий алоқадорликни, яъни қонуниятни аниқлаш ва унинг жамиятнинг маълум бир эҳтиёжига хизмат қилишини кўрсатиб беришдир.

Бир бутун нарса - объектни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни билим дейилар экан, ҳар қандай илмнинг ягона мақсади янги билимларни аниқлаш. Илм аниқдаган билимлар фанга мулк бўлиб қўшилаверади

Фан муайян соҳа илми аниқдаган билимларни жамлаб, уларни саралаб, маълум бир тизимга солиб туриб, бошқаларга ўргатадиган инсон фаолият туридир. Фанлар ўрганиш объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади: табиий фанлар - табиат сирлари мажмуини; ижтимоий фанлар - жамият ҳаётидаги бшшмлар мажмуини; иктисодий фанлар - жамиятнинг ҳўжалик юритиш сирлари мажмуини; сиёсий фанлар — бошқарувчи гуруҳларнинг уларга тобе халқ билан кечадиган муносабатлар қонуниятлари мажмуини; техник фанлар - инсон бунёд этган машина ва мосламалардаги билимлар мажмуини; гуманитар фанлар - инсоннинг руҳий ҳолатида кечадиган қонуний ҳодисалар мажмуини ташкил қилади.

Мана энди, «**билим**» нима ва у ҳар қандай мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасидаги зарурий алоқадорлик эканини билдик. Бу алоқадорлик зарурийми ёки нозарурми, уни аниқлаб берадиган, яъни билимни аниқлайдиган инсон фаолияти «**илм**» экани ҳам бизга аён бўлди. Инсоният тарихида илм аниқдаган сон-саноксиз билимларни турига қараб саралаб. тартибга солиб, уларни бошқаларга бериш учун тайёрлаб берувчи инсон фаолият соҳаси «**фан**» эканини ҳам билдик. Аниқланиши зарур бўлган навбатдаги тушунча «**таълимот**».

Луғатларда «таълимот» тушунчасига қуйидагича таърифлар берилган:

— йирик мутафаккир ёки аллома олимнинг муайян масала ёки воқелик тўғрисидаги қарашлари, билимлар тизими;

— объектив борлиқдаги муайян ҳодиса тўғрисидаги назарий билимлар тизими;

— фан соҳалари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва шу қабилар ҳақидаги илмий қарашлар, назарий ҳулосалар мажмуи;

— кўрсатма, йўл-йўриқ, ўргатув;

— муайян соҳадаги ҳаракатлар асосий тамойиллар йиғиндиси.

Келтирилган таърифларни таҳлил қилиб кўрадиган бўлсак, биринчидан, барча таърифларда таълимот муайян бир масала устидаги билимлар мажмуи эканини аниқдаймиз. Иккинчидан, бу билимлар илмий асосланган бўлиши ёки йирик алломанинг ботиний билимларидан фойдаланиб қилган ҳулосавий қарашлари ҳам бўлиши мумкинлигини кўриб турибмиз.

Учинчидан, маълум бир соҳада тўпланган билимлар асосида қилинадиган ҳаракатларнинг тамойиллар йиғиндиси эканини, уларни кўрсатма, йўл-йўриқ сифатида қабул қилиш лозимлигини ҳам англадик.

Хулоса қилиб, «таълимот» тушунчасига биз тузган қуйидаги умумлашган таърифни бериш мумкин:

Таълимот, бу маълум бир мае ала счими устидаги, пайғамбар, гвлиё ёки йирик мутафаккир" олимларнииг ботиний билимларига асосланган ёки муайян фандаги қонуниятлар билан исботланган, аммо амалиётда синаб кўрилмаган шу соҳада фаолият кўрсатувчиларга кўрсатма йўл-йўриқ вазифаенни ўтайдиган билимлар лажмуидир. Болиқача қилиб айтганда, бир неча концептуал рикрларни ўзаро мантқан боғлаб туриб, маълум бир эзгу мақсадга йўналтирилган ғоялар мажмуини таълимот дейилади. Ҳар қандай таълимот амалиётда синаб кўрилгач, у назария лақомига эга бўлади. Баъзилар, концепция ва унинг йиғинди:и бўлган таълимотни, амалиётда синаб кўрмай назария деб;ам юритадилар. Буни Карл Маркс таълимотида кўришимиз мумкин. У ўз таълимотини яратган. холос, уни амалиётда синаб кўрилмаган. Бу таълимотни назария деб ҳисоблаб, у ўзгашшеиз ҳаётга қўлламоқчи бўлишди. Натижада дунё ҳамжамияти олдида шарманда бўлинди.

1.4. Тахмин, гипотеза, концепция, амалиёт ва назария

Юқорида инсоннинг бошқа жонли мавжудотлардан фарқи.нда табиий равишда пайдо бўладиган ё биологик (еюмоқ, ичююк. иссиқ-совукдан сакданмоқ, ухламоқ, наел қолдирмоқ ва ошқалар), ёки ижтимоий (билим олмоқ, севмоқ-севилмоқ, стетик лаззатланмоқ ва ҳоказо) эҳтиёжларини қондириш учун зига аниқ бир мақсад қўяди ва бу мақсадни амалга ошириш чун аниқ режа тузади. дедик. Эҳтиёж пайдо бўлгандан, то ни қаноатлантирувчи мақсад кўрсаткичлари билан унга эринии режаси маромига етгунга қадар инсон фикрининг тадри:и қуйидаги босқичлардан ўтади.

1-босқич — тахмин. Бу босқичда киши ўзида пайдо бўлган уайян эҳтиёжни қондириш зарурми ёки зарур эмасми деган асала устида мулоҳаза юритади. Мулоҳазали одам бу масала >засидан чуқур фикр юритиб, барча мусбат ва манфий тоонларини ақл тарозисига солиб кўради. Бир қатор мулоҳазардан кейин бу эҳтиёжни қондириш зарур ёки ҳозирча зарур мае. деган қарорга келади. Қондириш зарур эмас деган қарорга елса, шу йўналишдаги фикр жараёни тўхтайтиди. Қондириш

керак деган қарорга келса, бу қарор эҳтиёжни қондириш йўлидаги қўйилган биринчи қадам ҳисобланади ва у тахмин деб номланади. Мулоҳасиз одамлар эса эҳтиёж пайдо бўлиши билан, унинг устида мулоҳаза юритмай, тахмин ҳам қилмай, уни қондиришга киришадилар. Масалан, концерт залида ўтирган кишида созанда ёки кўшиқчининг ижросидан туйғуси тошиб, кийқиргиси келиб қолиши мумкин. Мулоҳазасиз одам — «Яша» деб кийқириб юборади. Мулоҳазали одам эса, ахир мен жамоат жойидаман-ку, деб ўз туйғусини очикчасига ошкор қилмайди.

2-босқич — гипотеза. Бу босқичда кишида пайдо бўлган эҳтиёжни қондириш тўғрисидаги тахминнинг хомаки мақсади ва режаси тузилади. Масалан, ўғлингиз балоғат ёшига етган дейлик. Сизда уни уйлантириш эҳтиёжи пайдо бўлди. Сиз мулоҳазали киши бўлганингиз учун бу масала устида чуқур фикр юритиб, боланинг онаси билан маслаҳатлашиб, болангизни уйлантиришга қарор қиласиз. Бу ҳали тахмин. Тахминингизни асослаш учун уйлантириш жараёнини босқичма-босқич, бўлғуси келинни ва бошқа бир қатор шарт-шароитларни кўз олдингизга келтирасиз, уларни ўзингиздаги шароитлар билан солиштириб, тартибга келтирасиз. Шундан кейин ҳаёлан (ўзингизча) тўй қилса бўлади, деган қарорга келасиз. Бу гипотеза — фаразия. Бу мақсадингизни амалга оширишнинг жуда ҳам хом тахмин эмас, ҳаёлий бўлса ҳам асосланган, ҳақиқатга яқин, ҳаракатингизга дастак бўладиган тахмин. Тахмин билан гипотеза бир-бирига яқин ва ўхшаш бўлгани билан фарқи ҳам бор. Кўпчилик тахминни гипотеза билан алмаштириб, синоним сифатида ишлатади. Бу нотўғри. Гипотеза тахминга нисбатан бир поғона юқори турадиган фикр шакли. Бу йирикроқ ишларда, айниқса, илмий тадқиқот ишларида яққол билинади.

3-босқич — концепция. Мақсадга етишишнинг хомаки тахминини маълум бир далилларга суянган ҳолда ҳаёлан асосладингиз, яъни тахминни гипотезага айлантирдингиз. Энди буни илмий асослаб беришингиз керак бўлади. Илмий асосланган деганда, ҳар қандай ҳаракатнинг гипотезасини шу соҳада мавжуд турғуч қонун-қоидалари билан исботлаб беришликка айтилади. Масалан, ўғлингизни уйлантиришга қарор қилдингиз, бу тахмин. Тахминингизни хомаки асослаб, гипотезага айлантирдингиз. Энди оилангиз билан ўтириб, қўлга қоғоз ва калам олиб, юқори масъулият билан, жамиятда қонун-қоидага айланган, туйга керак бўладиган нарсалар рўйхатини тузиб, уларга ва бошқа қўшимча ҳаражатларга кетадиган маблағни Ҳисоблаб чиқасиз. Ундан ташқари, бўлғуси келинни қарин-

дош-уруғ ва таниш-билишлар ичидан излаб, мўлжаллаб ҳам кўясиз. Айттайлик, қиз ҳам тайин, маблағингизни ҳисобласангиз у ҳам етадиган, келин туширадиган уй-жойингиз ҳам бор. Бу дегани ўғил уйлантиришнинг концепцияси тузилди. Шу билан ўғил уйлантиришдаги фикр юритиш жараёнида уч қадам илгариларингиз.

Ўй харажатларини асослаб, ҳисоб-китоб қилганда ёки келин туширадиган жойингизни мўлжаллаб кўрганда ўйлаб кўйган гипотезангизга тўғри келмаслиги мумкин. Шунда ё гипотезани ўзгартирасиз, ёки ўғил уйлантириш жараёни гипотезадан концепцияга ўтмай, ўз босқичида қолиб кетади. Бу мисолимиз жуда оддий бўлиб, айтиб ўтилган жараёнлар мураккаб, катта маблағ талаб қиладиган нарса ва ҳодисалар мисолида ўзини жуда яхши намоён қилади. Оддий эҳтиёжлар ва уларга эришадиган фикрлар тадрижи жуда қисқа бўлиб, бир вақтнинг ўзида ҳам тахмин қилишингиз, кетидан уни дарров гипотезага, сўнг концепцияга айлантиришингиз мумкин. Шунинг учун ҳам кундалик ҳаётда пайдо бўладиган эҳтиёжларни қондиришдаги фикр юритиш жараёнида тахмин, гипотеза ва концепция деган тушунчалар ишлатилмайди. Ваҳоланки, бу жараёнларда ҳам тахмин, гипотеза ва концепция босқичлари аслида содир бўлади.

Мураккаб ва куп харажат талаб қиладиган эҳтиёжларни қондириш учун ҳаракат режасини тузиб, айниқса, илмий тадқиқот ишини бошламасдан олдин, бу босқичлардан ўтиш катта аҳамият касб этади.

Бунда уларнинг орасидаги вақт масофалари ҳам узун бўлади. Масалан, бир илмий тадқиқот ишининг гипотезасини тузиш учун ойлар кетади, концепциясини яратиш учун эса йиллар керак бўлади. Кўп вақт ва анча қувват ҳамда катта маблағ талаб этиладиган ишларнинг, албатта, аввал гипотезаси тузилади, сўнг уни мутасадди одамлар кўригидан ўтказиб, тасдиқланиб олинади. Ундан кейин ҳаракат жараёнининг илмий асосланган концепцияси тузилади. Шундан кейин бу ишни амалиётда қўлласа бўлади.

Концепция тузилиб, уни мутахассислар иштирокида маъмурият кўригидан ўтказиб, тасдиқлатиб олинганидан кейин, бу ишга маблағ ажратилади ва ишлар бажарилиш жадвали тузилади. Шундан кейин амалиётни бошласа бўлади.

4-босқич — амалиёт. Концепциядаги ғояларни амалга оширувчи одам, авваламбор, шу касбнинг малакали кишиси бўлиши, муайян ишнинг концепциясини яхши билиши шарт. Малакали деганда муайян касбда мавжуд қонун-қоидалар ва би-

лимлар тизимини яхши билиб, уларни кўникмасидан ўтказиб, малакасига айлантириб улгурган одам тушунилади. Малакали мутахассис, «Бу қандай эди? Мана бунда нима қилиш керак эди?» деб ўйланиб ўтирмайди. у барча ҳаракатларни билиб туриб тез ва сифатли бажаради.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, концепция - у қанчалик илмий асосланган ва мутахассислар кўригидан ўтган бўлмасин, унда билдирилган фикрлар, тугилган йўл ва нуқтаи назарлар қотиб қолган ақидалар эмас, улар албатта амалиётдан ўтаётганида тўғриланиб, маромига етказилади. Амалиёт — ҳақиқат мезони деган иборани унутманг.

Концепцияда ҳар томонлама ўйлаб илмий асосланган ҳолатлар амалиётдан ўтаётганда ўзгариши мумкин. Амалиётдан муваффақиятли ўтган концепция назарияга айланади.

1.5. Усул, услуб ва методология

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан фарқи, унинг маълум бир мақсад сари ҳаракат қилишида экан, мақсадга етишиш жараёнида у бир қатор табиий ва сунъий тўсиқларни енгиб ўтади. Бу тўсиқларни бартараф қилишда ҳар бир тўсиққа ўзига яраша чора-тадбирлар қўлланилади. Энг одий мисол: хонада ўтирибсиз, хона ҳавоси димиқиб кетиб, сизда хонага тоза ҳаво киритиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бунинг учун қисқа муддатли мулоҳаза юритгандан кейин, сизда дераза табақасини очиб кўйиш мақсади ҳосил бўлади. Бу мақсадни рўёбга ошириш учун, авваламбор, ўрнингиздан турасиз. Ўрнингиздан туриш жараёнида устингиздан босиб турган тик ҳаво босимини енгишнинг шарт. Бу табиий тўсиқ. Маълум микдорда куч сарфлаб ўрнингиздан турдингиз дейлик, энди йўлингизда қарши турган, ётиқ ҳаво тўсиғини енгиб, дераза томон юришингиз керак. Бу ҳам табиий тўсиқ. Уни ҳам енгиб, дераза ёнқга бордингиз. Очаман деб дераза тутқичига қўл узатсангиз, қўлингиз етмади. Сабаби, сиз билан дераза орасида турган стол ҳалақит бермоқда. Бу сунъий тўсиқ. Бу тўсиқни бартараф қилиш учун ҳам қандайдир чора қўллашингиз шарт. Столпи «олиб кўйиш» чораси билан тўсиқни бартараф этдингиз ва дераза тутқичидан ушлаб, тортиб табақасини очиб кўйдингиз. Тоза ҳаво хонага кириб, сиз мақсадингизга етдингиз. Тоза ҳавога бўлган эҳтиёжингизни қондиридингиз.

Энг оддий мақсад — хонага тоза ҳаво киритиш учун «туриш», «юриш», «олиб кўйиш», «ушлаш» ва «тортиш» деган чоралардан фойдаландингиз. Энди фарз қилинганки, хонтахта

ясашни мақсад қилиб олдингиз. Бунинг учун тахтани олиб ўлчайсиз, киркасиз, тиласиз, рандалайсиз, жипс рандадан чиқарасиз. тешиклар ўринларини белгилайсиз, ўясиз, яна арралайсиз, елимлайсиз ва ҳоказо бир қатор дурадгорчили кда қўлланиладиган чора-тадбирлардан фойдаланасиз. Юқорида келтирилган мисоллар жуда оддий амалий мақсадларга етишиш учун қўлланиладиган чора-тадбирлардир. Ўқув ёки илмий мақсадларга етишишда эса юзлаб чора-тадбирлар қўлланилади.

Мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиш учун қўлланиладиган чора-тадбир усул дейилади.

Дераза очишда оддий усуллардан, хонтахта ясашда касбий усуллардан фойдаланган бўлсангиз, тадқиқотлар олиб боришда илмий усуллардан, билим беришда педагогик (маърифий) усуллардан, жамиятни бошқаришда эса сиёсий усуллардан фойдаланилади.

Кўриб турганимиздек, мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар, маълум бир кетма-кетликда ижро этилмоқда. Дераза табақасини очиш мисолида - ўрнингиздан турмаедан юриш а мал и ни бажара олмайсиз, дераза ёнига бормасдан. унингтуткичидан ушлай олмайсиз ва ҳоказо. Хонтахта тайёрлашда ҳам тахта ни ўлчаб олмасдан туриб. уни кирколмайсиз. Ахир, каеридан киркишни билиш керак. Тахтадан керакли узунликда кирқиб олмасдан туриб, уни керакли ўлчамда тила олмайсиз ва кирқиб тилмасдан туриб, уни рандалай олмайсиз ва ҳоказо. Цемак, мақсадга етиш учун унда қўлланиладиган чора-тадбир (усул)ларни маълум бир кетма-кетликда бажариш шарт экан. Бу қонуният, Буни ҳам билиб олишлик жоиз.

Мақсадга етишиш жаренида бир неча. гохо ўнлаб-юзлаб гўсиқдарни енгишга тўғри келади. Бу тўсиқдарни енгаш учун гегишли усуллар тизгичи қўлланилади.

Мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар ттимиини услуб (Усул) дейилади. Мақсадга етишдаги қўлланиладиган усуллар нзимини тур л и фаолият соҳаларида турлича атамалар билан юмланади. Бу саноат ишлаб чиқаришида — технология, кшл-лок хўжалиги ишлаб чиқаришида - агротехнология. ўсимлик-«уносликда - биотехнология, тасаввуфда - тариқат, яшаш гўлини ифода этганда — шариат, мусикада — йўл деган тунчалар билан ифодаланари.

Макс ад га етишдаги учрайдиган тўсиқларни бартараф злишда қўлланиладиган усуллар маълум бир услубда қўлла- [иш жараёнида, кишининг ҳар бир ҳаракати мақсад кўрсат- тчларига бўйсундирилади. Яъни мақсад кўрсаткичлари унта ай йўналишда ҳаракат қилишлигини белгилаб беради. Шу

билан бирга, ҳаракат жараёнида, бизнинг ихтиёримиздан ташқари ишлайдиган қонуниятларга ҳам амал қилиб ҳаракат ижро қилиниши шарт. Акс ҳолда. кўзланган мақсадга етиб бўлмай- ди. Мақсадга етиш жараёнидаги мақсад кўрсаткичлари билан шу жараёнда ҳукм сурувчи қонуниятлар, шу ҳаракатнинг та- мойиллари дейилади.

Киши мақсад сари қиладиган ҳаракатида унга тамойил ва- зифасини бажарувчи мақсад кўрсаткичлари билан шу ҳаракат- давомиди амал қилиниши шарт бўлган қонуниятлар мажмуи- га методологик асос дейилади.

Бу таърифларни бир неча мисоллар орқали батафсилроқ тушунириб берамиз. Юқорида келтирилган дераза табақаси- ни очиш ва хонтахта ясаш мисолларини олиб кўрадиган бўлсак, деразани очишда бизга тамойил (методологик асос) бўлиб. тоза ҳаво кўрсаткичлари билан дераза томон юрганимизда амал қилиниши лозим бўлган қонуниятлар хизмат қилди. Тоза ҳаво кўрсаткичлари деганда — чанги йўқ, ҳар турли газлар (испар)сиз. салқин ҳаво тушунилади. Дераза томонга юрганда амал қили- ниши лозим бўлган қонуниятларга «ҳўшиёрлик», «эҳтиёткор- лик» қоидалари тамойил бўлиб хизмат қилиниши мумкин. Фа- раз қилайлик, тоза ҳавога эришиш мақсадида деразани очин- гиз, очсангиз ташқаридан қандайдир ёмон ис ёки чанг кириб келмоқда. Методоогик асосингизга тўғри келмасани учун, де- разани дарров ёпиб қўясиз. Дераза томон юрганишда «эҳти- ёткорлик» тамойилга, яъни методологик асоснинг иккинчи қисмига риоя қилмасангиз. қош қўяман деб, кўз чиқаришини- гиз мумкин. Яъни хонага арзимаган тоза ҳаво киритаман деб, эҳтиётсизлик натижасида бирон-бир нарсани синдириб ёки ағдариб юборишингиз мумкин. Хонтахта ясаш мисолини ола- диган бўлсак, хонтахта ясашиш жараёнида қўлланиладиган ҳар бир чора-тадбир (усул) хонтахтанинг ўлчамларидан, фасонидан келиб чиқиб амалга оширилади. Хонтахтани ясаётганин- гизда маҳсулотингизнинг умумий шакли ва бошқа ўлчамлари, яъни кўрсаткичлари кўз олдингизда намоён бўлиб туради. У сизнинг ҳаракатингиз учун йўлчи юлдуз, яъни методологик асосе вазифасини ўтайди. Ундан ташқари, хонтахта ясаётган- нида дурадгорчиликда мавжуд қонун-қоидаларга амал қилмай бўлмайди. Масалан, тахтани бўйидан кирқиб олишда албатта кўндаланг арра, уни рейка қилиб тилишда бўйлама аррадан фойдаланасиз. Бу дурадгорчилик қоидаси. Ундан ташқари, ду- радгорчиликда касбий қонун-қоидалар жуда кўп. Хонтахта дурадгор маҳсулоти бўлгани учун, уни ишлаб чиқаришда ду- радгорчиликда мавжуд қонун ва қоидаларга тамойил сифати-

да амал қилишингиз шарт. Бу унинг методологик асосларидан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай жамият ва унинг аъзоларининг энг умумий мақсади бўлади. Шу билан бирга, ҳар қандай ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос умумий мақсадлари ҳам мавжуд. Масалан, тиббиёт ходимларининг умумий мақсади одамлар соғлиғини сақлат, дурадгорлик касбидаги ижтимоий гуруҳнинг умумий мақсади, одамларнинг ёғоч буюмларига бўлган эҳтиёжини қондириш ва ҳоказо. Ундан ташқари, ҳар бир шахсда ўзига яраша шахсий мақсадлар мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир шахснинг, ҳар бир ижтимоий гуруҳнинг ва ҳар бир миллатнинг ўзига яраша мақсадлар мажмуи бўлади. Миллат олдига қўйилган мақсадлар ҳар бир ижтимоий гуруҳ ва ҳар бир шахе учун **энг умумий** методологик асос вазифасини ўтайди. Ижтимоий гуруҳ олдига қўйилган умумий мақсад, шу ижтимоий гуруҳ

вакилларига **умумий** методологик асос ва ҳар бир кишининг ўз олдига қўйган мақсади, унинг учун **хусусий** методологик асосдир.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ҳар бир кишининг ҳаракат қилиши учун, бир вақтнинг ўзида, энг умумий, умумий ва хусусий методологик асослардан бирдай келиб чиқиб, ҳаракатни амалга ошириш лозим экан. Ундан ташқари, ҳар қандай методологик асос икки қисмдан ташкил топган бўлиб, бири - мақсад курсаткичлари, иккинчиси — муайян мақсадга етишда объектив мавжуд қонуниятларга тамойил сифатида суяниш.

Жа ниятнинг олдига қўйган мақсадининг асосий курсаткичлари ва фалсафанинг умумий қонунлари бутун жамият, унинг ижтимоий гуруҳлари ва ҳар бир аъзосининг фаолияти учун энг умумий методологик асосдир.

Ҳар бир соҳада мавжуд мақсад ва уларнинг курсаткичлари ҳамда шу соҳада ҳукм сурувчи қонуниятлар шу соҳа билан шуғулланувчилар учун умумий методологик асосдир.

Муайян фаолиятнинг энг умумий ва умумий мақсадлари ҳамда қонуниятлари билан бирга, шу фаолиятнинг ичида қисқа муддатли мақсад ва унинг курсаткичлари ҳамда тармоқ қонуниятлари ҳам бўлади.

Кишилар ўз фаолиятида қисқа муддатли мақсад кўрсаткичлари ва тор соҳадаги қонуниятларга амал қилишларини хусусий методология дейлади.

Одамлар ҳар қандай фаолият билан шуғулланаётганда энг; умумий, умумий ва хусусий методологиялардан бирдай келиб,

чиққан ҳолда ўз ишларини амалга оширишлари шарт. Акс ҳолда, қилган ҳаракатлари зое кетади. Дарҳақиқат, киши қилаётган ҳаракатининг якунида нимага эришишини ва бу ҳаракат жараёнида мавжуд объектив қонуниятларни билмаса ҳамда улардан келиб чиқмаса, бу ҳаракатни амалга ошира олмайди ва ҳаракат қилгани билан ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки Мақсад курсаткичлари ноаниқ. Ноаниқ нарсага интилиб ҳаракат қилган одам ноаниқ нарсага эришади. Тасодифлар бундан истисно, албатта.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, ўзига педагогик фаолиятни касб қилган одам, педагогиканинг энг умумий, умумий ва хусусий методологияларини яхши билиб олиши лозим бўлади. Уларни китобимизнинг навбатдаги саҳифаларида кўрсатиб ўтамиз.

***" 2. Квант назарияси бўйича дунёқараш**

2.1. Квант назарияси ва синергетика

XX аср ўрталаригача, қарийб икки аср мобайнида, барча турдаги олимлар Ньютоннинг механик дунёқарашига лол бўлиб, физиканинг механика қонунларидан келиб чиққан ҳолда, ўз назария ва таълимотларини яратдилар. Бу гоёга биноан бутун дунё ва унинг унсурлари яхши созланган машина кабидир. Уларни ўрганиш учун ҳар бирини қисм-қисмларга бўлиб ўрганиш лозим дейилган. Инсоният тафаккури тараққийнинг маълум бир босқичида. шундай қилишлик тўғри бўлган бўлиши керак. Бу гоёни нафақат физик, кимёгар ҳамда биологлар. балки жамиятшунос олимлар ҳам уни ўз фаолиятларига методологик асос қилиб олган эдилар. Буюк француз ва Россиядаги Октябрь инқилоблари айни шу гоё асосида амалга ошган. Бу гоё бўйича жамият улкан бир машина каби тасаввур этилиб. уни яхшилаб созланса, у беҳато фаолият кўрсатиши мумкин. Инқилоб раҳнамоларининг фикрича, капитал ист и к тузум бу машинани ишдан чиқариб қўйган. Уни созлаш учун тарихий шаклланиб қолган машинани бутунлай сочиб, кейин уни жамият эҳтиёжига мого равишда янгитдан йиғиш керак, деб ўйлаганлар. Бунинг учун эса жамиятда инқилобий ўзгаришларни амалга ошириш фикрини илгари сурганлар ва Ер шарининг учдан бир қисмида буни амалга оширганлар. Аммо, энг адолатли ҳакам — вақт бу гоё нотўғри эканини исботлади. Хаёлий социалистик тузум, қанчалик чиройли кўринишга эга бўлишига қарамай, ўз-ўзидан нураб кетди.

«Оламга механик қарашни шакллантириб, бизнинг тафаккуримиз билан ҳиссиётимиз, руҳимиз билан танамиз, ўзимиз билан жамият ва жамият билан бутун табиат орасига пона уриб, уларнинг бир-биридан ажралиб қолишига физиклар сабабчи», дейди америкалик физик олим Дэвид Пид. Ньютоннинг концепцияси бўйича, бутун борлиқ майда қисмлардан ташкил топган бўлиб, ўзаро боғлиқдир. Дунёда содир бўладиган барча нарса ва воқеаларни олдиндан англаб, уларни билиб, мақсадга мое равишда ўзгартирса бўлади, деб ўйлаган Ньютон. Даставвал, сайёралар ҳаракатини илмий асосда кўрсатиб беришни мақсад қилиб қўйган бу ғоя инсониятнинг икки юз йиллик ҳаётига жуда катта таъсир этиб, жамият ва одамларни табиатдан ташқарига чиқариб қўйди. Инсон табиатга четдан туриб қарайдиган бўлиб, унинг ҳукмдорига айланиб қолди. Бу позицияда, механик дунёга четдан қараган ҳолда ёндашиб, уни ўзимизга бўйсундирмоқчи бўлдик. Натижада, тирик коинотнинг ажралмас аъзоси бўла туриб, ўзимизни ундан ажратдик. Инсониятни табиатдан, инсон руҳини танасидан, ақл-шуурини ҳиссиётидан бегона қилиб, ажратиб ташланди. Шу туфайли инсоният икки юз йил давомида қарама-қаршилиқ қайфиятида яшаб келди. Бу қарама-қаршиликларни фақат куч билан бартараф этиш мумкин, деган фикрга ишонган ҳолда коинотда етим (ожиз) бўлиб қолдик. Ўзини ёлғиз ҳис қилган одам доимо кўрқувда ҳаёт кечиради. Кўрқув эса имонсизлик белгисидир. Кўрқувни фақат билим енгади ва имонни мустаҳкамлайди. Шунинг учун ҳам Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав): «Мўмин ва мўминалар, билимни бешиқдан қабргача эгалланглар» деганлар.

Ҳамма нарсадан кўркиб яшайдиган ожиз одамлар, ўзларининг тинчлигини қафолатлаш мақсадида, тинмай дунё йиғалилар ва қуролланадилар. Бу фикрда мустаҳкам турганлар ҳали ҳам жуда кўп. Аммо, уларнинг барча ҳаракатлари зое кетади, >у билан уларнинг дили таскин топиб, тинчлиги қафолатланади. Зудлик билан бу позициядан воз кечиб, билим эгаллашлари (ашлари, дунёқарашларини ўзгартаришлари ва имонларини дустаҳкамлашлари лозим.

Эндиликда квант назарияси яратилиб, бутун олам нур квант) тўлқинининг майдони сифатида идрок этилган бир гайтда, оламни яхлит бир жонли мавжудот деб тан олинмоқда. Ундаги барча унсурлар олам деб аталмиш тирик вужуднинг аъзолари экани исботланган. Бу ғояга асосан инсон, олам деган гирик мавжудотнинг нутфа уруғи, кичрайтирилган нусхаи сифатида талқин қилинади. «Ўзингни танисанг, Раббингни

танийсан» деган ҳадиснинг маъноси ҳам шу бўлса керак. Ундан ташқари, Куръони каримнинг «Нур» сурасининг 35-оятда «Аллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир, яъни уларнинг барчасини ёритиб, йўқдан бор қилгувчидир» дейилган. Бу оятдан, Аллоҳ Еру осмонни нурдан яратган бўлиб, ўзи ҳам нур экани маълум бўлиб турибди.

Дунёнинг етакчи олимлари: «Тафаккуримизда содир бўлган, кейинчалик ҳаёт тарзимизга (маънавиятимизга) айланиб кетган бўлиниш даври тугади» демоқдалар. Квант назарияси шаклланиши билан, классик физиканинг механик назарияси сочилиб кетди ва бизга одат бўлиб қолган дунёқараш ўзгара бошлади. Кимда-ким ўзидаги механик дунёқарашни ўзгартирмаган бўлса, ўзгартирсин. Ньютон физикасининг механик қараш асосида фикр юритган одам XIX аср ёки XX аср бошларида яшаётгандек бўлади. Афсуски, бундайлар кўпчиликни ташкил этади, лунки бу ғоя ўта жўн бўлиб, одамлар руҳига сингиб кетган. Албатта, дунёқарашни ўзгартариш иши осон кечмайди. Осон бўлмаса-да, шу йўналишда ҳаракат қилишимиз лозим. Акс ҳолда, жаҳон ҳамжамияти тараққиётдан орқада қолиб, бир жойда депсиниб тураверамиз.

Квант назарияси дунёқарашимизга яхлитлик ғоясини олиб кирди. Энди биз ўзимизни Коинотдан, руҳимизни танамиздан. ақлимизни ҳиссиётимиздан ажралган ҳолда идрок қилмасдан, инсонни Коинот ичида, унинг ажралмас бир аъзоси сифатида кўришимиз керак.

Энди биз табиат ичида туриб, уни мутлақо бошқача идрок қила оламиз. Классик физика асослари ҳам ўзгара бошлади. Энди материя қотиб қолган бир нарса сифатида талқин қилинмай, у квант майдонининг ҳаракат жараёнидаги бир модели сифатида ҳис этилмоқда. Дунёга квант назарияси асосида қараш материяни фикрдан ажралмаган ҳолда, балки уларга бир бутуннинг икки ҳолати сифатида ёндашишни талаб қилмоқда.

Аввалги дунёқарашимиз нотўғри эканлиги аниқ бўлди. Аммо, бу леган сўз, у ёлғон экан дегани эмас. Бу фақат объектив борлиққа ёндашишимиз бошқачарок, тўлиқ бўлмаган деганидир.

Квант назарияси дунёда ҳозиргача бўлган дунёқарашларнинг энг тўғриси десак, хато қилмаган бўламиз. У субатом зарралари ва биологик мажмулардан тортиб, галлактика ва сайёралар ҳаракатини тўғри, яъни илмий асосда тушунтириб бермоқда.

Бу назарияни биринчи бор Макс Планк билан Альберт Эйнштейнлар «Қора ўра» сирини ўрганиш жараёнида яратди-

лар. Улар атомнинг ўзгармаслигини тан олгилари келмай, «Қора ўра»дан тарқалаётган энергиянинг турғунлик сирларини билиш мақсадида «фотонни» аниқдадилар. Шундан кейин атом ичидаги электронлар ҳаракатига «квант» (энергия тўлқинининг бир бўлаги) ўлчамини бериб, электрон тўлқинларининг турғунлик сирини билдилар. Радиация майдонлари ва энергия тўлқинларини квант сифатида ўрганишлари жараёнида, улар бир вақтнинг ўзида ҳам зарра, ҳам тўлқин сифатида бўлишлигини кашф этдилар. Бу эса шу кунгача шаклланган дунёқарашнинг бутунлай ўзгариб кетишига олиб келди. Шу йўл орқали «Квант назарияси» ва унинг таркибий қисми сифатида «Квант механикаси» яратилди.

Квантли фикр юритиш, нур тезлигидан ташқарида ҳам реал борликни ифода этувчи ўлчам бор эканини аниқлади. Олимлар бутун дунёга квант манзарасидан қарашганда, макон ва замон моддий олам ичида мавжудлигини ҳамда бутун оламни қамраб олган квант кучини аниқдадилар. Квант кучи ҳамма ёқда, барча нарсаларда мавжуд бўлиб у ўз қувватини тўлиқ намоён этса, табиатда ақл бовар қилмайдиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкинлиги маълим бўлди. Олимлар бу қувват бутун олам бўйлаб, чексиз тарқалиб, квант майдонини ташкил қилишлигини топдилар.

Дэвид Бомм ва бошқа олимлар, квант тўлқини бутун борлиқнинг асосий манбаъи эканини исботладилар.

Квантли фикр юритишнинг энг истедодли вакиллари Давид Бомм, бутун борлик, шу жумладан, энергия ва вақт ҳам Коинот ичида мавжуд яширин тартибнинг ҳосиласи, шу тўғрисида барча нарсалар тартиб ичидаги тартиб орқали бошқарилади демоққа. Олам ичида яширинган тартиб бутун борликни бошқариб турар экан.

XX аср ўрталаридан Альберт Эйнштейн, Борис Подольский ва Натан Розенлар квант кучи ўзини бир вақтнинг ўзида ҳам зарра, ҳам тўлқин сифатида намоён қилишлигини аниқдадилар.

Квантли фикр юритиш, Оламни, шу маҳалгача мавжуд бўлган илмлар кашф қилган билимлардан яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Бутун Олам ва ундаги нарсалар тартиб ичидаги тартиб орқали бошқарилиш ғоясидан келиб чиқиб, илм-фанда Синергетика оқими пайдо бўлди. *-i*

Синергетика, даставвал, физика-математиканинг назарияси сифатида XX асрнинг 60-йилларида вужудга келди. Бунга асос солган белгиялик олим И. Пригожий, математикадаги

диссипатив (лот. «диссипация» — ейиш) системани кашф қилди. У очик система ҳисобланиб, ўзини қуршаб турган муҳит билан энергия ва зарралар алмашуви натижасида доимо ўзаро боғлиқликда экан.

Бу оқимга германиялик олим Г. Хакен «синергетика» деб ном берди.

Синергетика ғояси тараккий этиши жараёнида, очик система шароитида, унинг тадрижий ривожига олиб борувчи ўзини ўзи ташкил қила олиш хусусиятига катта эътибор қаратилди. Турли-туман системаларнинг ўзини ўзи ташкил қилиш жараёнида мавжуд универсал хусусиятлар ва объектив қонуниятлар аниқланди.

Синергетик ғоя ва тамойилларнинг асослилиги ҳамда кенг миқёслилиги унинг фанлараро илмий йўналиш бўлиб шаклланишига олиб келди. Бу эса, муҳим фалсафий натижаларга ва янги дунёқарашнинг шакллаишига сабаб бўлди. Табиий равишда, умумсинергетика оқими ичида ижтимоий синергетика ҳам ривожланиб бормоқда.

Биз амалга оширадиган педагогик фаолият моҳиятан ижтимоий бўлгани тўғрисида, ўзини педагог деб ҳисоблаган ҳар бир одам синергетикани яхши билиб олиши ва уни педагогик фаолиятига тадбиқ қилиши керак.

2.2. Ижтимоий синергетика

Ижтимоий борлик. Жамиятни табиатнинг ажралмас бир қисми сифатида идрок этиб, унинг табиатнинг ўзига хос таркибий бир бўлаги эканини тан олишимиз лозим. Жамият, табиатнинг бошқа унсурларига ўхшаб, моддий асосга эга. Бирок, жамиятда табиатнинг бошқа таркибий қисмларида мавжуд бўлмаган жараён борки, у жамиятни табиий жараёнлардан кескин фарқлаб туради. У ҳам бўлса, рухий жараёндир. Бу жараён моддий бўлмай, кўзга кўринмасдир. У одамларнинг онгу шуурида содир бўлиб, ўзаро бирлашган ҳолда ижтимоий онгни ташкил қилади. Ана шу «ижтимоий онг» ташувчисини жамият руҳи дейилади.

Жамият ва уни ташкил қилувчи инсонлар, улар орасидаги муносабатлар ҳамда маданийлашган моддий нарсалар макон ва замон билан чегараланган. Яъни ҳар қандай жамият муайян бир вақтда ва чегараланган ҳудудда мавжуддир. Жамиятнинг бошқа табиат объектларидан фарқ қилиниши, уни табиатдан айри ҳолда кўришни, яъни табиатдан юқори деб билишни тақозо этади.

Ижтимоий борлиқ — бу ижтимоий ҳаётнинг барча кўри-нишларининг замон ва маконда мужассамланганидир. Ҳар қандай ижтимоий борлиқ бирдай моддий ва рухий таркиблардан ташкил топган бўлади. Гарчи, рухий воқелик моддий туге омай, инсон онгида қолиб кетса, у ижтимоийлашмаган бўлади. Ижтимоий борлиқфақат рухий ва моддий борлиқларнинг ўзаро бирикмасидан ҳосил бўлади.

Ижтимоий борлиқ ўзаро узвий боғлиқ бўлган бир қатор нарса ва ҳодисалардан ташкил топган бўлиб, уларни гуруҳлаштириш жуда мушкул иш. Шунинг учун китобхонни уларнинг асосийлари билан таништирамиз.

Одамлар, уларнинг уюшмалари, ўзаро алоқалари ва фаолиятлари — бу ижтимоий борлиқнинг энг асосий таркибий қисми, унинг бунёдкор кучидир. Инсонда моддийлик ва рухийлик бирлашган бўлиб, бу хусусиятларини атрофга ҳам тарқатиб туради. Моддийлик ва рухийликнинг бирикканлиги бутун ижтимоийликнинг асоси ҳисобланади. Ҳар қандай алоҳида олинган шахс ўзининг ҳаракат жараёнини режалаштираётганида, албатта, жамиятнинг бу ҳаракатига бўладиган муносабатини ҳисобга олади. Шунингдек, ҳар бир жамоа ёки жамият ўз фаолиятини режалаштираётганида, ҳар бир жамият аъзосининг, яъни шахсларининг фикр-мулоҳаза, талаб ва эҳтиёжлари билан ҳисоблашади. Шу йўл билан инсон ва жамият ҳамда уларнинг фаолиятлари, фаолиятдан ҳосил бўлган нарса ва ҳодисалар ижтимоийлашади.

Тил. Инсонни бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи асо-*зм* \ нарсалардан бири — тилдир. Одам тафаккурида кечаётган гқдий жараёнларни, шу жумладан, ўзининг кашфиётларини *ам* тил орқали намоён қила олади.

Тил — бу жамиятнинг ижоди, кўп минг йиллик аклий фао-**ИЯТИНИНГ** маҳсулидир. Тил, у билан фойдаланаётган киши-*ар* уюшмаси (миллат)нинг мулкидир. У билан ҳамма фойда-*аниш* ҳуқуқга эга. Аммо муайян тилдан фойдаланаётган *а* :ахс, ни шу тилнинг шакл ва қонун-қоидаларидан тўла келнб чи-*иб* амалга ошириши керак. Акс ҳолда кўпчилик уни тушун-ишди, тушунган такдирда ҳам нотўғри тушуниб қолади.Тил ндан фойдаланаётган шахсдан мустақил бўлиб, унга қарам мае. Тил ижтимоий борлиқнинг муҳим компонента бўлиб, у ўлмаса шаслараро муносабатлар ҳам амалга ошмай, жамият-инг ўзи ҳам мавжуд бўлмаган бўлур эди.

Артефакт моддий олам. Артефакт деб, сунъий ясалган нар-па айтилади, яъни табиатда мавжуд объектлардан фарқли неон акл-заковати ва жисмоний меҳнати орқали яратилган

барча турдаги -моддий нарсалар артефакт дейилади. Уларга тугмачадан тортиб, то йирик муҳандислик иншоотлари кира-ди. Илмий тил билан айтганда — инсон фаолиятининг объек-тлашувига артефакт дейилади. Бизни ўраб турган, инсон қўли билан яратилган барча нарсалар сунъий моддий олам дейила-ди. Уни иккинчи табиат деб ҳам юритилади. Инсон ҳаёт-ма-моти табиий муҳит билан бир қаторда сунъий, яъни моддий-ижтимоий муҳит таъсири остида ўтади. Ҳақиқатан ҳам. ҳаёти-миз ёшлиқдан бошлаб бешик ва унинг анжомлари, сўрғич, жавон, хонтахта, ойна, эшик ва рўзғор буюмлари, катта бўлган-дан кейин эса, иморатлар, йўл ва йўлдаги транспорт восита-лари ҳамда бошқа кўп турдаги снъий нарсалар қуршовида ке-чади. Буларнинг ҳаммаси сунъий (артефакт) моддий дунё (му-хит) дейилади. Инсон ўз фаолияти орқали, тинмай табиий муҳитни сунъийлаштириб, артефакт оламини кенгайтириб бор-моқда.

Инсоннинг тарихий тараққиёти давомида табиий муҳит билан сунъий муҳит орасидаги тафовут тобора қисқармоқда. Шу кунда, Ер табиатига кўрсатган таъсиримиз Ер қуррасидан чиқиб, коинотга ёйилмоқда. Келгусида, бу таъсир бутун оламини қамраб олади деган фикрлар ҳам бор. Сунъий табиатнинг оёғи етиб борган Ер сатҳини «ноосфера» (акл сатҳи), яъни акл кучи билан ўзгартирилган сатҳ, гоҳида «техносфера» ёки «антро-посфера» деб ҳам юритилади.

Жамоавий тасаввурлар. Одамлар фақат ижтимоий борлиқ-ни яратиб қолмай, уни ўз тафаккурларида ҳам акс эттиради-лар. Ҳар бир инсон тафаккурида, атроф олам (ҳам табиий, ҳам сунъий табиат) ўзига хос аксини топган бўлади. Шу билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларга умумий қарашлар ҳам мав-жуд бўлиб, улар жамият фикрида ўз аксини топган. Шахсий кўзқарашлардан жамоавийларининг фарқи. улар алоҳида ки-шиларнинг тафаккурида акс этган нарса бўлмай, шахсий кўзқа-рашларнинг бириюмасидан (механик бирикмасидан эмас) ҳосил бўлган нарсадир. Буэсамутлақбошқа нарса ҳисобланади. Улар-ни ташқаридаги нарса дейилади. Шахсий кўзқарашлар, шахс ичкарисидаги фикрлар бўлса, жамоавий фикр шахслардан та-шқарида шаклланиб, аниқ бир шаснинг кўзқарашига тўлиқ мое тушмайди. Балки буни тушуниш қийиндир. Аммо абст-ракт тафаккурингизни ишга солиб, теранроқ фикр юритиб кўрсангиз, бу ҳодисани англаб етасиз.

Бундай жамоавий тасаввурларни ижтимоий онг, муайян жамиятнинг менталитета, жамоавий фикр деб ҳам атайди-лар.

Жамоавий тасаввурлар гоҳида объектив реалликни нотўғри акс эттириши мумкин. Аммо биз, шу жамоа ичида ўсганимиз учун уни сезмаймиз ва жамоавий кўзқарашларни чин деб билмаймиз. Гоҳида уларни таҳдил қилиб кўрган тақдиримизда ҳам, улар тўғри бўлиб чиқаверади. Чунки, биз бошқа кўзқарашни билмаймиз, биз шу кўзқараш таъсирида ўсиб-улғайганмиз. Жамоавий кўзқараш объектив борликни тўғри акс эттирмакдами-йўқми, уни бошқа жамоадан келган ва тафаккури шу кўзқараш билан банд бўлмаган киши аниқдаб бериши мумкин. Ёки ижтимоий фан олими, мутахассис таққослаш, далиллаш ва бошқа тадқиқот усулларида фойдаланиб, муайян кўзқараш тўғри ёки нотўғри эканини аниқдаб бера олади.

Ҳар бир жамоадаги турли кўзқарашлар бирлашиб, муайян жамиятга мое дунёқарашни шакллантиради. Бу дунёқараш тўғрими ёки нотўғри бўлишидан катъи назар, шу жамият аъзолари уни тўғри деб, унга бўйсундилар. Шунинг учун ҳам жамоавий тасаввурлар ижтимоий борлиқнинг аҳамиятли ажралмас бир қисмидир.

Жамият ижтимоий организм сифатида. Жамиятни бир бунгликни ташкил этувчи вужуд — организм, синергетика нуктаи назаридан, ўзаро функционал боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топган система (бу тушунчанинг ўзбекча атамасини сейинроқ берамиз) деб аталмоқда. Жамиятга шу нуктаи назардан ёндашишнинг мазмуни нимада деганда, ижтимоий борлиққа бу нуктаи назардан ёндашиш унда (жамиятда) барча системаларда мавжуд бўлган хусусиятларнинг борлиги билан кзохданади.

Синергетика нуктаи назаридан, ижтимоий организм бўлган жамият, тадрижий ривожланиш жараёнида булган ўта мураккаб иссипатив (лот. *dissipatio* — ёйилиш) системадир. Унда шу типдаги системаларнинг барча хусусиятлари мавжуд.

Берк системалардан (масалан, техник система — машина)нинг асосий фарқи, жамият очик жўшқин (динамик) системадир. Гарчи берк системаларга ташқаридан таъсир эттирилганда улар бузилса, очик ва динамик системалар эса унинг қисми. Бундай системаларнинг тадрижий ривожини учун, уларга эймо ташқаридан таъсир ўтказиб турилиши лозим.

Жамият ташқи муҳитдан доимо энергия олиб турмоғи ва *ли* ўз вужудининг аъзоларига тақсимлаб, бу энергияни қайта шилаб, яна ташқи муҳитга қайтармоғи шарт. Бу унинг ҳаёт қириши шароитидир.

Жамиятнинг ташқи муҳит билан, ўзига хос муносабатларининг асосий шакли, бу моддий ишлаб чиқариш жараёнидир.

Бу муносабатлар одамларнинг моддий нарсаларга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган турли-туман хўжалик фаолиятини амалга оширишга қаратилган.

Ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш соҳалари биргаликда одамларнинг **иктисодий** фаолиятини ташкил қилади. Жамиятнинг тарихий тадрижи давомида жамият билан ташқи муҳит орасидаги энергия айирбошлови тобора ортиб борган ва кўпайиб бормоқда.

Агар жамият деган системанинг система ичидаги қонуниятлари бўйича ривожланишига йўл қўйиб берилса, у ўзини ўзи тиклаш хусусиятига эга. Агар ташқаридан унга (бошқарув органларининг нотўғри фаолиятига ўхшаш) тазйиқ ўтказилса, унинг тадрижи тўхтади ва маълум муддатдан кейин нурай бошлайди.

Ўта мураккаб система бўлиб ҳисобланган жамият ўзига ахборот қабул қилиш, ахборот алмашилиш, уни ўзида сақлаш ва яна ташқи муҳитга узатиш хусусиятига эга.

Ахборот деганда, энтропия (тартибсизлик)нинг қарама-қаршиси тартиб мезони деб тушунмоқ керак. Ахборотни ўзида аниқ бир мазмун сақлайдиган сигналлар (товуш, ёзув сигналлари ва х.к.) мажмуи деб билмоқ лозим.

Жамият очик система бўлгани учун, унга доимо ташқаридан ахборот кириб, унинг унсурлари орасида айирбошланиб, бу ахборотларни ўзида сақлайди. Натижада жамият ичида ахборот муҳити ҳосил бўлади. Буни синергетик информация дейилади.

2.3. Мажмулар назарияси ва мажму ёндашув тамойили

Йигирманчи аср ўрталарига келиб объектив борлиқ тўғрисидаги маълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида гўёки шаклланиб битган деб ҳисобланган фан тармоқлари тараккий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўпайди. Ўрганиш объекти ва тадқиқот усуллари жиҳатидан, уларнинг фанлараро интегратив турлари вужудга кеда бошлады. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу билимларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига сингдириб, хотираларида сақлаб қолишлари учун дунёни бошқача тушуниш тартибини жорий қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Ундан ташқари, протон ва электронларни фотонларга, фотонларни нейронларга, уларнинг эса квантларга бўлиниб кетиши, дунёнинг пайдо бўлишининг янги синергетик концепциясини тузишни тақозо қилар эди.

Шу маҳалгача ҳукм суриб келаётган оламни механик тушу-] ниш бу вазифани бажара олмас эди. Гап шундаки, аввал ҳам I айтганимиздек, «классик» илм-фан нарса ва ҳодисаларни бўлак-ларга ажратиб ўрганар, сўнг бу қисмларни механик равишда бир-бирига бирлаштириб туриб идрок қилар, шунда қисмлар орасидаги алоқадорликларга эътибор ҳам берилмас эди. Баъзи фан соҳатаридида объектив борлиққа бундай ёндашиш ҳозиргача давом этиб келмоқца. **Аслида, нарса ва ҳодисалар ва уларнинг қисмлари таснифидан кўринадики, улар орасидаги алоқадорликлар ҳаёт учун аҳамиятлироқдир.**

20-йилларда австриялик биолог олим Людвиг Фон Берталанфи томонидан нарса ва ҳодисаларни ўрганишда «органик» усул таклиф этилди. Бу усул — биологик ва ижтимоий ҳаётдаги жараёнларни ўзаро боғлиқ холда, бир бутунлик сифатида ўрганишни тақозо этарди. Бошида бу усул биологияда қўллана бошланган. Аммо ҳаёт бу усулнинг тараққиётнинг бошқа жабҳаларида, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишига олиб келди. **«Мен аминманки, оламдаги кўпчилик олимлар биз келган натижага келишган, аммо, бизлар тарқоқ ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари, фанлар орасидаги чегаралар ҳаммамизнинг бирлашишимизга имкон бермай турибди»,** — деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К.Боулдинг ўзининг Л.Фон Берталанфига йўллаган хатида.

Аста-секин дунёдаги илм-фан вакиллари, пайдо бўлиши жихатидан турли бўлган нарса ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир қатор хусусий фанларда, қодисага синергетика нуқтаи назаридан система сифатида ёндашишни, яъни **ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунликни ташкил қилишлиги исботланди.**

Умуман, системали ёндашувнинг қадимги илм-фан ва фалсафада мавжуд эканлигини ҳам кўрса бўлади. Бутун борлиқ қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Системали ёндашувни биринчи бўлиб англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, угадан кейин Чарлз Дарвин ҳам қўллаганини курса бўлади. Маълум бир системали

ёндашувни Ф.Энгельс асарларида ҳам англаса бўлади. **«Бутун табиат муайян нарсалар орасидаги алоқадорликлардан иборат, нарса деганда биз, юлдузлардан тортиб атомгача тушуна- миз»,** — деган экан Ф.Энгельс.

Бирок, XIX—XX аср олимлари нарса ва ҳодисаларга анъанавий тасниф беришдан нарига ўтолмадилар.

Ғақат XX асрнинг 50-йилларига келиб, ўрганилаётган объектга ўзаро узвий боғлиқ бўлган бўлаклардан ташкил топган бир бутунлик сифатида қарайдиган бўлшди.

Даставвал, системалар назарияси ўз мақсадини жамики нарса ва ҳодисалар, уларни ташкил қилувчи қисмларда бирдай ишлайдиган умумий тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник системаларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи системаларни ўрганиш жараёнида информацион назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи **умум системалар назарияси пайдо бўлди.**

Объектив борлиқни чексиз кўп, содда ва мураккаб, катта ва кичик, жоили ва жонсиз, тикланувчи ва тикланмайдиган ва қоказо сифатларга эга бўлган системалар сифатида идрок қилиш шу фан тараққиётининг маҳсулидир. Нарса ва ҳодисаларга система сифатида ёндашиш ривожлана бориб, қисқа муддат ичида ўзининг хусусий қонуниятларига, атама ва тушунчаларига эга бўла бошлади. Системалар назарияси жуда ҳам тараққий этиб кетган назария бўлиб, ўз қонуниятларига, қонун-қоида ва категориал аппаратида ҳамда махсус фикр юри-тиш услубига эга.

Системалар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, кимё, олий математика, кибернетика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. **Системалар назариясида дунёни англаш усули сифатида фойдаланувчи фанлар кундан-кунга ортиб бормоқца. Шу кунга келиб, муайян фanning тараққий этганлиги ва ҳар бир олимнинг етуқлик даражаси, уларнинг системалар назариясидан нақадар унумли фойдалана олишлиги билан белгаланмоқца.**

Системалар назарияси (теория систем), системали ёндашув (системный подход) ва уларга тегишли бўлган тушунчалар Ўзбекистонга яқин ўтмишда кириб келди. Бу тушунчалар Ўзбекистон олимлари томонидан ўзбекчага турлича талқин қилиниб, илмий жамоатчилик орасида «мажмуали ёндашув», «тизимли ёндашув» ва «мажмули ёндашув» деган атамалар билан қўлла-

¹³ Берталанфи Л. Общая теория систем - обзор проблем и результатов // Системные исследования. - Москва, 1969. С. 39.

¹⁴ К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч., т. 20. С. 392.

ниб келинмоқца. Илмдаги ғоят мураккаб бу ижтимоий воқеликни шу атамаларнинг ҳаммаси ҳам тўғри ифода этмайди.

Мажмуалар назарияси ва мажмуали ёндашув деган сўз бирикмаларидаги «мажмуа» тушунчаси биз назарда тутган воқеликни мутлақо ифода этмайди. Чунки, «мажмуа» (*эътибор беринг, «мажму» сўздан «а» ҳарфи билан фарқланади*) атамаси русчадаги «комплекс» деган тушунчани билдиради. Илм ва амалиётда бундай ёндашув ҳам аслида мавжуд. Унда баъзи бир хусусият ва жиҳатлари, масалан, ранги, шакли, товуши, ёши ва ҳоказолар ўхшашлигига қараб бирлаштирилган нарса ва ходисалар йиғиндисига айтилади. Улар ўзаро зарурий, яъни функционал боғлиқ эмас. Масалан, синфдаги болалар ва бошқалар.

«Тизимлар назарияси» ва «тизимли ёндашув» деган сўз бирикмалари системанинг классик ёки арифметик талқинини ифодатайди, холос. Ҳолбуки, системалар назариясида «тизим» тушунчаси тизимли система (линейная система) мазмунини бериб, системанинг минг туридан бир турини ифодалайди, холос.

Биз таклиф қилган ва Ўзбекистоннинг етакчи муҳаррирлари фикр-мулоҳазасидан ўтиб маъқулланган атама «мажму». **Мажму деганда, ўзаро функционал алоқадорликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилувчи қиемлар бирикмаси тушунилади.** Функционал алоқадорликда бўлган деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг тадрижий ривожини натижасида уларнинг ички заруриятдан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади. Масалан, стол ўз қисмлари - оёқлари, оёқ оралиғ тахта, копоқ гахталари билан функционал боғлиқликда. Бу мажму. Бир хил ранг ва фасондаги стол ва стуллар йиғиндиси - мажмуа. Сонтар кетма-кетлиги, яъни 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тизим. Ёки болалар кетма-кетлиги - катта ўғил, ўртанча ўғил. кичик ўғил, бу сам мажму, аммо тизимли мажму. Эътибор беринг тизимли 4ажму, фақат бир томонга ёки икки ёққа йуналтирилган булини мумкин. Ваҳоланки, мажмулар назарияси бўйича, мажму суп томонли ёки дойра шаклида, умуман, истаган шаклда бўлиши мумкин.

Ҳар қандай мажму икки ва ундан ортиқ қисмлардан ташкил топган бўлиб, айна вақтда, ўзи ҳам ўзидан юқори поғонадаги мажмуга қисм бўлиб қиради. Унинг қисмлари ҳам бир поғона пастдаги мажмулар ҳисобланиб, улар ҳам, ўз навбатида, бир неча қисмлардан иборат бўлади. Бу ҳодиса чекли ва эксиз давом этиши мумкин. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, мажмуларнинг хусусиятларидан бири поғона (иерархия)-орлигидир.

Мажмуга жонли бир мисол келтирадиган бўлсак, одамнинг қўзи бир бутунлик — мажму. У қўз олмаси, гавҳари, киприклар, ковоқ ва ҳоказо ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топган. Қўз олмаси ёки киприги (исталган қисми), ўз навбатида, мажму бўлиб, бир неча қисмлардан ташкил топган. Қўзнинг ўзи ҳам мустақил мажму бўлиб, ўзидан бир поғона юқори турган «юз» деган мажмуга қисм бўлиб қиради. Юз эса бошнинг қисмидир ва ҳоказо. Ёки автомашинанинг ғилдирагини олиб қўрадиган бўлсак, у бир бутун нарса - мажму бўлиб, ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча — диска, покришка ва камера деган қисмлардан, шу билан биргаликда, ўзи машинанинг бир бўлаги — қисмидир. Ижтимоий ҳодисалардан мисол келтирадиган бўлсак, «тўй» деган мажму бир бутунликни ташкил қилиши билан бирга, бир неча - тўй тараддуди, тўйнинг боши, авжи ва охири деган ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан иборат. Бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун мажму қисобланиб, ўз навбатида, бир неча қисмлардан ташкил топади. Шу билан бирга тўйнинг ўзи миллий урф-одатлар ва анъаналар деган ижтимоий ҳодисанинг бир қисмидир ва ҳоказо. Ер юзи ҳамда Коинотдаги барча нарсалар — квантлардан тортиб, самодаги Сомон йўлигача ҳамда барча ҳодисалар - оддий қайфиятдан то жаҳон урушигача бўлганларга мажму сифатида ёндашиш мумкин. Бу дунёни тўғри идрок-қилишнинг охири қонунияти. Шунинг учун буни борликка мажму ёндашув тамойили дейилмоқда.

Юқорида қайд қилинганидек, мажму(системани)ни ташкил қилувчи қисмлар деб фақат ўзаро узвий, яъни функционал алоқадорликда бўлган қисмларга айтилади. Чунки нарса ва ходисаларда функционал алоқадор бўлмаган боғлиқликлар ҳам жуда кўп. Ҳар қандай **илмнинг вазифаси**, ўрганилаётган объект - да ана шу функционал алоқадорликларни бошқа турдаги боғлиқликлардан ажратиб бериш. Бу эса ҳар доим ҳам осон кечмайди. Масалан, икки киши орасида «муҳаббат» деган мажмунинг мавжуд ёки йўқлигини аниқлаш масаласини олсак. Ҳақиқий муҳаббат деганда, икки шахс орасидаги бир-бирига зарурий интилиш борлигига айтилади. Зарурий деганда, бизнинг мисолда, бир-бирисиз ҳаёт кечира олмаслик даражасидаги интилиш тушунилади. Интилиш бўлганда ҳам, икки томондан баробар қувватдаги интилиш ҳақиқий муҳаббатни ташкил қилади. Бир одамда бошқасига кучли интилиш бўлса-ю, у интилаётган одамда унга нисбатан интилиш йўқ ёки суст дейлик, бу муҳаббат бўла олмайди. Бу бир одамнинг бошқасига бўлган ошиқлиги, холос. Муҳаббатнинг ҳақиқийлигини аниқ-

лаш учун, интилишларнинг турғунлигини ҳам аниқлаш зар Улар ҳар қандай кучли бўлган тақдирда ҳам вақгинчалик бўши мумкин. Бу интилишлар вақтинча бўлса, қанча вақт дав этади? деган ва ҳоказо саволларга жавоб топишлик лоз Кўриб турганимиздек, бу осон эмас экан. Осон эмас, ам маълум усуллар ёрдамида аниқласа бўлади. Муайян нарса ё "ходисанинг ҳақиқий мажму эканини аниқлаш учун, мажму ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусиятини ўзгартириб кўриш керак. Мажмулар назарияси (теория систем) бў" ча, мажмуни ташкил қилувчи қисмларидан бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа қисмларининг ҳамда бутун мажмунинг хусусияти ҳам қонуний равишда ўзгаришга учраса, уни функционал алоқадорлик дейилади. Мажмулар замон ва маконд! мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгариши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзгаради. Мажмуларнинг ҳабири фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридай шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажралиб туради. Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўлади. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик функция дейилади. Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кетма-кет намоён бўлиши **жараён** дейилади.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлар фақат ўз поғонасидаги, яъни мажму ичидаги мажмучалар орасидаги алоқадорликларда гамоён бўлади. Бир мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг ҳар бири ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан алоқадорликда бўлса, у бир вақтнинг ўзида, ўзининг мажмуси билан бир қаторда, бошқа мажмуни ташкил қилишда иштирок этган бўлади. Чунки, ҳар қандай мажму асосини алоқадорлик ташкил қилади. Алоқадорликлар нарса ва ходисаларнинг табиий тадрижидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқарида мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиш-истаги натижасида келиб чиққан ва киши тасавурида намоён бўладиган сунъий алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар антропоген алоқадорликлар дейилиб, уларга асосланиб шаклланган мажму сунъий бўлади. Сунъий алоқадорликлар объектив қонуниятлардан келиб чиқиб, жараён тадрижининг ички заруриятидан пайдо қилинган бўлса, улар амалиётда ҳақиқий мажмуга айланади. Ҳар қандай оддий машина ва иморатдан тортиб

мураккаб ҳаракатларни бажарувчи робот ва космик кемалар ҳам бунга мисол бўла олади. Аксинча, сунъий алоқадорликлар асосида яратилган нарса ва ходисалар объектив қонуниятларга зид ҳолда шаклланган бўлса, улар амалиётда ўз тасдиғини топа олмай, инсон тафаккурида ҳаёлий нарса ёки ҳодиса бўлиб қолаверади. Уни мажбурий равишда амалга оширилса, у муваффақиятсизликка учрайди. Бунга, битганда қулаб тушган иншоот ёки ҳаёлий ғояларга асосланган, амалда нураб кетган коммунизм жамияти мисол бўла олади.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекциясининг шаклига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади:

— **тартибли ва тартибсиз.** Муайян дарахт баргининг тузилиши ёки арифметик рақамлар тартибли, баргларнинг дарахт шохларида жойланиши тартибсиз мажмуга мисол;

— **тезликка эга ва суёт,** масалан, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош суёт мажмулардир;

— **икки қарама-қарши ва кўп томонлама** — масалан, даре икки қарама-қарши томонли, қўл эса кўп томонлама мажму;

— **нуктавий ва тизимли** — бир хужайрали микроорганизмлар нуктавийга, йўл, рақамлар тартиби тизимлиликка мисол бўлади;

— **тикланувчи ва тикланмайдиган** мажмулар — доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи: кеча-кундуз, фаеллар. киши кайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисол бўла олади;

— **оддий ва мураккаб** — водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар оддийга, жинслар, эритмалар. қотишма ва жонзотлар мураккабларга қиради;

— **марказлашган ва марказлашмаган** — агар мажму қисмлари орасидаги алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда кесишеа, унда мажму марказлашган бўлади — мисол учун Шарқца оиладаги ҳамма ишлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда. у оила деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказлашган ҳисобланади. Мажмудаги қисмлар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлса, ундай мажму марказлашмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, кимёвий элементлар ва ҳоказо.

— **бир ва кўп поқопали** — қамиш, жўхори пояси, қаватли уйлар, давлат қурилмаси кўп поғоналига мисол, оила бир поғонали мажмудир.

Яна мажмулар ҳолатига қараб гуруҳларга ажратилади:

— **бирламчи мажму** муайян хусусиятга азалдан эга бўлган-**Д-1, иккиламчи** — у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятга эга бўлганда;

- **тугалланган ва тугалланмаган** мажмулар - тугаллангани ўзига янги қисмларнинг қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўяди;

- **иммонент ва иммонентсиз** мажмулар — биринчиси — фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси - шу билан биргаликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишга йўл қўяди;

- **минимал** мажмулар — ўзини ташкил қилувчи қисмларнинг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

- **турғун ва турғун бўлмаган** мажмулар - тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари турғун эмас ҳисобланади, қолганлари турғун мажмулардир;

- **кучли ва кучсиз** мажмулар, кучли мажму деб таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверишига айтилади. Кучсиз мажму, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

- **гомоген ва гетероген** мажмулар, гомоген деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

- **қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган** турлари ҳам мавқуд. уларнинг биринчиси - бир қонуният асосида ўзгариб, ша аввалги ҳолатига қайтиб келиб туради, иккинчиси - тинч ўзгариб, аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

- **қадрли ва қадрсиз** мажмулар. биринчисининг ташкил қилувчи қисмлари ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқдорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошади;

- **чала ва тўлиқ** мажмулар, чала мажмуда алоқадорликда урган объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлмайди, тўлиқ мажмуда унинг қисми - алоқадорликда бўлган объектларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади;

- **вариатив ва вариативсиз** мажмулар - вариатив деб, алоқдорлик фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орада мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам юқалар ўрнатишга йўл қўядиган мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқдорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Кўриб турганимиздек, мажмулар назарияси анча мураккаб яхши тараққий этган назарий билимлар мажмуи экан. Бу да биз мақсаддан келиб чиқиб, фақат энг умумий белгилар қараб мажмуларни гуруҳлаштирадик, холос. Кибернетика, космонавтика, космология ва бошқа фан соҳаларида мажму назарияси жуда мураккаб тус олган.

Ҳар бир ишда мажмулар назариясидан келиб чиқиш, биринчидан, ишни бир неча ўн баробар осонлаштиради, баъзи мураккаб ишларда, масалан, кибернетика ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гарови бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушунтиришни осонлаштиради ҳамда бериладиган билимни тез тушунтириб, тез ўзлаштириб, эса узоқ сақлаб туришга хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафаккури, унинг тарихий ривожланиши жараёнида мажмулар назарияси қонуниятларига мое равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онги табиий фаолиятдан олинган. Бекорга уни органик усул дейилмаган.

Биринчи бор, бутун борлик катта кичик мажмулардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м. авв. 490—430) айтиб кетюв. У айтадики, *бутун нарса бўлингач, кўплаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз Завом этаверди* \ Шу фикрга яқин фикрни қадимга юнон файласуфи Марк Аврелий Антоний ҳам айтган: *«Ҳамма нарса бир-бирига чатишиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Барча царем шр умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айнан бир оламни безашга хизмат қилади»*¹⁶. Бу икки аллома фикрларидан бутун дунё чексиз кўп, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни мажмулардан ташкил топганини англаса бўлади. Бирок, оламни ихтиёрий, гоҳо нотўғри англашимиз натижасида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. Ўзлгимизга, яъни табиий мохиятимизга қайғат учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.

2.4. Педагогик фаолиятда мажму ёндашув

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, муайян фаннинг тараққий этганлиги ва ҳар бир маълумотли кишининг етуклик даражаси уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдаланиши билан белгиланар экан. Шундай бўлгач, педагогика фанининг илғор илм-фанлар қаторидан ўрин олиши учун ва малакамизни замон талаби даражасига етказиш учун, бутун борлик ва уни ташкил қилувчи унсурларга мажму сифатида ёндашиш тамойилини билиб олиб, уни педагогик амалиётга мохирона қўллашни ўрганайлик.

¹⁵ Ҳақиқат манзаралари. 96 М5*поз файласуф. - Т. «Янги аср ашюди», 2002.49- б.

¹⁶ Ўша манба. 174-б.

Синергетика ва ундан келиб чиқувчи мажмулар назарияси нинг **асосий тамойилларидан бири**, ўрганилаётган нарса ва ҳод⁴ саларга ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмлардан та кил топган бир бутунлик сифатида ёндашишдир.

Шу тамойилдан келиб чиққан ҳолда, расмий таълим-тарбияни, боғчадан бошлаб то малака оширишгача бўлган жараёни йирик бир бутунлик, яъни мажму деб қарашимиз тўғр^f бўлади. У қуйидаги ўзаро функциоанл боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топган: мактабгача таълим, умум ўрта таълим махсус таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим ва малака ошириш. Кўриб турганимиздек, бу тизимли очик типдаги, ривожланиб борувчи, тикланувчи, тартибли, кўп поғонали, марказлашган имманент ва мураккаб мажму-дир.

Тизимли деганда, узлуксиз таълим мажмунинг қисмлари муайян бир кетма-кетликда жойлашган. Очик деганда, таълим-тарбия мажмуига доимо ўзгартириш киритилади. Бу билан у ўз фаолиятини тўхтатмайди. У тинмай ривожланиб боради, қотиб қолган догма эмас. Ҳар бир дарсни ёки бутун фанни қайтадан ўтса бўлади, шунинг учун у тикланувчан. Паст поғонадан юқоригача, муайян бир тартибда мураккаблашиб Зоради, шунинг учун у тартибли ва кўп поғонали. Мажму марказида доим талаба туради, шу нуктаи назардан у марказлашган. Унинг имманент деб аталиши, бу мажмуни ижтимоий юрликдаги бошқа мажмулар билан алоқада бўлиши билан [зохданади. Мураккаблигига далил, сўзсиз у мураккаб, чунки >арча ижтимоий мажмулар жуда мураккаб, таълим-тарбия [ажмуи эса, унинг таркибий қисми бўлгани учун ҳам мураккаб.

Мажмулар назариясининг навбатдаги тамойили «поғонадорик» (иерархичность) тамойили дейилади. Уни қуйидагича /шунтирса бўлади. Ҳар қандай мажму, уни ташкил килувчи \ ўзаро функционал алоқадорликда бўлган бир поғона пастда фган мажму (қисм)лардан ташкил топган бўла туриб, ўз навгида, у бу мажмудан бир поғона юқори турган мажмуга кием ошб хизмат қилади. Узлуксиз таълим-тарбия жараёни бир тун, яъни муайян поғонадаги мажму бўла туриб, ўзи ўз понасадан бир поғона юқори турган «Шахсни шакллантириш» ган мажмуга элемент бўлиб киради. Шу билан бирга у, унга элемент бўлиб ҳисобланувчи — «мактабгача таълим», «умум га таълим», «махсус таълим», «олий таълим», «олий таъмдан кейинги таълим» ва «малака ошириш» деган мажмуэдан ташкил топган. Булар, ўз навбатида, мажму ҳисоблаб, ўзларидан бир поғона пастда турган мажмулардан иборат.

рат. Жумладан: мактабгача таълим-ясли, кичик, ўрта ва катта группа деган қисмлардан иборат ва ҳоказо, бошқа поғонадагилар ҳам шундай.

Узлуксиз таълим-тарбия жараёни мажмуи «шахсни шакллантириш» деган мажмунинг энг йирик қисми бўлгани учун, мажму ёндашув тавсифини шундан бошлаймиз. Асл мақсадимиз ҳам ўзи шу эди. Бу тамойил асосида таълим-тарбия жараёнининг истаган босқичини тавсифлаб чиқиш мумкин.

Бундан кўриниб турибдики, ҳар қандай мажму иерархия (қуйи босқичнинг юқори босқичга поғонома-поғона бўйсунishi) тамойилига асосланган.

Мажмулар назариясининг кейинги тамойили, мажмуни ташкил килувчи қисмларининг ҳар бири ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан ҳам алоқада бўла олади. У ҳолда у, бир вақтнинг ўзида, ўзининг мажмуи билан бир қаторда, бошқа мажмуларни ташкил қилишда иштирок этган бўлади.

Узлуксиз расмий таълим-тарбия мажмуидан мисол келтирадиган бўлсак, таълим-тарбиянинг асосий элементи бўлган педагог бир вақтнинг ўзида таълим-тарбия мажмуни шакллантиришда иштирок этиб, шу вақтнинг ўзида оила деган мажмунинг элементи бўла олади ва ҳоказо. Талабалар ҳам шундай, бир вақтнинг ўзида талаба оила ва спорт клубнинг ёки бошқа ижтимоий уюшманинг аъзоси бўла олади.

Мажмулар назариясида тамойил ва қонун-қоидалар жуда кўп бўлиб, уни махсус ўрганиш лозим. Бу ерда биз энг асосийларини қайд қилиб ўтдик, холос. Мажмулар назарияси билан батафсил танишмоқчи бўлганлар шу мавзуга бағишланган адабиётларни топиб ўқишлари мумкин.

Юқорида биз фақат узлуксиз расмий таълим-тарбиянинг энг юқори ташкилий шаклини мажму сифатида кўриб чиқдик. Узлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнининг \яр бир босқичини, унинг ҳар бир элементини ҳам мажму сифатида кўриш мумкин. Ундан ташқари, таълим-тарбия жараёнининг мазмунини ҳам энг умумий (давлат стандартларини) ҳар бир босқичда (ўқув режасини), ҳар бир фанни (ўқув дастурини) мажму сифатида кўриб, уларни ташкил килувчи, ўзаро функционал боғлиқ бўлган элементларни ҳам мажму сифатида таҳлил қилишимиз мумкин.

Шу билан бирга узлуксиз расмий таълим-тарбия деб аталган мажмунинг фаолияти якунида эришилиши лозим бўлган талабаларнинг ижтимоий сифатларини ҳам мажмуга келтириб ўрганишимиз мақсадга тўғри келади. Қисқаси, ижтимоий

борликнинг, яъни ижтимоий ҳаёт деган мажмуни асос элементларидан бўлган узлуксиз расмий таълим-тарбия м муи ичида, қўйилган мақсадга биноан чексиз кўп мажмула ни аниқдаб, улар устида тадқиқот олиб борса бўлади. Тад кот жараёнида шуни унутмаслигимиз лозимки, мажмуни **та** кил килувчи бирдан-бир омил, бу мажму элементлари орас даги функционал боғлиқликдир. Биз шу алоқадорликни ани лашимиз лозим, чунки, ҳар қандай мажмуда функционал бо; ликдикда бўлмаган алоқадорликлар ҳам кўп. Эслатиб ўтамиз! функционал алоқадорлик деб, мажмуни ташкил килувчи қисм; ларининг тадрижий ривож жараёнида уларнинг ички зару* риятидан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади.

Мажмуни ташкил килувчи қисмлари ўзаро функционал алоқадорликда ёки алоқадор эмаслигини аниқлашнинг эн| оддий усули, мажмуни ташкил килувчи қисмларидан бири-- нинг хусусиятини ўзгартирганда бошқа қисмларининг ҳам ху сусияти ўзгарса, бундай мажмуни ташкил килувчи қисмлари ўзаро функционал боғлиқликда эканини бшширади ва аксин ча. Бу ходисанинг ёрқин мисолларини китобимизнинг кейин ги саҳифаларида бир неча мартаба кўриб чиқамиз.

2.5. Педагогик жараён мажмуи

Таълим-тарбияда синергетиканинг мажму ёндашув тамойи лидан ва қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, жуда кўп мажму ларни аниқдаш мумкин. Чунончи, бутун узлуксиз расмий таъ лим-тарбия тизимини мажму сифатида кўриш мумкинлигини юкорида кўрдик. Шу билан бир қаторда узлуксиз таълим-тар бия жараёнининг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифати ца курса ҳам бўлади. Ўқитувчининг бутун фаолиятини, уни игоҳида дарсларга тайёргарлик кўриш жараёнини, даре ути лини ва хоказоларни алоҳида-алоҳида мажмулар сифатида /рганса ҳам бўлади. Шу ерда узлуксиз расмий таълим-тарбия караёнини ва унинг алоҳида босқичларининг асосини, шу шнгдек, х^китувчи ва педагоглар фаолиятининг ҳар бир мақ адини амалга ошириш жойини нима деса бўлади? деган са ол пайдо бўлиши табиий. Унга нима деб жавоб бериш мум ин? Унга жавобан, бутун таълим-тарбия соҳасининг бирин и гишти ҳамда унда фаолият олиб бораётган ўқитувчи **ва** едагогларнинг ўз махрратларини намоён этиш жойи **даре** 4собланади десак, хато қилмаган бўламиз.

Даре — таълимнинг асосий ташкилий шакли, у муайян миқ эрдаги доимий ўқувчилар таркиби билан қатъий тартибда

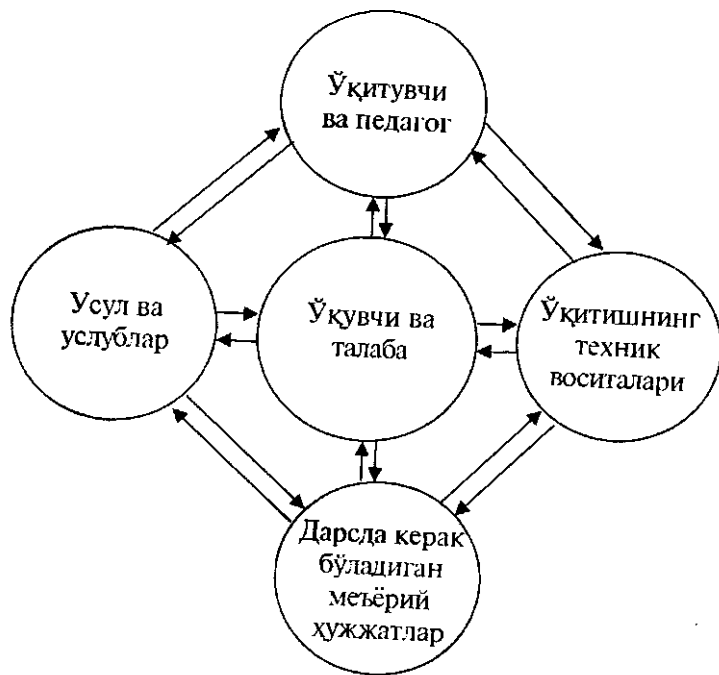
уоштириладиган ва аниқ мақсадга йўналтирилган дидактик тадбирдир. Дарсга мажму нуктаи назаридан ёндашадиган бўлсак, унда олдимизга қўйган мақсаддан келиб чиққан ҳолда, бир дарснинг ўзида бир неча турдаги мажмуларни ажратса бўлади. Биринчиси — дарснинг даре деб аталаши учун унда қатнашадиган унсурларни ўзаро функционал боғлиқликда кўриб, бир мажмуни аниқлаймиз. Шу билан бир қаторда ало хида олинган даре жараёнини ҳам мажму сифатида кўриш мум кин. Дарсда бериладиган билимларни ўзаро функционал боғ лаб туриб мажму сифатида идрок қилса ҳам бўлади. Ўқитувчи нинг дарс бериш услубларини бир-бири билан боғлаб туриб «педагогик усул» деган мажмуни ҳам топиш мумкин ва хоказо.

Навбатдаги сатрларни дарснинг дарс деб ататиши учун, унда иштирок этадиган ва ўзаро функционал боғлиқликда турган унсурларнинг тавсифига бағишлаймиз.

Дарс раемий таълим-тарбия соҳасининг бирламчи асоси. узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ташкил килувчи гишти, ўқитувчи ва педагогларнинг фаолият курсатиш жойи экан. у қандай қисмлардан ташкил топади? Бошқачарок қилиб айт ганда, дарсни бир бутун қилиб турган қисмларига нималарни киритса бўлади? Жавоб: Дарснинг амалга ошиши учун. аввалам бор, **ўқувчи ёки талабалар** бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри. бу дарснинг таркибий қисмларидан бири. Иккинчиси. дарсни олиб бориш учун **ўқитувчи ёки педагог** бўлиши шартми? Ал батта, бу дарснинг навбатдаги таркибий қисми ҳисобланади. Шу билан бирга дарсни амалга ошириш учун синф хонаси ёки аудитория унинг ичидаги жиҳозлар — доска, стол ва хоказо, шу жумладан, ахборот узатиш мосламалари. яъни **техник воситалар** зарурми? Зарур, бу дарсни ташкил килувчи учинчи қисми. Ўқитувчи ва педагогларнинг дарс утишлари учун режа, дастур, дарелик ва бошқа бир қатор **меъёрий ҳужжатлар** керак оўлиши шартлиги ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Ҳар қан дай таълимий жараён дарс бўлиб ҳисобланиши. у суҳбат ёки оддийгина мулоқот бўлиб қолмаслиги учун ўқитувчи ва педа гоғлар педагогик **усул ва услублар** билан қуролланган бўлиш лари шарт. Бу дарс деган бир бутунликнинг ажралмас бешин чи бўлаги ҳисобланади (3-расмга қаранг).

Қуйида, дарснинг таркибий қисмларининг ҳар бирини тас нифлаб, улар орасидаги алоқадорликларни кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Кўриб турганимиздек, мажмунинг марказида «**ўқувчи ва та лаба**» деган ҳалқа жойлашган. Бунинг боиси шундаки, бутун таълим-тарбия тизими ва унда иштирок этувчи моддий ва маъ-

3-расм.

авий унсурларнинг ягона мақсади таълим олаётган инсон-фда замон талабига жавоб берадиган ижгимоий сифатларни аклантиришдир.

Ўз навбатида, талабаларнинг дарё жараёнида катнашиш-ла- I ва бир бутун деб номланган дарснинг таркибий қисми лишликлари учун, улар қўидаги сифатларга эга бўлишлари рак. Биринчидан, дарёда катнашиш учун келган кишилар тарига билим олишликни мақсад қилиб олишлари шарт. ШТу лан бир қаторда дарёда катнашувчи ўқувчи ва талабалар эаланган бўлиши лозим. Бу давлат томонидан қабул қилин- i «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қайд қилинган. шқа барча хорижий мамлакатларда у аллақачон амалда. Бу •ани, синфда ва аудиторияда йиғилганлар ёши жиҳатидан, н турларига қизиқиши ва ишчи тили ҳамда иқтидорлари чатидан бир хил бўлишлари мақсадга мувофикдир. Ундан !қари. тарбияланувчиларнинг жисмоний, рухий ва ақлий южланиш даражаси бир-бирига яқин бўлиши дарснинг са- •адорлигини оширади.

"Дарснинг иккинчи таркибий қисмларидан бири, бу **ўқитув- ва педагог**. Бу узлуксиз таълим-тарбия тизимидаги билим

берувчилар ва тарбияни амалга оширувчиларнинг умумий номи бўлиб, аслида узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимининг турли босқичларида улар турлича номланадилар. Мактабгача таълим муассасаларида мураббий, бошланғич таълимда — ус- тоз, ўрта мактабда — ўқитувчи, лицей ва коллежларда — педа- гог, олий ўқув юртларида — илмий даражасига караб — ассис- тент, катта ўқитувчи, доцент, профессор, олий таълимдан ке- йинги таълимда — профессор ва малака оширишда маърузачи деб юритилади.

Буларнинг вазифаси давлат томонидан тасдиқланган дас- тур асосида дарё ўтиш учун дарсни ташкил этиш ва шахей ишчи режасида кўрсатилган билимларни таълим олувчиларга дидактиканинг барча тамойилларига мое равишда, бир кагор педагогик усуллардан ва ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиб етказиб беришдир.

Дарснинг навбатдаги таркибий қисми — **дарёда керак бўла- диган меъёрий ҳужжатлар**. Уларга намунавий дастур, ишчи дас- тур, ўқув режаси, тақвимий режа, дарелик, ўқув-методик қўлланмалар, маърузанинг матни ёки дарё лойихаси ва бошқа дидактик материаллар киради. Буларнинг ҳаммаси дидактика тамойилларига асосан тузилган бўлиб, ўзаро бир-бирига мое тушиши шарт. Узок хорижий мамлакатларнинг ҳаммасида бу- ларни бир сўз билан **куруюклююм** дейилади.

Ўқитишнинг техник воситалари. Буларсиз дарсни амалга ошириш мумкин эмас. Ўқитишнинг техник воситалари тарки- бига: аудитория ёки синф хонаси, ичидаги жиҳозлар — парта ёки стол-стул, ўқитувчининг курсиси ва ишчи столи, маъруза учун минбар, доска ва ахборот узатиш техникалари киради. Ахборот узатиш техник воситаларга — кодоскоп, эпидоскоп, монитор-компьютер, овоз узатиш техникаси ва бошқа техник востилар киради.

Усул ва услублар. Китобимизнинг аввалги саҳифаларидан бизга маълумки, инсон муайян мақсадга эришиши учун бир қатор усуллардан фойдаланади. Бу усулларни у маълум бир тартибда қўллайди. Усуллар қўлланиш тартибини турлича ном- лар билан — услуб, йўл, тариқат каби атамалар билан номлай- дилар.

Педагогикада улар асосан методика атамаси билан аталиб келинмоқда.

Дарснинг бу беш бўлаги ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни дарё деган мажмуни ташкил қилади. Бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини тақозо этиб, бирининг йўқ бўлиши бошқа барча қисмларнинг

фаолиятини йўқка чиқаради. Дарҳақиқат, ўқитувчи бўлмаса, таре бўлмайди. Ҳаммаси бўлса-ю, ўқувчилар бўлмаса ҳам дарс /тиб бўлмайди. Ҳамма қисмлари мужассамланиб, дарс ўтиш-тинг дастур ва дарслиги бўлмаса, дарс бўлмайди. Бўлган тақ-шрда ҳам дарс дейилмайди ва ҳоказо.

Демак, дарс — аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақтда >ир хил ёшдаги ўқувчилар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб ориладиган машғулот экан. Дарснинг мақсади, мазмуни ва ажи таълим стандартлари асосида белгиланади.

Дарс — таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, /шунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаш-грилиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий хусусиятлари эъти-эрга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Ҳозирги кунда узлуксиз расмий таълим тизимида таълим-рбия синф-дарс шаклида олиб борилади. Инсоният тари-й ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, таълимни таш-л этиш шакллари жамиятнинг тараққиёт босқичларига мое вишда амалга ошганини кўраимиз.

Дастлабки даврларда таълим бериш фақат одамларнинг ме-т фаолияти, кундалик турмуши билан узвий боғланган ҳамда лим бериш, ўргатиш якка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пай-бўла бошлаган. Таълимнинг мазмуни, билимларнинг му-жаблашуви, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитишни тақозо ани ҳолда, таълим-тарбия билан шуғулланувчи мутахассис-**I**, яъни ўқитувчиларни тайёрлаш зарурияти келиб чиқди.

Ўрта Осиё тарихига назар солар эканмиз, эрамиздан илга-и минггинчи йилларда Зардўштийлик оташхона ибодатхо-арида қоҳинлар ёшларни тўплаб, уларга зарурий билим иш билан шуғулланганлиги «Авесто» ва бошқа тарихий балардан бизга маълум. Тахминан шу вақтнинг ўзида бо-фни бир жойга йиғиб ўқитиш Мисрда ҳам ташкил қилин-шги тарихдан бизга маълум. Мисрликлардан ўрганиб, бо-рни тўнлаб ўқитиш одати қадимги Юнонистонда ҳам олиб-гланлиги, уларда Спарта ва Афина мактаблари бўлганли-аммага маълум. Аммо қадимда таълим-тарбияни қатъий раланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бо-, таълим мазмунини босқичма-босқич бериш масаласига дик киритилмаган эди.

гълимнинг ташкидий масалалари Ал-Форобийнинг «Фан <д-заковат» асарйда ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб *лиш*, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига 5ор берилган. Бу масалалар Улугбек даврида ҳам кўтари-маълум даражада амалга оширилган.

Педагогика тарихида, таълим-тарбияни ташкил этишнинг асосий шакли дарс ҳисобланган синф дарс тизимини бирин-чи бор буюк чех мутафаккир олими ва педагоги **Ян Амос Коменский** (1592-1670) ишлаб чиққан ва амалиётда жорий эт-ган.

Бугунга келиб синф-дарс тизими ривожланиб, давр уни ях-лит бир бутунлик — мажму сифатида идрок қилишликни та-қозо этмокда. Кўлингиздаги китоб. айти шу мақсадни амалга ошириш учун ёзилди.

3. Киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар

Инсоннинг ижтимоий моҳияти нимадан ташкил топгани-ни эсга олсак, унга қ\тгидаги қисқача таърифни бериш мум-кин. Одамнинг ирсий бирликлари орқали кишига мерос бўлиб ўтган ва ҳаёти давомида орттирган, тили ва вужуди орқали ўзини намоён қиладиган турли такомил босқимлардаги би-лимлар мажмуи одамнинг ижтимоий моҳиятини ташкил қила-ди, десак хато қилмаган бўламиз. Шундан маълум бўладики. ҳар бир инсоннинг ижтимоий моҳият асосини билим ташкил қилар экан. Одам бу билимларни **оиласидан**, уни **ўраб турган ижтимоий муҳитдан**, **оммавий ахборот воситаларидан** ҳамда **уз-луксиз.расмий таълим-тарбия тизимидан** олади. Шу билан бир каторда, ҳар бир одам, теварак-атрофни **мустақил равишда** ку-затиб, у ердаги нарса ва ҳодисалар билан алоқага кнришибда-факқурини ишга солган ҳолда, билмаган кўп нарсаларини би-либ олади.

Китобимизнинг аввалги саҳифаларида айтилган мажмулар назарияси тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, одамнинг билим эгаллаш манбаларини мажмуга келтирадиган бўлсак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади (4-расмга қаранг).

Кўриб турганимиздек, одамнинг билим эгаллаш манбалари мажмуининг марказида **мустақил билим эгаллаш** халқаси жой-лашган. Бу дегани, инсон билим эгаллаш жараёнида билим-ларни қайси манбадан олаётганлигидан қатъи назар, албатта, тафакқурини ишга солиб, мустақил равишда эгаллайди. Уйда — ота-она, ака, опа ва бошқа яқин кишилари; кўча-қўйда — ошна-оғайни, бегона кишилар, оммавий ахборот воситалари, ада-биёт ва устоз-муаллимлар бу билимларни эгаллашга фақат манба бўлиб хизмат қиладилар, холос. Ундан ташқари, инсон теварак-атрофни кузатиб, мустақил фикр юритиб ҳам билма-ганини билиб олади.

Оила

/ Оммавий \	Мустақил \		
ахборот	равишда V		
V восигаяари J ⁴ \	билим L	Ижтимоий	
	олиш	муҳит	

Узлуксиз
расмий
таълим-
тарбия

4-расм.

Кишининг билим эгаллаш мажмуи марказида одамнинг мустақил фикр юритиши тургани билан, билим эгаллаш манбалари ичида, кишининг фойдали билимларни муайян бир гартибда эгаллаши ва унинг шахе сифатида шаклланишини гаъминлайдиган халқа узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимигир. Чунки, ҳар қандай ота-она, улар қанчалик ўқиган ва зиёш бўлмасинлар, барча оммавий ахборот воситалари ва бошқа >илим манбалари, тарбияланувчига ўтказиладиган таълимий аъсирлар таълим-тарбия бўйича мутахассис олимлар томонидан тузилган дастур ва режа асосида олиб борилмайди. Шу унларда бу вазифа, фақат расмий таълим-тарбия тизимидаги утасадди кишилар (ўқитувчи ва педагог), илмий асосда тулган ва амалиётда бир неча бор синовлардан ўтган дастур :осида амалга оширилади.

Бу ерда шуни қайд қилиб ўтиш жоизки, табиатан билим шбалари ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутун- [кни ташкил қилади. Шу боис, мажмудаги олти манбанинг [ри ёмон ёки мутлақо ишламаса, қолганлари ҳам оқсайди. 'нки улар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо эта. Масалан: ота-она, мактаб ва бошқа билим манбалари бога тўғри билим беришаётган бўлса-ю, бола носоғлом ижтмий муҳитга тушиб қолиб, у ердан нотўғри билим ола бош-

лаган бўлса, барча билим манбаларининг меҳнати зое кетади. Ёки бошқача вариантни олиб кўрайлик, таълим-тарбия тизимидан ташқари бошқа билим манбаларида тўғри билим берилаётган бўлсин, аммо мактаб ёки коллежда нотўғри тарбия берилаётган бўлса, барча билим манбаларининг саъй-ҳаракатлари пучга чиқади ва ҳоказо. Шунинг учун, фарзандларимиз тўғри тарбия олишлари ва ҳақиқий билимлар эгаси бўлишлари учун ҳамма билим манбаларининг мақсад ва вазифалари ўзаро келишган ҳолда умумий маҳражга келтирилиб, бир мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим.

Билим манбаларидан бири ва асосийси бу оиладир. «Куш уясида кўрганини қилади» деган мақол бунга мисол бўла олади. Бола туғулгани замон, балки она қорнидалигидан бошлаб, оила аъзоларининг ўзига нисбатан таъсирини ҳис этади. Бу таъсир яхши, яъни меҳр-муҳаббат, чиройли ва тўғри сўзлар ҳамда инсоний муносабатлар таъсири остида ўсса. бола оилада яхши тарбия олган ҳисобланиб, унинг тани-жони, шу жумладан, асаби ва акли соғлом бўлади. Аксинча, бола оилада купол муомала, бақир-чақир, жисмоний жазолар, ёлғон сўзлар таъсири остида ўсса, баджаҳл, алдоқчи, асаби бузуқ ва жисмонан носоғлом бўлиб етишади. Жамиятга фақат жисмоний, рухий ва аклий саломат одамлар керак бўлгани учун, ҳар бир ота-она ва оиладаги катта ёшдаги кишилар шу оилада ўсиб-унаётган боланинг тарбиясига жамият олдида масъулдирлар. Буни ҳеч ким унутмаслиги керак. Расмий таълим-тарбия тизими киши ижтимоий моҳиятининг тўғри шаклланишига етакчилик қилишини юқорида айтиб ўтган эдик. Шу боис, ўқитувчи ва педагоглар ўз меҳнатлари зое кетмаслиги учун оила билан боғланиб, болага бўлган тарбиявий муносабатларини жамият талаби доирасида олиб борилишини таъминлашлари керак. Уз навбатида, ота-оналар ўқитувчилардан олган кўрсатмаларга биноан, болага бўлган таъсирни тўғри олиб боришлари шарт. Бунинг учун эса, ўқитувчилар ота-онага қандай кўрсатма беришликларини яхши билишлари керак.

4-расмда кўриб ўтганимиздек, бола ижтимоий моҳиятининг шаклланишида **оммавий ахборот воситалари** (радио, телевидение, газет ва журналлар ҳамда бошқа адабиётлар), шунингдек унинг уй ва мактабдан ташқари ҳаёти кечадиган **ижтимоий муҳит** ҳам катта таъсир ўтказар экан. Шунинг учун ота-оналар ўқитувчилар билан бирга бола қандай радио тўлқинларини эшитиб, қандай телевидение кўрсатувларини кўраётганлигини, қандай газета ва журналларни ҳамда адабиётларни ўқиётганлигини назорат қилиб боришлари шарт. Чунки бозор иқк и-

>диёти ҳамда ҳуқуқий ва демократик мамлакат шароитида рирга, экранга ва сотувга гоҳо ғайри тарбиявий эшиттириш т адабиётлар чиқиши мумкин. Ўз навбатида, радио ва теле- шение кўрсатувлар копанияси ва нашриётдаги мутасадди пиилар ўз фукаролик бурчларини астойдил бажариб, одам- рнинг тўғри тарбия топишлари устида қайғуришлари, эфир мда китоб дўконларига умуминсоний ва миллий кадрият- рга жавоб берадиган материалларни чиқаришлари лозим. 'нки аҳолининг турли ижтимоий хасталиklarини даволаш ун, кейинчалик жамиятнинг кўплаб маблағи кетади.

3.1. Мустақил равишда билим эгаллаш

Ҳар бир одам индивид, яъни кимса бўлиб туғилади ва ҳаёти зомида тафаккурини ишлатиб, билим йиғади ва бу билим- ши мушоҳада қилиб, ўзининг феъл-атворини шаклланти- ци ва маълум бир вақтдан сўнг шахсга айланади. Инсон шахе (ажасига кўтарилиши учун қуйидаги ижтимоий сифатларга бўлиши керак. Буларга: индивидуаллик, мижоз (темпера- ғ), феъл-атвор, фаоллик, мақсадга интилувчанлик, йўнал- лик ва ирода киради.

индивидуаллик — фақат муайян кишига хос бўлган биоло- ва ижтимоий сифатлар мажмуи.

Мижоз (темперамент) — одамнинг хусусий психологик тас- би.

Реъл-атвор (характер) — мижознинг ижтимоийлашувидан иб чиқиб, кишининг атрофдагилар билан м\`носабатида оён бўлувчи ижтимоий сифат.

Фаоллик ~ кишининг атроф-муҳит билан бўлган муносаба- I намоён бўлиб, ички ва ташқи фаоллик деган турларга шади.

Гаксадга интилувчанлик — қўйилган мақсадга етиш қоби- и орқали намоён бўлади.

Ўвалганлик — шахсий ҳаёгда олдига қўйган мақсади орқа- [фодаланиб, кишининг дунёқарашида ва маънавий эҳти- фиди намоён бўлади.

рода — макс ад га йўналтирилган ҳаракатлари жараёнида йдиган тўсиқларни бартараф этиш ва қийинчиликларга ош бериши орқали ифодаланади.

ақиқатан ҳам, одам дунёга келганида фикр юритиш қоби- и билан туғилади. Шунинг учун, у хоҳдайдими-йўкми, ккури ишга тушгач, теварак-атрофни кузатиб, уни англай тайди. Аввал алоҳида-алоҳида нарсаларни англаса, ке-

йинчалик бу нарсаларнинг орасидаги боғлиқдикларга ҳам акли ета бошлайди. Ана шу, атрофдаги чексиз нарсалар орасидаги алоқадорликларни англашни билиш дейилади.

Шундай экан, соғлом тутилган бола атроф-муҳитни куза- тиб, маълум вақтдан кейин уни қуршаб турган нарсалар ора- сидаги боғлиқликни англай бошлайди ва хотирасида сакдай- ди. Демак, у билим йиға бошлаган бўлади. Унинг билим йи- гишига, аниқроғи нарса ва ходисаларни англашига унга эми- заётган онаси, сўнг отаси, опаси, акаси ва бошқа оила аъзола- ри ёрдам бера бошлайдилар. Натижада, бола оила тарбияси таъсирига ўта бошлайди. Бироқ чақалоқлигида атроф-муҳит- ни кузатиб, билим йиғиш қобилиятини бола то умрининг охи- ригача саклаб қолади. Фақат ота-она, ўқитувчи ва мураббий- лар бунга халакит бермасалар бўлгани. Халакит қилмайин деб, бола тафаккурининг ривожини ўз холига ташлаб қўйиш ҳам тўғри эмас, унинг фикр юритишига ва билмаган нарсасини билиб олишига ёрдам бериш лозим.

Бола катта бўлгани сари ўқиш ва ёзишни ўрганиб, билим- ларни китоблар ва оммавий ахборот воситаларидан мустақил равишда ола бошлайди ва бир кун бориб шахсга айланади. Шахснинг ҳам оддийси (авом), ривожтангани (хос кишилар) ва улуғи (валий) бўлади. Кимда-ким саъй-ҳаракат қилиб, фа- оллик билан, қийинчиликлар олдида доводирамай, мардона- вор, қўйган мақсади сари ҳаракат қилиб, билим эгаллаб бора- верса, оддийдан мураккаб томон ривожтана бориб, босқичма- босқич валий даражасига эришиши мумкин.

3.2. Оилада таълим-тарбия

Оила тарбияси деганда, ота-она ва бошқа оила аъзолари- нинг, улар истаган ижтимоий сифатларни болада шаклланти- риш мақсадида унга кўрсатган таълимий таъсирлари тушуни- лади.

Оила бола учун, бир вақтнинг ўзида, ҳам ҳаёт кечириниш макони, ҳам таълим (билим) олиш манбаи бўлиб хизмат қила- ди. Боланинг илк ижтимоий ривожланиши даврида оиланинг роли беқиёс. Боланинг гўдақлик чоғида кўрган-кечирган ва тафаккуфидан ўтказиб, хотирасига жойлашиб олган билимла- ри жуда турғун бўлади. Уни махсус психологик муолажалар орқали хотирасидан чиқариб ташланмаса, улар киши умри- нинг охиригача сакланиб қолади ва шахсий ҳаётига, шу жум- ладан, шахе сифатида шаклланишига катта таъсир ўткази- ди. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, оила жамият талабига жа-

воб берадиган яхши оила бўлса, унда ўеиб-унган бола ҳам (унй бошқа таъсирлардан сакдаганда) яхши бўлиб шаклланади **ва** аксинча. Шунинг учун жамиятга мое кишиларни тарбияла# берувчи расмий таълим-тарбия тизимидаги мутасадди кишилар оила билан алоқани мустаҳкамлашлари, дидактика тамо-йиллари ва психология қоидаларидан келиб чиққан ҳолда, ота-оналарга тавсиялар ишлаб беришлари лозим.

Демак, оиладаги тарбия, кишининг бутун ҳаётига ва шахе сифатида, фукаро сифатида шаклланишига ҳал қилувчи таъсир ўтказар экан, бутун жамоатчилик ҳамда барча давлат муас-сасалари ҳар бир оиланинг соғ-саломатлиги ва тинчлиги устида қайғуриши тўғри бўлади.

Кейинги пайтларда, жаҳон миқёсида, бола тарбиясида оиланинг роли камайгани сезилмоқца, «оила кризиси» деган тушунчалар ҳам пайдо бўлмоқца. Жаҳон олимлари бунинг сабабларини аниқлашга киришганлар. Бунинг сабабларидан бири, бошқа билим манбаларининг ўта тараққий этиб кетганлигидан деб билмоқдалар. Жумладан, оммавий ахборот воситалари, айниқса, телевидение, радио, уларга интернет тармоқлари қўшилиб, кишилар онгини чулғаб олган. Уларнинг таъсир кучи жуда юкори бўлиб, оила ва расмий таълим-тарбия тизими улар олдида ип эшолмай қолмоқца.

Оила кризисининг яна бир муҳим сабабларидан, ота-она ва бошқа оила аъзолари ўзларининг тобора ўсиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида меҳнат жараёнида ўта фаоллашиб кетиб, бола тарбиясига вақт тополмаётганликтаридир. Айтганларимизга бошқа кўпгина омиллар ҳам қўшилиб, бола тарбиясидаги оиланинг роли сусайюкда.

Оила тарбиясида йўл қўйилаётган камчиликларни тўлдириш мақсадида, бутун дунёда ижтимоий, яъни жамоатчиликнинг тарбиявий ролини оширишга интилоқдалар. Натижаи, жамоатчилик вакиллари ўз тарбиявий таъсирларини илга асосда олиб боришлари учун **ижтимоий педагогика** деган иН ҳам пайдо бўлди.

Унинг асосий вазифаси, асосан, тарбияси кийин ёки умун тарбиясиз қолган одамларнинг, биринчи навбатда, бола>нинг тарбияси билан шуғулланишдир. Уларга нафақат маънавий таъсир, балки моддий ёрдам кўрсатиш ва хоказо ишлар л га оширилмоқца. Ундай кишилар фаолиятини, кўп мамтларда, ҳудуддаги расмий таълим-тарбия билан шуғуллат департаментлар ўз назоратига олганлар. Аммо бу йўнада муаммолар ҳали жуда кўп.

3.3. Узлуксиз расмий таълим-тарбия

Инсоннинг замон талабига жавоб берадиган шахе бўлиб шаклланишида, сўзсиз узлуксиз расмий таълим-тарбия етакчилик қилади. Унинг расмий деб аталишининг мазмуни қуйидагилардан келиб чиқади. Аҳолининг ижтимоий сифатларини замонга мое равишда шакллантириш режаси, таълим-тарбия соҳасидаги етук олимлар томонидан жамиятнинг таълим-тарбияга қўяётган талаб ва эҳтиёжлари асосида миллий дастур кўринишида тузилади. Сўнг уни ижтимоий буюртма сифатида Олий Мажлисга тавсия қилинади. Халқноиблари ўзларининг шўъба йиғилишларида мутахассис экспертлар билан бирга бу дастурни кўриб чиқадилар. Уни жамиятнинг истиқболли режалари билан солиштириб, таълим-тарбиянинг шу кундаги-ҳолатидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қиладилар. Дастур маъқул бўлса, биринчи ўқишдаёқ тасдиқланади, кам-кўсти бўлса, таклифлар киритиб, қайта ишлаш учун қайтарилди. Маромига етган таълим-тарбия дастури республиканинг икки палаталик Парламенти тасдиғидан ўтади. Шундан кейин у қонун кучига эга бўлади. Бу дастур давлат томонидан молиявий қафолатланганидан кейин давлат буюртмаси деган ном олади. Шунда у расмий деган мақомга эга бўлиб, мутасадди кишилар уни бажариши шарт бўлади.

Давлат маблағининг катта бир қисми бу ишга сарфлангани туфайли, молиявий назорат органлари таълим-тарбия билан шуғулланаётганлар ишини назорат остига оладилар.

Ўз навбатида, инсон муаммоси билан шуғулланувчи файласуфлар, замона талабига жавоб берувчи киши ижтимоий сифатларини яратиб берадилар. Улар яратган сиймо шу ҳудуднинг муаяйн вақти учун комил инсон фазилатлари қисобланади.

Замон талабига жавоб берувчи инсоннинг ижтимоий сифат кўрсаткичлари таълим-тарбия билан шуғулланувчилар учун умумий методологик асоснинг биринчи қисмини ташкил қилади.

Файласуфлар ишлаб берган комил инсон сифатларини шакллантириш учун, фан соҳаларининг етакчи олимлари босқичма-босқич амалга оширадиган намунавий дастурларни ишлаб чиқадилар. Бу дастурлар таълим-тарбия тизимининг ҳар бир босқичи ва ҳар бир тармоғи учун ишланган давлат стандартларига мое ва болалар имкониятларидан келиб чиққан ҳолда тузилади.

Намунавий дастурлар давлатнинг мутасадди органларида тасдиқдан ўтганидан кейин, таълим-тарбия соҳасининг ама-

лиётчилари учун дастуруламал ҳисобланади. Шундан кейин ҳар бир ўқитувчи ва педагог, ўз ўқув муассасасининг йўналишидан, моддий базасининг имкониятидан ҳамда ўз касб маҳоратидан келиб чиқиб, ўзи учун ишчи дастур тузади ва уни тасдиқлагиб олади. Кўриб турганимиздек, давлат томонидан ташкил қилинган ва молиялаштирилган таълим-тарбия тизими жуда кўп синовлардан ўтиб, амалга оширилади ва давлат томонидан назорат қилинади. Шунинг учун уни расмий дейилади.

Узлуксиз деган сифатдошга келсак, ҳақиқатан ҳам, таълим-тарбия оиладан бошланиб, то киши умрининг охиригача давом этади.

Куйида узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида кўриб, уларни батафсилроқ тавсифлаймиз

Ўзбекистоннинг узлуксиз таълим-тарбия тизими

Она мактаби. Юқорида оилада олиб бориладиган таълим-тарбияни умумий тарзда кўриб чиққан эдик. Шунда оиладан олинган билим ва кўникмалар ўта турғун бўлиб, киши умрининг охиригача унинг хулқ-атворида сакданиб қолишлиги ҳам қайд қилинган эди. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, болага оилада тўғри тарбия берилаяптими ёки бола ёмон тарбия олаяптими, жамият учун бефарқ эмас. Чунки оилада ёмон тарбия олган бола, эртага жамият аъзоси бўлиб, жамият ижтимоий ҳаётига кириб келади ва у нафакт оила аъзоларини қийнайди, балки барча жамият аъзоларининг ҳам тинчлигини бузади. Шунинг учун ҳам узлуксиз расмий таълим-тарбия оиладан бошланиши тўғридир. Бунинг учун, шу муаммо билан нуғулланувчи мутасадди олимлар оила учун тавсиялар. зарурий бўлса, тарбиявий дастурлар тузиб беришса, мақсадга мувофиқ бўлади. Хорижий мамлакатларнинг баъзиларидан бу малга ошган.

Ота-она ва оиланинг бошка катта ёшдаги аъзолари болага ўрсатадиган таъсирни, унинг натижасини кўз олдидарига келтириш ҳолда, муаллимлар тавсиясидан келиб чиқиб ўтказишлари лозим. Жамият шунчалар мураккаблашиб кетдики, жатт аъзолари орасидаги муносабатлар ўта зидлашиб, алоҳиб-бир одамнинг феъл-атвори бутун жамиятнинг ижтимоий ҳаётига таъсир ўтказмоқда. Маълумки, ёмон феъл-атвор таъридан кўра, яхши хулқнинг таъсиридаги жамият тинч ва ровон ҳаёт кечиради. Шунинг учун ҳар бир оилада ўсаётган

болага ҳаммамиз жавобгар бўлайлик. «Бир қизга етти қўшни эгалик қилади» деган халқ мақолини, оилада ўсаётган ҳар бир фарзандга уқтириб, унга бутун маҳалла. қолаверса, жамият жавобгар эканини, унинг тарбияси учун ҳамма маъсул эканини тушунтирмоғимиз лозим.

Мактабгача таълим. Бу таълим босқичи давлат томонидан ташкил қилинган мактабгача таълим муассасаларида олиб борилади. Бу таълим босқичини мажму деб қараганда қуйидаги қисмлар (босқичлар)дан иборат. Буларга ясли группаси, кичик, ўрта ва катта группа деган босқичлар киради.

Мактабгача таълим муассасалари ўз фаолиятларини давлат томонидан тасдиқланган режа ва дастур асосида олиб борадилар. Болалар бу босқичда эгаллаши керак бўлган билим ва кўникмалар стандартлаштирилган бўлиб, мактабгача таълим муассасаларида фаолият олиб бораётганлар учун бажарилйши мажбурий. Бу таълим босқичида берилган билимлар ундаи бир поғона юқори бўлган умум ўрта таълим да билим бериш учун асос — пойдевор яратиб беради. Демак. бу таълим босқичида давлат стандартида кўрсатилган билим берилмас. умум таълим мактабида болаларга билим берган кишилар жуда қийналадилар. Шунинг учун ҳаммамиз муайян жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзолари бўлганимиз учун. жамият гомонидан б я зга юклатилган вазифани, бировга қолдирмай бажарайлик.

бу босқичда таълим-тарбия олаётган болаларга - 'доғм' бола-си. уни тарбиялаётганлар эса тарбиячи-мураббкй деб аталадилар. Тарбиячилардан ташкари уларга мусика ўқитувчилари ҳам сабоқ берадилар.

Умум ўрта таълим. Умум урта таълим мактаби. уз навбатида, бошланғич таълим ва ўрта таълим деган босқичлардан иборат. Бошланғич таълим мактабига болалар 6 — 7 ёш оралиғида қабул қилиниб, у ерда 4-синфни бигиргунча ўқийдилар. Б> босқичда болаларга ёзув ва ўқув амаллари ўргатилиб. уларни малақали ўқиш ва ёзиш ҳамда она тилининг бошланғич қонда ларини яхши билиш даражасига етказилади. Шу билан бир қаторда математика дан бошланғич билимлар берилиб. санаш. қўшиш, айириш, қўпайтириш, бўлиш ва шу каби амалларни бажариш юзасидан билим берилади. Ундан ташкари, бошланғич спнфларда раем, мусика, жисмоний тарбия. чет тили, табиатшунослик каби фанлардан ҳам бошланғич маълумот берилади.

Урта мактаб 5-синфдан бошланиб, 9-синфни битургунча давом этади. Бу босқичда, болаларга гуманитар, ижтимоий. табиий ва аниқ фанлар асослари ўргатилади. Болалар бу фан-

ларда мавжуд асосий қонун, қонуният ва қоидаларини эгаллаб, ўзларига уларга қўникма ҳосил қиладилар. Қўникма ҳосил қилиш деганда, киши назарий жиҳатдан эгаллаган билиминт-ўзининг тил бойлигини ишга солиб, уни эркин равишда ай-тиб беришликка ёки амалий билимлар бўлса, эгаллаган билимлар асосида амалий машқларни мустақил равишда бажара олишликка айтилади.

Бошланғич мактабда таҳсил олаётганлар ўқувчи, уларга таълим бераётганлар устоз деб номланса, ўрта мактабда таълим олаётганлар ўқувчи, билим бераётганлар ўқитувчи ёки муаллим деб номланиши тўғриси бўлади. Бу — Ўзбекистоннинг «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қабул қилинган тушунчалардир.

Махсус таълим. Умум таълим босқичини муваффақиятли битирган ёшлар махсус таълим босқичидаги ё академик лицей, ёки коллеж ўқув муассасаларида ўқий бошлайдилар.

Академик лицейларнинг мақсади бола танлаган ўқув фанлар гуруҳидан чуқурлаштирилган билимлар бериш. Миллий дастурда қўйилган мақсадга қўра, академик лицейлар ёшларнинг ўзи танлаган фанлари бўйича ихтисослашган олий ўқув юртига кириш учун тайёрлаши керак.

Коллежлар эса, ёшларни касб-хунарга ўргатиб, маълум бир йўналишдаги касбга ўрта маълумотли кишиларни тайёрлайдилар.

Академик лицей ва коллежларда 3 йил ўқиб, уларни тугатганлар қўлларига диплом оладилар.

Махсус таълим босқичида ўқиганлар ўқувчи, уларга дарё берадиганлар педагог деб номланади.

Олий таълим. Махсус таълим босқичидан ўтиб, қўлига диплом олган ёшларнинг бир қисми олий ўқув юртига, бу босқич ўқув юртининг талабаси бўлиш учун синовдан ўтишга ҳужжат топширадилар. Бошқа бир қисми, коллеж дипломи бўлганлар, мутахассислиги бўйича ишга кирадилар.

Олий ўқув юртига кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўтган ёшлар, шу олий ўқув юртининг талабаси ҳисобланиб, уларга сабоқ берувчилар ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор деб номланадилар.

Олий таълим ҳам икки босқичдан иборат. Биринчиси бакалаврият, уни битирганлар тўлиқсиз олий маълумотга эга бўлиб, мутахассислиги бўйича коллежни битирганлардан бир ёғона юқори турадилар.

Иккинчиси — магистратура. Бакалавриятда ўқиган вақтида касбига алоҳида қизиқиб, ўзининг шу йўналишда қандай-

дир бир янгилик ярата олишига умид билдирган ёшлар, олий таълимнинг иккинчи босқичида ўқийдилар. Шулар билан бир қаторда, аввал ўқиб кетиб, ишга жойлашган ва меҳнат жараёнида узининг касбига қаттиқ қизиқиб қолиб, бирор янгилик ярата олишни ўйлаб қўйган бакалавр кириш имтиҳонидан ўтганидан сўнг магистратурага қабул қилинади. Магистратурани битираётган мутахассис шу соҳанинг бир муаммоси устида магистрлик диссертациясини ёзади ва муваффақиятли ёқлаганидан кейин магистр дипломига эга бўлади. Магистратурада ўқиганлар талаба эмас магистрант деб номланади.

Олий таълимдан кейинги таълим. У ҳам икки босқичдан иборат. Один таълимнинг иккала босқичида ўқиб, ижобий баҳолар олган ва шу соҳада ўз ечимини кутиб турган аниқ бир муаммони еча олиш салоҳияти борлигини кўрсатган магистрлар, кириш имтиҳонларини топшириб, аспирантурага кирадилар. Аспирантурада бир қатор фанлардан сабоқ олиб, уларнинг минимум имтиҳонларини топширадилар. Буларга: фалсафа, чет тили ва махсус фанлар киради. Барча минимум имтиҳонларни топшириб, танлаб олган муаммо ечимини исботловчи номзодлик диссертациясини ёзгач, уни бир қатор муҳокамалардан ўтказиб, охири ихтисослашган илмий кенгашда очик химоялаб, Олий аттестация комиссияси тасдиғини олганларидан кейин фан номзоди илмий унвонига эга бўладилар"

Аспирантурада ўқиётганлар — аспирант, уларга йўл-йўриқ кўрсатиб турган олим раҳбар деб аталади.

Фан номзоди деган илмий унвонга эга бўлиб, фанда йирик бир ўзгариш ясай олтиш қобилиятини намоён қилган номзод докторантурага имтиҳон орқали қабул қилинади. Шунда у мустақил равишда докторлик диссертация устида ишлаб, 20—30 дан ортиқ асарлар ёзиб, чоп эттирса, унга докторлик диссертациясини химоятлашга руҳсат берилади. Докторлик химоясини ошқора химоядан ўтказса, унга Олий аттестация комиссияси тасдиғи билан фан доктори деган илмий унвон берилади

Докторантурада ўқийдиганларни - докторант, унга кўмак бериб турган йирик олимни консультант деб аталади.

Малака ошириш. Олий таълимнинг бакалавр босқичини битиргандан бошлаб магистр, фан номзоди, фан докторлари, истисносиз, ҳар 4—5 йилда малака ошириш куреларидан ўтишлари шарт. Малака ошириш турли муддатли бўлиб, уларни битирганларга гувоҳнома берилади.

Кўриб турибсизки, ўзини ҳақиқий инсон деб билган ва уз устида тинмай ишлаб, доимо билим олишни мақсад қилиб

кўйган киши давлатнинг узлуксиз таълим-тарбия тизимидан чиқиб кетмасдан, унинг турли босқичларидан ўтиб, комил инсон даражасига эришиши аниқ.

3.4. Оммавий ахборот воситалари

Билим олишнинг бу турдаги манбаи мажмуига даврий матбуот (газета ва журналлар), радиоэшиттириш ва телевидение ҳамда кўплаб нашриётлар киради. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, мажму бўла туриб, бир кагор унсурлардан ташкил топади. Масалан, даврий матбуот деган ахборот манбаининг мажмуи, ўзидан бир поғона пастдаги «газета» ҳамда «журнал» деган мажмулардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири ўз бошига мажму бўла туриб, ўзидан бир поғона пастдаги бир қанча кием (унсур)лардан ташкил топган. Масалан, Ўзбекистонда «газета» деган ахборот мажмуи «Халқ сўзи», «Мулқдор», «Фидокор», «Адолат», «Хуқук», «Хуррият», «Моҳият» ва ҳоказо жами 100 дан ортиқ мажмулардан ташкил топган. Шунга ўхшаб, журналлар, нашриётлар, радиоэшиттириш тўлқинлари ва телевидение каналлари ҳам жуда кўп унсурлардан ташкил топган бўлиб, биргаликда қудратли ахборот (билим) манбаини ташкил қиладилар. Улар ўзларининг кучли интеллектуал салоҳиятининг фаолияти билан аҳоли онгига, яъни уларнинг ижтимоий моҳиятига қатта таъсир ўтказиб келмоқдалар. Шу кунда уларга, илмий асосда қурилган ўта кучли таълим-тарбия тизими таълимий таъсири бўйича ўз ўрнини бой бермоқца.

3.5. Ижтимоий муҳит

Юқорида келтирилган билим олиш манбаларининг ажралмас бир қисми бўлиб ҳисобланган ижтимоий муҳитни таҳил қиладиган бўлсак, у кўча-кўйда, транспорт воситаларида, тўй-ҳашам, маърака, байрам ва масжидларда киши онгига таъсир ўтказиб, унинг ижтимоий моҳиятини яхши ёки ёмон томонга қараб ривожтанишига хизмат қилади. Баъзи бир кишилар, оила тарбиясининг таъсирига берилиб, бошқа турдаги ахборот манбаларини билиб туриб рад қиладилар. Ватандошларимизнинг **та** бир қисми расмий таълим-тарбия тизимига маҳкам ёпишиб олиб, фақат у орқали келган билимларни қабул қилиб, юшқасини инкор этадилар. Шунга ўхшаш, бир қисм аҳоли елевизор ёки радиодан узилмайди. Уларнинг наздида энг тўғри илимни шулардан олиш мумкин ва ҳоказо.

Бизни ўраб турган ижтимоий муҳитдаги билимлар ҳозирга-ча аҳоли маънавиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаб келмоқца. Бунинг сабабларидан бири, кўча-кўй ва ижтимоий муҳитни шакллантирувчи жопларда билим узатиш ва бил ил; олиш эркин, яъни ихтиёрий равишда кечади. Бошқа били:-, манбалари. у оилами, оммавий ахборот воситаларими ёки расмий таълим-тарбиями одамларга билимларни асосан тиқиштириб. кўп ҳолларда мажбурлаб берилади. Психологик илмг. қонуниятига кўра. инсон га нимаики нарса мажбурланса, >нд;, шу нарсага нисбатан қарши куч пайдо бўлалади. Шунинг учун ижтимоий муҳитни ўрганиш замонамизнинг додзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ижтимоий муҳит табиий муҳит с и н гари бузилиши ёки тоза бўлиши мумкин. Инсоннинг жамият аъзолари билан биргаликда, ўзаро муносабатлари яратиладиган муҳит ижтимоий муҳит дейилади. Оилада, халқ таълими тизимида, меҳн.а жамоаларида, жамоат жойларида юзага келадиган ижтимоий муносабаблар, шунингдек, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати фаолиятдан қарор топган ижтимоий. сиёсий ва иқтисалний муносабатлар мажмуи инсон ҳаётн фаолиятининг ижтимоий муҳитини юзага келтиради

Инсон саломатлиги миллат бойлиги ҳисобланади. Шу0,;исдан чар бир киши ўзининг ва атрофдаги ҳар қил ар **нинг** жисменч;' рухий ва ижтимоий саломатлигини асраши керак. '\ҳол?ши"-соғлигини сақташ табиий ва ижтимоий муҳитларнинг \олати-гз боғлиқ. Бу ерда ижтимоий муҳит етакчилик қилди "унки тоза ижтимоий муҳитда яхши маънавият шаклланади. Яхши маънавиятга эга бўлган инсон ҳам ижтимоий. ҳам табиий муҳитлар мусаффолигини таъминлай олади.

ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1. Педагогиканинг махсус тушунчалари

Хамма илм-фан ва касб-хунарларда бўлгани каби, педагогикада ҳам бошқалар кам тушунадиган ёки умуман тушунмай диган махсус тушунчалар бор. Нарса ва ҳодисаларнинг чухим хусусиятларини. яъни бир бутуннинг ички қисми билан орасида алоқалар ва шу бутуннинг ташқи муносабатларини аниқ эътиборга олиб олиш таваққуф шаклига тушунча дейилади. Тушунчанинг мантикий вазифаси, бирон нарса ёки ҳодисани бошқасидан ажратиб олишдан иборат. Ҳар бир фан муайян тушунчалар билан иш қўради. Тушунча ҳиссий билиш шакллари билан фарқ қилиб, инсон таваққурида тўғридан-тўғри аниқ эътиборга олиб олиш, синтез қилиш, абстракциялаш. умумлаштириш каби мантикий усуллардан фойдаланган ҳолда ҳосил қилинади.

Расмий таълим-тарбия боғчадан бошланиб, малака ошириш билан тугаши бизга аён бўлди. Ҳақиқий инсон ва замон талабига жавоб берадиган мутахассис сифатида ўзини ҳис қилиши учун, ҳар бир одам доимо ўзини узлуксиз таълим-тарбия жараёнида ушлаб туриши керак эканини ҳам англадик. Узлуксиз расмий таълим-тарбиянинг бирламчи асоси дарс ҳисобланиши ва у беш унсурдан ташкил топишини ҳам биламиз. Демак, педагогиканинг асосий тушунчаларидан бири дарс.

Дарс — аниқ мақсадни қўлаб, берилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи-ёшлар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот экан, дарснинг мақсади, мазмуни ва ҳажми таълим стандарлари асосида белгиланади. Ўқитувчи учун дарс педагогик фаолиятининг асосий ташкилий шакли экан, у бу жараёнда:

— ҳар бир синфда ўқувчиларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлишига;

— дарс қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилишига;

— дарс ўқитувчи раҳбарлигида бутун синф билан ва алоҳида ўқувчилар билан ишлаш шаклида олиб борилишига;

— дарс ўқув фанининг характери, берилаётган билимларнинг мазмунига қараб турли усуллар ва воситалар ёрдамида олиб борилишига ва узлуксиз таълим тизимининг бир қисми

сифатида тугалланган билим берилишига ҳамда навбатдаги билимларни ўзлаштириш учун замин яратишга қаттиқ риоя қилиши шарт.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртларида таълим-тарбия ишлари фақат синф-дарс шаклида олиб борилмай, балки амалий машғулотлар, тажриба ишлари шаклида ҳам амалга оширилади. Бу машғулотлар синфдан ва мактабдан ташқарида бўлиши ҳам мумкин.

Дарс — таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Педагогика фани дарс олдида бир қатор дидактик талабларни қўяди, улар қуйидагилардан иборат:

— ҳар бир дарс аниқ мақсадни қўзлаган ҳолда пухта режалаштирилиши ёки лойиҳаси тузилиши лозим. Бу жараёнда ўқитувчи дарснинг таълимий ва тарбиявий мақсадини белгилайди. Дарс босқичларини, яъни қандай бошлаш, янги материални қандай ўтиш, қандай тамомлаш. қўзғамали ва бошқа дидактик материаллардан қандай фойдаланиш қабиларни олдиндан ҳал қилиб олади;

— ҳар бир дарс аниқ ғоявий изланишга эга бўлиши лозим;

— ҳар бир дарс мактабнинг ижтимоий муҳит имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланиши, қўзғамали воситалар билан жиҳозланиши шарт;

— ҳар бир дарс, дарс характерига мое усул ва услублардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши керак;

— дарс учун ажратилган вақт ва унинг дақиқаларидан тежамкорлик ва унумли фойдачаниш талаб қилинади;

— дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши шарт, ўқувчи-талаба пассив тингловчига айланмаслиги керак;

— машғулотлар бутун синф ва ҳар бир ўқувчи билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда олиб борилиши юқори самара беради;

— дарснинг мазмуни ва характерига қараб ҳалқимизнинг бой маънавий меросидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Педагог ўтилаётган мазмунинг мазмунига боғлиқ ҳолда мустақил Ўзбекистондаги ўзгаришлардан ўқувчи ва талабаларни хабардор этиши лозим. Педагогиканинг навбатдаги тушунчаси **маърифат** ҳисобланади.

- 4 . ^
 ^"j^
 ^ ^ ч *
 Б < ^
 Ф
 V

у таълим ва тарбияни ам
jadn соҳаси. Билимга эга ва уй
 у/*Гкасб* килган «таълим-тарбия ба
 >№1си. устоз, ўқитувчи, педагог, каи
 доцент, профессор, маърузачи де
 ^талабгорлар, яъни «билим олувчилар» •
 >қувчилар, талабалар, тингловчилар ва шо
ЖВ. Таълим-тарбия муассасаларига боғча, мак
 >к лицей, коллеж, институт, университет, акаде
 ^лар қиради. Куриб турибсизки, педагогиканинг бии
 1 хгшунчалари мавжуд экан. Бу ижтимоий воқеликнин
 ас», лтй мақсади билим бериш экан, у таълим ва тарбия жара
 ёнида амалга оширилади. Шундай экан, махсус педагогик ту
 шунчаларнинг кейингиси **билим** саналади.

Билим — бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар ораси
 даги уларнинг тадрижий ривожининг ички заруриятдан ке-
 либ чиққан алоқадорликдир. Уни қонуният деб ҳам юритила-
 ди. Бу зарурий боғлиқлик нарса ва ҳодисаларнинг табиатидан
 келиб чиқиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида. Уни ўзгар
 тириб бўлмайди. Уни билиб, унинг хусусиятидан келиб чи
 қиб, иш юритилади. Билим кишидан кишига маълумот (ахбо-
 рот) орқали ўтади. Билимлар тушунча, таъриф ва тавсифлар
 орқали ўзини намоён қилади.

Маълумот — у икки маънода ишлатилиб, иккиси ҳам педа
 гогакага оид.

1. Хабар — ўқиш жараёнини амалга оширувчи восита. Би-
 лимли кишининг вазифаси билимини унга татабгор бўлганларга
 етказиш, маълум қилиш, тил ва кўргазмалар ёрдамида муайян
 алоқадорликни (билимни) бошқаларга билдиришдан иборат.

2. Билим даражаси. ўқиш, билиш, яъни борликдаги объек-
 тив қонуниятларни ҳис қилиш натижасида олинган билимлар
 йиғиндиси. Масалан, паст маълумотли, ўрта ва юқори маълу-
 мотли ва ҳоказо.

Таълим — билимни маълум бир тартибда бериш ва уни олиш
 жараёни. Бу жараён бир қатор педагогик усул ва услублар ор-
 қали амалга оширилади. Таълим турлари кўп: ахлоқ-одоб таъ-
 лими, табиий билимлар бўйича таълим, техник таълим, касб-
 хунар таълими, олий таълим, сиёсий таълим, ҳуқуқий таълим
 ва ҳоказолар.

Тарбия — кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг уч хил тал-
 қини мавжуд.

1. Болани боқиб. вояга етказиш.
2. Парвариш-қаров.
3. Олинган билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш.

Педагогикага унинг учинчи талқини мое келади. Масалан:
 одоб ва ахлоққа ўргатиш ахлоқий тарбия; касб-хунарга ўрга-
 тиш хунар тарбияси; ислом ақидалари ва шариат қоидаларига
 ўргатиш диний тарбия ва ҳоказо. Тарбия таълимсиз амалга
 ошмайди. Таълим (билим) беришдан мақсад, унинг кетидан
 тарбия беришдир, яъни таълим орқали эгаллаган билимларни
 амалиётда қўллаш олишга ўргатиш. Таълим ва тарбия тушун-
 чалари ўзаро узвий боғлиқ. Таълим — билим бериш ва уни
 эгаллаш билан боғлиқ бўлса, тарбия олган билими бўйича ҳара-
 кат қилиб, уни кўникмага айлантиришдир. «Таълим — ўқитиш.
 тушунтириш асосида назарий билим бериш; тарбия — назар-
 ий фазилятларни, маълум хунарни эгаллаш учун зарур бўлган
 хулқ ва амалий малакаларни ўргатишдир», «Таълим фақат сўз
 ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса, амалий иш тажри-
 ба билан » деган буюк аллома Абу Наср Форобий.

Шахе шаклланиши. Инсон биоижтимоий мавжудот бўлган-
 лиги туфайли, биологик ривож билан бир қаторда у ижти-
 моий ривожланиб ҳам боради ва камолотнинг маълум бир бос-
 қичида шахсга айланади. Кишида бир қатор ижтимоий сиф-
 атлар таркиб топиб, илмий асосланган мустақил фикр шакл-
 ланади.

Ижтимоий тараққиёт — ташқи ва ички, бошқариладиган ва
 бошқарилмайдиган омиллар билан кишига ижобий таъсир
 этиш, яъни шахсининг шаклланиш жараёни. Инсоннинг ижти-
 моий тараққиётида мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия
 етакчи ўринни эгаллайди.

Педагогик фаолият — жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган
 эҳтиёжини қондириш мақсадида қатор фанлардан билим бе-
 риш ҳамда умуминсоний сифатлар ва миллий фазилятларни
 шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ
 ҳамда муайян педагогик усул ва услублар орқали амалга оши-
 риш, яъни авлодни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фа-
 олият тури.

Педагогик жараён — ўқитувчи ёки педагог, ўқувчи ёки тала-
 ба орасидаги билим бериш ва билим олиш, ўргатиш-ўрганиш
 ва тарбиялаш зайлида кечадиган муносабатлар тизими.

Педагогик тамойил (принциплар) — ўқитувчи ва ўқ\т,чи ўрта-
 сидаги муносабат орқали бериладиган билим тури, ҳажми ва
 мазмуни, шунингдек, ўқув қуроллари ва тарбияланувчилар-
 нинг рухий хусусиятлари ўртасидаги зарурий боғлиқдиктар-
 дан келиб чиққан қонуниятга амал қилиш.

Педагогик тажриба — таълим-тарбия берувчи томонидан
 педагогиканинг тамойиллари ва таълим-тарбия беришнинг

муайян усул ва услубларини тўлиқ ўзлаштириб, уларни амал за қўллашдаги реал шарт-шароитларни, болалар жамоаси в: хар бир боланинг ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда амали етда татбиқ этиш.

Илғор педагогик тажриба — ўқитувчи томонидан педагогик; тамойиллари ҳамда таълим-тарбия беришнинг усул ва услуб-ларини яхши ўзлаштириб, уларга ижодий ёндашган ҳолда нисбатан самаралироқ усул ёки услуб яратиш.

Шахснинг хар томонлама камолга етиши — маълум бир та-рихий шарт-шароитлардаги индивид қобилияти ва иқтидори. унинг биоижтимоий моҳиятини ташкил қиладиган ҳамма куч-ларни тўлиқ ривожлантиришдан иборат.

Ижтимоий муҳит — киши шахсини шакллантирувчи ижти-моий муносабатлар мажмуи. Ижтимоий тафаккур. турмуш тар-; зи ва шахслараро, гуруҳлараро ҳамда миллат ва халқаро муно-сабатларнинг ўзаро мувофиқ келиши ва бир-бирини бойитиш.

Педагогик муҳит — таълим-тарбия мақсадларига мувофик равишда тузилган шахслараро (ўқ!тувчи-ўқувчи ҳамда ўқувчи-лар орасида) муносабатлар мажмуи.

Ички муҳит — кишининг ўзига хос ҳаётий фаолияти. харак-терининг ўзига хослиги. ҳаётий тажриба ва ирсий тафаккур кўникмалари мажмуи, одатдаги руҳий ҳолатларда ўзини на-моям этадиган таъсирчанлик ва воқеликка муносабатларнинг ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши, бир-бирини тўлдириши ва бойитиши.

Ирсийлик - кишининг ўзига хослигини белгилаб беради-ган анатомик, физиологик, психологик, ташкилий жиҳатлар, ота-она томонидан ирсий бирликпар орқали ўтадиган белгилар.

Руҳият — шахснинг субъектив кифёаси, кишининг вужуди ва юқори даражада ташкил этилган материя — онги ҳамда ру-хининг биргаликдаги ҳаракат маҳсули.

Ўз-ўзини англаш — кишининг ўзига ва ўз фаолиятига бир жамоа ёки бутун жамият нуқгаи назаридан баҳо бера олиш.

Фаолият — қандайдир шахей, гуруҳий, миллий ёки ум-минсоний эҳтиёжларга жавоб берувчи мақаад сари йўналти-рилган ҳаракат.

Таълим-тарбиянинг инсонийлиги — педагогик жараённи, льни таълим-тарбия берувчи билан ўқувчи орасидаги педаго-гик муносабатлар оқимини ўта инсоний (ўзаро иззат-хурмат ва муҳаббат) руҳда амалга ошириш.

Таълимни демократлаштириш — муайян жамият ва конкрет шахе эҳтиёжи ҳамда имкониятидан келиб чиқиб, маълум би-лимлар тури ва ҳажмини эркин ҳолда танлаб олиш.

Мақсад — хар қандай ҳаракатни бошлашдан олдин ҳаракат якунида эришиладиган нарса ёки ходисанинг бутунлигича ҳам-да унинг асосий кўрсаткичлари билан киши тасаввурида пай-до бўлиши. Мақсад реал ва ҳаёлий бўлиши мумкин. Реал мак-сад илмий асосланган бўлиб, объектив борлиқда содир этиладиган нарса ва ходисаларни ўзида намоён этади. Ҳаёлийси унинг акси.

Ақлий тарбия — табиатдан берилган ақлий куч. сезги, ру-хий ҳолат, билувчанлик ва фаолият эркинлигини ривожлан-тириш натижасида инсонда мустақил фикр юритиб. олдига мақсад кўя олиш ҳамда кўзланган мақсадига эришиш қобили-ятини шакллантириш.

Ахлокий тарбия — оилада, меҳнат жамоаси ҳамда кенг жа-моатчилик ўртасида, умуман, ҳамма ҳудудда, миллатда, дав-латда қабул қилинган қонун-қоида ва тартибларга бўйсунган ҳолда уларга риоя қилиш ҳамда умуминсоний кадриятларга асосланган ахлоқ ва одоб қоидаларини ўзлаштириш.

Жисмоний тарбия — инсоннинг ҳамма жисмоний хусуси-ятларини; анатомик, физиологик мажмуларини хар томонла-ма ривожлантириш, соғлом ҳаёт кечиришнинг афзалликлари-ни тарғиб қилиш ва жисмоний маънавиятнинг зарурий асос-ларини шакллантириш.

Ҳуқуқий тарбия — инсонда ҳуқуқий билимларни ошириш. қонунларни яхши ўзлаштириб, уларга тўлиқ риоя этиш кўник-масини ҳосил қилиш.

Эстетик таълим-тарбия — инсонда завқ уйғотувчи ва уни ҳаракат, шижоат ва қаҳрамонликларга ундовчи барча турдаги кўринишлар, ҳолатлар, ходисалар ва бадиий-эстетик тафак-курни шакллантириш.

Иқтисодий тарбия — ишлаб чиқаришнинг жамиятда тхтган ўрни, ишлаб чиқариш воситалари ва иш қуролларининг моҳи-яти, улар орасидаги узвий алоқадорликни ўргатиш ва одам-ларда шу билимларга кўникма ҳосил қилиш.

Экологик таълим-тарбия — экологик билимларни бериш, уларда ташқи муҳит ва вужуд орасидаги узвий боғлиқлик мав-жудлигини ҳис эттириш, табиий ва ижтимоий муҳитга нисба-тан оқилона муносабатда бўлиш кўникмаларини ҳосил қил-дириш.

Педагогик мулоқот — таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқот тури.

Маҳорат — ўзлаштирилган билим ва ҳаётий тажрибалар асо-сида барча амалий ҳаракатларни (шу жумладан, дарс бериш-ни) шу соҳада мавжуд қонун ва қоидалар асосида кам куч ва кам вақт сарфлаб бажариш.

Малака — киши эгаллаган билимлари кўникма босқичидан ўтиб, доимий (автоматлашган) ҳаракат турига айланиши, маҳорат ҳосил қилиши. Малака — паст, ўрта ва юқори бўлиши мумкин.

Диққат — фаолият кўрсатиш мақсадида танланган объектга (жумладан, муайян фанга) онгнинг жамланиш ҳолати.

Тафаккур — билиш ва англашнинг юқори шакли бўлиб, онгнинг ўзида объектив борликдаги нарса ва ҳодисаларни ташкил қилувчи қисмлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликларни акс эттириш.

Касбга йўналтириш — жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, тарбияланувчига маълум бир касб-ҳунар ўргатишнинг маърифий жараёни.

Бундай тушунчалар талқинини яна давом эттираверишимиз мумкин, аммо юқоридаги педагогиканинг умумий тушунчалари билан чегараланамиз.

2. Педагогика илмининг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади

Китобимизнинг аввалги саҳифаларидан бизга маълум бўлдики, инсоннинг ҳар қандай фаолиятини амалга ошириш учун, аввал, бу фаолият соҳасида мавжуд билимларни эгаллаб олиш керак экан. Фаолиятни амалга ошириш учун керак бўладиган билимларни устоз-муаллимлар орқали шу соҳа фанидан олинишини ҳам биласиз. Фан, ўз навбатида, бу билимларни асрлар мобайнида тадқиқотлар олиб борган илмдан олиб тўплаган экани ҳам бизга маълум. Ҳар қандай илмий тадқиқот ўз фаолиятини қандайдир муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратишлигини ҳам эслайлик. Илмнинг муайян тадқиқоти, йўналтирган нарса ёки ҳодисани, шу илм соҳасининг тадқиқот объекти эканини ҳам, китобимизнинг аввалги саҳифаларидан биламиз. Шунингдек, муайян тадқиқот объектининг жабҳалари кўп бўлиб, уларнинг ҳар бирини бошқа-бошқа илм соҳалари ўрганиши ва уни шу илмнинг тадқиқот предмети эканини ҳам эслайлик.

Шулардан келиб чиқиб, педагогика илмининг тадқиқот объектини аниқдаймиз. Педагогика таълим-тарбия тўғрисидаги илм-фан эканини кўп адабиётларда ўқиганмиз. **Педагогика илм и таълим-тарбия жараёни устида тадқиқот олиб боради.** Бу унинг тадқиқот объекти ҳисобланади (5-расмга қаранг).

• Шунда педагогика илмининг тадқиқот предмети нима бўлиши мумкин? Бу мураккаб саволга педагогикага бағишланган адабиётларда турлича жавоблар берилган. Биз, бу тўғрида нима деймиз? Биз бу борада фол очиб, ҳаёлимизга келган жавобни бера олмаймиз, бизнинг бунга ҳаққимиз ҳам йўқ. Биз илмшunosликда қабул қилинган қонун-қоидага асосланиб иш юришимиз шарт.

Мазкур китобнинг аввалги саҳифаларида, ҳар қандай илмнинг тадқиқот предмети деганда, тадқиқот объектини бир бутунлик, яъни мажму килиб турган ва уларнинг ички заруриятдан келиб чиққан алоқадорликларни тушунмоқ лозим дейилган. Бу тўғри, чунки бу бутун жаҳонда илмшunosлик соҳасида қабул қилинган қоида. Бунга бўйсунмай иложимиз йўқ. Унда ҳар қандай илм бўйича тадқиқот олиб боришдан мақсад нима? Юқорида бир неча бор айтилдики, алоқадорликларнинг функционалликлари, яъни нарса ва ҳодисалар тадрижининг ички заруриятдан келиб чиққанлари ва эпизодик (вақтинчалик)лари бўлади. Илмнинг мақсади, тадқиқотнинг маҳсус усуллари орқали, алоқадорликларнинг пучидан тўқини, яъни функционал алоқадорликларни вақтинчаларидан ажра-

тиб беришликдир. Биламизки, кишининг амалий фаолиятиг тасодифий ва вактинча алоқадорликлар деярли таъсир этмайди. Функционал алоқадорликлар эса, бу ҳаракатларнинг бўлишини белгилаб беради. Чунки, функционал алоқадорлик шу объект тадрижий ривожининг ички заруриятидан келиб чиққан бўлиб, шу объектнинг мавжуд бўлишига хизмат қилади.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда, педагогика илмининг **тадқиқот предмет**» узлуксиз таълим-тарбия жараёнини бир бутун қилиб турган функционал алоқадорликлар десак, хато қилмаган бўламиз. Узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг элемент (қисм)лари жуда кўп, буларни ўз табиатига қараб гуруҳлаштиришда ҳам анчагина бўлади. Ана шу гуруҳ-гуруҳ алоқадорликларни педагогиканинг алоҳида-алоҳида илм соҳалари ўрганади, яъни улар устида тадқиқот олиб боради. Буни кейинги саҳифаларда батафсилроқ кўриб чиқамиз.

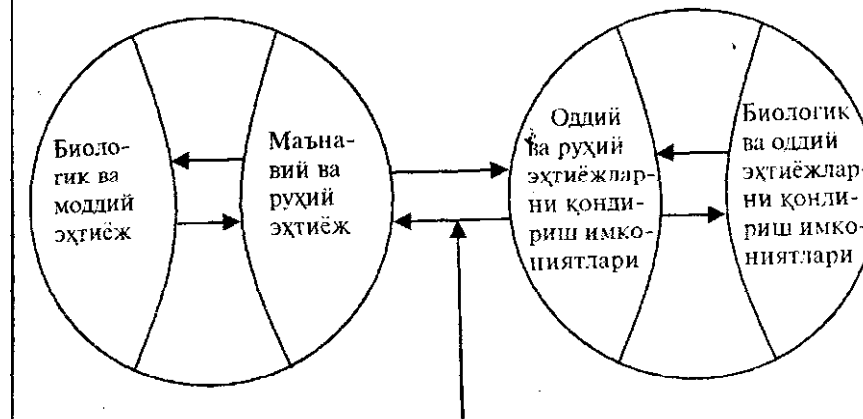
Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан **мақсади нима?** деган саволга қуйидагича жавоб берамиз. Педагогика илмининг тадқиқот олиб боришдан мақсади, таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи ва функционал боғлиқликда бўлган элементларини аниқлаш. Илм-фанда зарурий (функционал) алоқадорликлар **қонуният** деб номланиб, улар педагогика фани ва амалиёти билан шуғулланувчилар учун тамойил, яъни умумий методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Гарчи тадқиқотлар илмий асосда ва чуқур олиб борилмай (шундай ҳолатлар ҳам жуда кўп), эпизодик алоқадорликни ҳам зарурий деб айтилса, амалиётчи педагоглар унга ишониб, ўз фаолиятларини амалга оширганларида бу «қонуният» амалиётда ишламай қолиши, педагог эса таълимий мақсадига етолмаслиги мумкин. Шунинг учун педагогика соҳасида тадқиқот олиб борувчилар, ўз фаолиятларини ўта масъулият ва юқори малака билан амалга оширишлари лозим.

3. Педагогика фани ва амалиётининг методологик асослари

Одам тутилиши билан ўзида ижтимоий сифатларни шакллантира бошлайди. Бу сифатлар шахсий характер, мижоз, ҳиссиёт, диққат, идрок ва хотира таъсиридан ўтиб, шахсий сифат тусини ола бошлайди. Инсон аста-секин шахе деган мақомга эга бўлади. Шахслар ўзлаштирган билимлари, унинг ҳажми ва эдамлар тақдирини ўзгартира олиш даражасига қараб оддий, сучли ва буюк шахслар тоифасига бўлинадилар.

О

6-расм.

Шахснинг камолотга эришиш жараёни мураккаб бўлиб, кишининг ирсий бирликларидаги дастури (тақдири азал), шахсий шижоати ва ташки табиий ва ижтимоий муҳит ҳамда мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия жараёнлари таъсири остида кечади.

Инсон биоижтимоий мавжудот сифатида ижтимоий ривожланши давомида сифат ўзгаришларига дуч келиб, биологик тур вакилидан шахе даражасигача кўтарилади. Бунда ижтимоий ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч ҳал қилувчи аҳамитга эга.

Инсон ижтимоий ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч деб, киши эҳтиёжлари таъсирида юз берадиган объектив омилларни, одамларнинг оддий, биологик ва жисмоний (моддий) эҳтиёжларидан бошлаб, олий (маънавий ва рухий) эҳтиёжларита қадар булган эҳтиёжлар мажмуи ва уларни қаноатлантириш имкониятлари орасидаги муносабатларга айтилади (6-расм).

Эҳтиёжлар у ёки бу фаолиятнинг сабабларини вужудга келтиради. Ўзининг эҳтиёжтарини қондириш учун киши восита ва манбалар қидиради. Эҳтиёжни қондириш имкониятлари мавжуд бўлганда, киши ўзини бахтиёр ҳис этади. Акс ҳолда, ўзини бахтсиз деб билиб, унда кишини ҳаракатлантирувчи куч паъшо бўлади.

Агар одамнинг ахлоқий тарбияси тўғри бўлса, у ижтимоий ривожланади. Ахлоқий тарбияси носоз одамнинг ижтимоий сифатлари нурай бошлайди ва ижтимоий ҳасталик (угрилик, нашавагшлик, ёлғончилик, фирибгарлик ва ҳоказо)ларга дучор бўлади. **Ахлоқий тарбияси яхши сдам эҳтиёжини қондиришнинг тўғри йўлларини излайди ҳамда одамлар билан мулоқотда бўлиб, ўзидаги яхши ижтимоий сифатларини такомиллаштириб боради.**

Бундам ўзаро таъсирлардан пайдо бўлган кучдан самара фойдаланиш учун йўналтирилган таълимий таъсирнинг м ваффақиятли бўлиши етакчи ўринни эгаллайди.

Ёшларни ҳаётга тайёрлаш учун мутасадди кишилар, шу: ладан, ўқитувчи ва педагоглар ҳам балоғатга етмаганлар дун~ қарашини шакллантиришда жамият олдида масъул ҳисобла надилар.

Мақсадга йўналтирилган таълим-тарбияни амалга ошири жамият олдида қўйилган олий мақсад ва фалсафанинг бо қонуниятлари энг умумий методологик асос вазифасини ўтай ди. Жамиятнинг кўпчилик аъзолари ўзаро мақсад қилиб олга ва эришиши шарт бўлган маълум ғоялар мажмуига **Олий мақ сад** дейилади. Ҳар қандай олий мақсаднинг асосий кўрсат кичлари бўлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бутун тарихий тарак қиёт даврини, халқимизга мансуб ва аждодларимиз томони дан эъзозланган миллий ғояларни, шунингдек, ҳозирги ривож- ланган мамлакатлар кадриятларини ўрганиб, истиқболга йўнал? тирилган миллий олий мақсад ва мафқурани ишлаб чикди.

Мақсадимиз Ўзбекистон ҳудудида ҳуқуқий ва демократик та мойилларга асосланган буюк давлат қуриш ҳамда эркин ва фаро вон фуқаролик жамиятини барпо қилишдир. Бу олий мақсад эле ментларининг ҳар бирининг аниқ кўрсаткичлари бўлиб, ула' нинг йиғиндиси миллий мафқурани ташкил қилади. Таълим тарбия тизимида фаолият кўрсатаётганларнинг вазифаси ёш лодга диний, дунёвий ва фалакиёт фанларидан билимлар бср» билан бирга уларда миллий мафқураимизга мое бўлган ижтимо ҳислатларни шакллантириш ва келгусида бу ҳислатлар мил фазилатларимизга чуқур ўрнашиб қолишига ёрдам бериш.

3.1. Диалектика қонунлари педагогика учун методологик асос

Бугунги кунда бутун дунё олимлари Арасту ва Форобий ай тиб кетишган, Гегель томонидан ривожлантирилиб, фалсафа- нинг энг умумий қонуни сифатида эълон қилинган диалекти- канинг уч асосий қонунини тан олиб, ўзларининг ҳаракат жа- раёнларига, энг умумий методологик асос сифатида қабул қил- ганлар.

Аслида диалектика ривожланиш деган маънони билдиради бутун борлиқ — табиат, жамият ва онг тинмай ҳаракат жараёни да бўлиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қайқдан пайдо бўлади? деган табиий савол туғилади. Гегель: « Бу куч карама- қарши томонлар бир лиги ва қурашидан пайдо бўлади», деди ва уни диалектиканинг асосий қонуни деб номлади.

Дарвоқе, бутун борлиқ, аввал қайд қилиб ўтганимиздек, чек- сиз катта ва чексиз кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли- туман мажмулардан ташкил топган бўлиб, ҳар бир мажму ўзи- нинг антиподига, яъни қарама-қарши томонига эга. Мутлақо ёлғиз ва бир томонлама мажмуни, яъни нарса ва ҳодисани топа олмаймиз. Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бири- га интилиб, бир бутунни ташкил қилади. Шу билан бирга улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бир- биридан қочади.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар (тадрижи)нинг ички зарури- ятидан келиб чиққан қонуният бўлиб. бутун борлиқ шу қону- ниятга бўйинсунади.

Шунинг учун ҳам уни ривожланишнинг энг асосий қонуни деб юритилади. Бу ҳолни ҳар қадамда кўришимиз, сезишимиз мумкин. Масалан, атом қарама-қарши кўрсаткичларга эга бўлган электрон ва протонлардан иборат ёки кеча-кундуз, ок- қора, паст-баланд, оғир-енгил, ўнг-чап, яхши-ёмон, аёл-эр- как ва ҳоказо. «Авесто» китобида ҳам Ахурамазда — эзгулик худоси билан Ахраман — ёвузлик худоси. Қуръонда ҳам, Ин- жилда ҳам Тангри таолога қарама-қарши турган куч Иблис мавжудлига қайд қилинган. Булар чексиздирлар. Бу ҳол жа- мики нарса ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган. Бундай қара- ма-қарши томонлар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилиб. бир-бирига қарши куч бўлиб қолаверади. Бундай ички торти- лиш ва итарилиш натижасида нарса ёки ҳодиса ичида кучла- ниш найдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин, микдор жи- Ҳатидан меъёрига етганда, нарса ёки ҳодисада ҳаракат пайдо Қилади, шунда улар аввалги ҳолатини ўзгартириб, янги бир Қолатга ўтади. Бу ҳолатларни ифодаловчи диалектиканинг яна икки қонуни бор. Булар — микдорнинг сифатга ўтиши ва инкор- ни инкор қонунларидир. Бу қонунлар борлиқнинг ҳар бир маж- мусида ўз кучини кўрсатганлиги учун ҳар бир ишда бу қонун- ларни ҳисобга олмаслик ва улардан энг умумий методологик асос сифатида келиб чиқмаслик, ҳаракат жараёнимизни нотўғри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга ЭДиб бормади. Чунки бу кайритабиийдир.

« Бу қонунларнинг маърифий жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз.

Педагогик жараённи кўз олдимизга келтирсак, у бир бутун-нинг таълим-тарбия мажмуидан иборат бу пани ҳолда икки қарама-қарши «таълим-тарбия берувчи» ва «таълим-тарбия олувчи» томонлардан иборат, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан ташкил топган лиги и и кўрамиз. Диалектика қонунларига биноан улар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилади ва бир-биридан қочади.

Маърифий жараённи ҳосил қилиш учун бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига шп и лиги кучини ошириб, бир-бирига қарши кучларни с ўндириги йулидан бориш керак. Сўндирганда зўрлаб эмас, мураса ва муомала йўли билан сўндириш керакли натижани беради. Зўрлаб қарама-қарши кучларни сўндириш ёқц улар мавжуд бўлса-да, кўрмасликка олиш қарама-қарши кучларнинг кучайишига олиб келади ва маърифий жараённинг тўхташига, гоҳида унинг тесқари самара беришига олиб келади.

Таълим-тарбияда бир-бирига интилувчи куч бўлиб, ёшларни берилаётган билимга қизиқиши хизмат қила;щ. Шунинг учун педагогиканинг асосий тамойилларидан бири ҳам берилаётган билимга қизиқтириш нули билан болалар диққатини дарсга жалб этиш хисобланади. «Диққат билим эшигидир» — деган эди Ушинский.

Таълим-тарбия берувчи таълим олувчига бераётган билим моҳиятини очиб, қизиқтириб туриб, тушунтириш пайтида микдор йиғилиб сифатга утиши учун уни тарбияланувчига бир нсча бор такрорлаши шарт бўлади.

Илмий тадқиқотлар шуни курсатдики, берилган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши учун уни камида 3—5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суёт болалар билан ишлаётганда эса 7—9 маротаба такрорлаш керак экан. Шундагина микдор сифатга ўтиб, талабалардаги «билмаслик» ҳолати «билиш» ҳолати билан алмашинади. Микдор сифатга ўтади. Бола аввалги «билими йўк» ҳолатини инкор қилиб, «билимли» деган сифатга эга бўлди. Бу, диалектиканинг қонунлари ишлади, деганидир.

Даре беришда, бу қонунларга амал қилмаслик маърифий ҳаракатнинг энг умумий методологик асосининг иккинчи қисмига суянмаслик бўлиб, ҳаракатдан кўзланган мақсаддан чекинишга олиб келади.

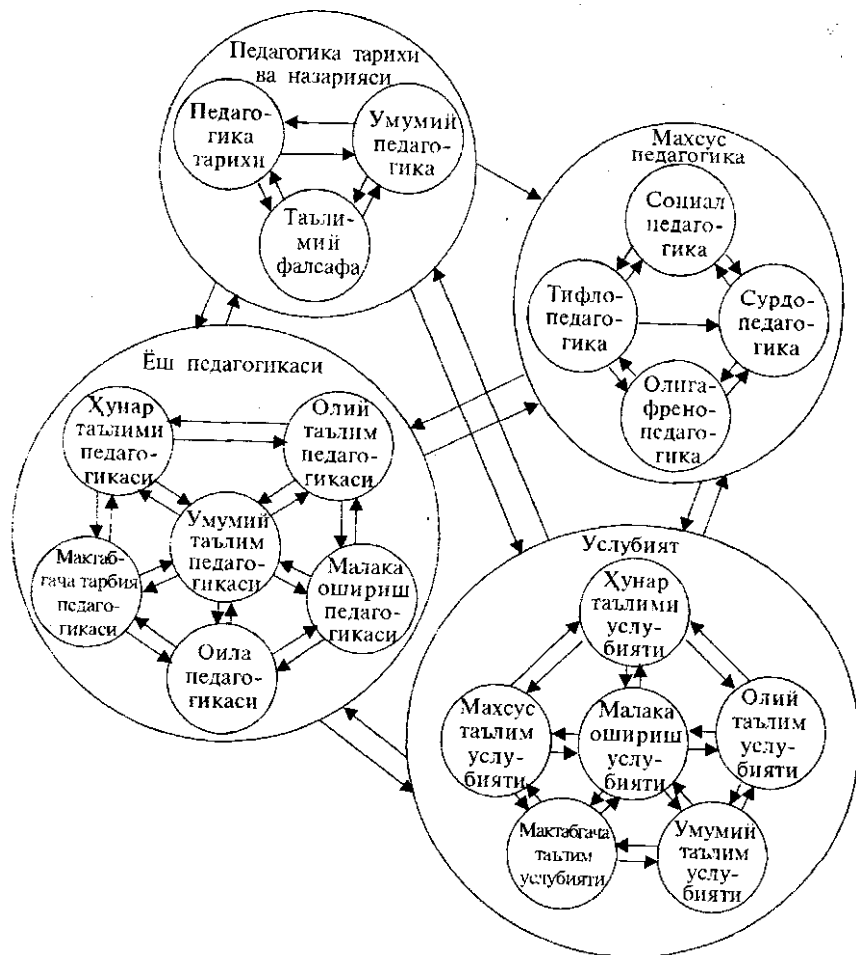
3.2. Педагогика фани мажмуи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Ўтмишда фалсафадан ажралиб чиққан педагогика, кўпгина тармоқларга бўлиниб кетмоқда. Бутун педагогикани педагогика фанлари мажмуи дейишлик тўғри бўлади. Педагогика фан-

лари мажмуини ўрганишда, уни ўзаро функционал боғлиқ бўлган ва бир поғона пастда турган тўртта мажмуга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. **Биринчисига,** бошқа барча педагогика фанларига асос бўлган «Педагогика тарихи ва назарияси» деган фанлар мажмуи киритилган. Бу мажмуининг таркибига «Таълимий фалсафа», «Педагогика тарихи», ва «Умумий педагогика» деган фанлар қиради. **Иккинчи** мажму «Ёш педагогикаси» деб номланиб, унга «Умумий педагогика» ишлаб чиққан қонун, қоида, атама ва тамойилларни, одамларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда «мактабгача тарбия», «умум ўрта таълим», «махсус таълим», «олий таълим», «олий таълимдан кейинги таълим» ва «малака ошириш» босқичларига мослаштирилган педагогик фан тармоқлари қиради. Улар ўз босқичидаги таълим-тарбия хусусиятларини ифода этган атамалар билан номланадилар. Масалан, «Мактабгача таълим педагогикаси»; «Умум таълим педагогика» ва ҳоказо. **Учинчиси,** «Махсус педагогика» деб ном олган фанлар мажмуидан иборат бўлиб, унга умумий педагогика ишлаб чиққан назарий асосларни болаларнинг жисмоний нуқсонлари (қарсоқов, кузи ожиз ва ҳоказо) дан келиб чиқиб. қайта ишлаб чиқилган «Сурдопедагогика». «Олигафренопедагогика», «Тифлопедагогика» ва «Социал педагогика» (тарбияси оғир болалар педагогикаси) деган фанлар киритилган. Туртинча мажму «Услубият» деб номланиб, «Умумий педагогика»нинг назарий асосларидан келиб чиқиб, «Ёш педагогикаси»нинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда. даре ўтиш усулларининг ичидан танлаб олиб, ҳар бир ёш босқичлари учун ўзининг усулларини ишлаб чиқишга йўналтирилган илм-фан тармоғидир. Унга «Мактабгача таълим услубияти». «Умум таълим услубияти», «Махсус таълим услубияти», «Олий таълим услубияти» ва «Малака ошириш услубияти» деган фан тармоқлари қиради (7-расм).

Педагогика фанлари мажмуининг энг умумий таркибий қисмларини номма-ном кўрсатиб берганимиздан кейин, уларнинг ҳар бирига қисқача тасниф бериб. улар таркибига қирувчи қисмларини ҳам кўрсатиб беришга қаракат қиламиз.

Педагогика тарихи ва назариясини ташкил қилувчи учта педагогик фан тармоқларига умумий тасниф берадиган бўлсак, буларнинг учаласи ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, бошқа педагогик фан мажмулари ва уларнинг қисмларига методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу мажму унсурларининг таснифини «Таълимий фалсафа» деган фан тармоғидан бошла- сак, мантиқан тўғри бўлади.

7-расм. Педагогика фанлари мажмуи.

Таълимий фалсафа. Айтиш жоизки, «Таълимий фалсафа» («Философия воспитания») фани узоқ ва Яқин хор!Тжий мамлакатларда яхши ривожланган бўлиб, унинг асосида шаклланган умумий педагогика фани мустахкам пойдеворда туриб яхши самара бермоқца. Бизнинг худудда таълимий фалсафа энди шаклланиб келмоқца. Худо^хохдаса, унинг йўли очилиб, миллий педагогика асосларини Ўзбекистонга ишлаб беради. Шунда педагогиканинг барча фан тармоқдари мустахкам методологик асосга эга бўлиб, миллий педагогиканинг ривожига йўл очилади. Миллий педагогика деганда, муайян давлат Конституцияси, таълим тўғрисидаги қонунлари ҳамда жамият тарак-

қиётининг умумий қонунлари, халқнинг миллий-маънавий мероси ва таълим-тарбияда эришилган жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида шаклланган ҳамда миллатнинг муайян тарихий ривожланиш жараёнидаги талабларига жавоб берувчи таълим-тарбия назарияси, усул ва услубларини ифодаловчи илм-фан мажмуи тушунилади.

Таълимий фалсафанинг педагогик ҳаётдаги фаолияти қуйидагилардан иборат.

Дунёдаги фалсафий оқимларни таҳлил қилиб чиқиб, педагогика илми, фани ва амалиётга методологик асос сифатида қабул қилиши лозим бўлган энг умумий ғоялар тизимини аниқлаш. Бу ғоялар асосида, ўқитувчи ва педагоглар томонидан ёш авлодда шакллантириш лозим бўлган дунёқарашнинг назарий асосларини яратиш бериш. Шунингдек, муайян маънавий шароитдан келиб чиққан ҳолда, миллий таълимнинг мезонлари, тамойиллари ва педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ишлаб бериш. Шу билан бир қаторда, мураббий, ўқитувчи ва педагоглар томонидан тарбияланаётганларда ҳамда ўқувчи ва талабаларда шакллантирилиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар тизимини яратиш ҳам файласуфларга юклатилган.

Ҳеч қачон унутмаслигимиз лозимки, педагогик фаолияти-мизда болаларга муайян фан билимларини ўргатиш билан чекланмаслигимиз керак. Ҳар бир мураббий, ўқитувчи ва педагог ёш авлодда жамиятга керак бўлган ижтимоий сифатларни шакллантириши шарт. Бунинг учун маънавий меросимиз хазинасидан унумли фойдаланиб одамнинг ижтимоий сифатларига ҳозирги замон қўяётган талабларидан келиб чиққан ҳолда комил инсон сиймосини яратиш керак, Буни эса фақат файласуфлар уддасидан чиқа оладилар. Айнан шу — педагогиканинг фалсафий жабҳасининг асосий қисми ҳисобланади.

Шу ерда, ҳозирги замон дунёқарашини юзасидан бир шингил маълумот бериб ўтиш жоиз деган фикрдамиз.

Ўзбекистон олимларининг кўпчилиги ва айниқса файласуфлар нарса ва ходисаларга бир ёклама ёндашув барҳам топиб, шу вақтгача дунёда ҳукм суриб келган қарама-қаршилик ғоясининг ҳуқумронлиги тутамокда, ўрнини ҳамкорлик ва бирикиш ғояси эгалламоқца демокдалар. Бирикиш деганда, жа^иятнинг бирламчи асоси бўлган оилада бирдамлик, маҳаллараро, шаҳарлараро, миллатлараро, мамлакатлараро дўстона алоқаларни ўрнатиш тушунилади. Бирлашиш деганда, тар-Кок, ғоялар, илмий оқимлар турли таълим ва дунёқарашларнинг интеграллашуви деб билмоқ керак. Шу йўналишдаги

биринчи қадамлардан бири, диний ва дунёвий деган гаплардан воз кечиб, уларнинг ўрнига ягона тушунча - илмий дунёқараш деган атамани одамлар онгига сингдиришни амалга оширмоқ лозим.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, аслида дин догма эмас. Ўтган уламолар уни догмага айлантириб юборганлар. Чунки догмани инсонлар онгига сингдириш осон кечади. Айниқса, одамларнинг саводи паст ва фикр доираси тор бўлса. Шунингдек, дунёвий деганда, фақат илмий дунёқарашни тушуниб қолмаслик керак. Жамиятда шундай фикрлар ҳам мавжуд. Иккала дунёқарашда ҳам утопик томонлари билан бир каторда илмийлари ҳам бор. Илмий дунёқараш деганда, тадқиқотлар ва далиллар орқали исботланган нарсалар тушунилади. Шу нуктаи назардан ёндашадиган бўлсак, диний олимлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳам теран илмий тадқиқотлар олиб бориб, далиллар орқали Қуръони карим оятларини шарҳлаб бермоқдалар. Бу эса илмий. Шунга ўхшаш, дунёвий деб ном олганларида ҳам далилланиб, тажрибадан ўтказиб исботланган нарсалар каторида. субъектив ёки утопик фикрлар тўлиб ётибди.

Қарама-қаршилик кайфиятига берилиб, сизларники *тўғри* эмас, бизларники *тўғри* деган ақидадан воз кечиб, динда ҳам илмийликни излаб топиб, дунёвий илмлардаги ҳаёлий фикрлардан ҳам юз ўгириб, жамиятда ягона илмий дунёқарашни ўрнатмоқ лозим. Бизнинг ҳудудда бунинг вақти етиб келди. Маънан тараққий этган кўпгина мамлакатларда бу ходиса амалга ошган,

Бизда шу йўналишда биринчи қадамлар қўйилди. Олим ва уламоларнинг навбатдаги вазифаси, бу йўналишни ривожлантириш ва одамлардаги қўшстандарт тафаккурни ўзгартириб, уларда ягона илмий дунёқарашни шакллантиришдир. Шундагина Ер юзида тинчлик, тотувлик ғалаба қозониб, осойишта ҳаёт ўрнатилади.

Педагогика тарихи, Таълим-тарбияни ижтимоий воқелик сифатида кўриб, инсоният тараққиёти давомидаги педагогик таълимотларнинг ривожланиш тарихини «Педагогика тарихи» фани ўрганади. Ҳар бир фанни ўрганишда тарихийлик тамойилидан келиб чиқишлик, муайян фаннинг ривожланиш истикболини тўғри белгилашга хизмат қилади. Чунки, фақат ўтмишни ўрганиб, уни шу кундаги ҳолатга таққослаб, ривожланишнинг истикболли режасини тўғри белгилай олиш мумкин.

Умумий педагогика. «Педагогика тарихи ва назарияси» мажмуининг марказий унсури ҳисобланиб, бошқа барча педагогик фан тармоқларига умумий методологик асос вазифасини ўтайди. У таълим-тарбия жараёнининг асосий қонуниятлари,

қонун-қоида ва тамойилларини, шунингдек, педагогикада қўлланиладиган махсус тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган. Умумий педагогика икки босқичдан иборат бўлиб, бири назарий қисми бўлса, иккинчиси амалий қисмдир. Анъанавий умумий педагогика тўрт билимдан иборат. Буларга «Педагогиканинг умумий асослари», «Дидактика (таълим назарияси)», «Тарбия назарияси» ва «Мактабшунослик» киради.

Умумий педагогиканинг юқорида кўрсатилган қисмлари кейинги вақтда тараққий этиб, ўз ҳолига мустақил фан бўлиб ажралиб чиққан. Жумладан, «Педагогиканинг умумий асослари» деган қисми умумий педагогика деб юритилмоқда. «Дидактика» — таълим назарияси сифатида алоҳида фан. «Тарбия назарияси» ва «Мактабшунослик»лар ҳам шу кунда мустақил фанлар сифатида қабул қилинган. Ваҳоланки, буларнинг барчаси умумий педагогиканинг таркибий қисмлари эди.

Ёш педагогикаси мажмуи ҳам «Оила педагогикаси», «Мактабгача тарбия педагогикаси», «Умумий таълим педагогикаси», «Хунар таълими педагогикаси», «Олий таълим педагогикаси» ва «Малака ошириш педагогикаси» деган таркибий қисмлардан иборат.

Тўпланган билимларнинг характерини ҳисобга олган ҳолда «Ёш педагогикаси» икки йирик гуруҳ(мажму)га ажралади. Биринчиси, мактабгача тарбия, умумий мактаб таълими ва хунар таълими педагогикаси бўлақларини ўз ичига олиб, «Мактабгача-таълим ва мактаб педагогикаси» деб номланади. Иккинчиси, олий таълим билан малака ошириш бўлақларини бирлаштириб туриб, «Катталар педагогикаси» деган номни олган.

Мактабгача таълим ва мактаб педагогикаси, ёш бол ал ар ва ўсмирлар таълими ва тарбияси учун, умумий педагогиканинг қонун-қоида ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, билим бериш ва уни кўникмага айлантириш сирларини ишлаб чиққан. Катталар педагогикаси ҳам шундай, умумий педагогикадаги назарий асослардан келиб чиқиб, ёши катта одамларнинг ўз хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия беришнинг қонун-қоида ҳамда тамойилларини ишлаб чиққан.

Махсус педагогика мажмуига кирувчи илм-фан тармоқлари узлуксиз таълим жараёнида алоҳида ўринга эга. Чунки, педагогиканинг бу тури, жисмоний нуқсонли бор болаларнинг (курсоқов, аклий заиф) ва тарбияси оғир болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланади. Шу соҳага ихтисослашган педагог олимлар, умумий педагогика билимларини эгаллашларидан ташқари, одам физиологиясини, ўсмирлар психологиясини жуда яхши билишлари керак. Шу билан бир каторда соқовлар тилини ва кўрлар алифбосини тўлиқ эгаллаган бўлишлари

ри лозим. Шундагина улар умумий педагогиканинг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойилларини қайта ишлаб, ўз фанига мослаштира оладилар.

Услугият (методика) мажмуига кирувчи фанлар «Ёш педагогикаси» мажмуидаги «Хусусий педагогика» ва «Махсус педагогика» фани вакиллари тузиб берган назарий асослардан келиб чиққан ҳолда узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичига ҳамда жисмоний нуқсони бор болаларга алоҳида-алоҳида даре ўтишнинг умумий услубларини яратади. Услугият мажмуининг ҳар бир босқичига элемент бўлиб кирувчи «Хусусий фан методика»лари ҳам мавжуд. Бу фан вакиллари муайян ёш босқичига ва махсус таълимга ишланган услубларни ўзининг хусусий фанини ўқитишга мослаштиради. Масалан: бошлангич мактабда математика ўқитиш методикаси ёки умумтаълим мактабидан юқори гуруҳларда география ўқитиш методикаси ва ҳоказо.

Педагогика фанлар мажмуининг бошқа фанлар билан алоқалари. Педагогика ҳам бошқа фанлар каби бир қатор фан соҳалари билан узвий алоқада ривожланади. Биринчи навбатда, педагогика **фалсафа** билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқликнинг юқорида кўрганимиздан ташқари, педагогика фалсафанинг тармоқлари бўлган: **диншунослик, сиёсатшунослик, диалектика, илмшунослик, социология, этика ва эстетика** билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Педагогиканинг фалсафа билан боғлиқлигининг асосий кўриниши, педагоглар учун энг умумий методологик асос бўлган комил инсон фазилатлари ва диалектика қонунлари асосида таълим-тарбияни амалга оширишдир.

Шу билан бир қаторда педагогларнинг илмшуносликдан олган билимлари педагогика соҳасида тадқиқот олиб боришга ёки бировларнинг тадқиқот натижаларини тўғри тафтиш қилишга ёрдам беради. Социология эса, ўқувчилар жамоасида ва оилаларда ҳукм сурувчи муносабатлар қонуниятлари билан педагогларни таништиради. Этика, педагоглар учун, талабалар билан ахлоқий тарбияни олиб боришнинг илмий асосини яратади. Эстетика билимлари билан ўқитувчи ва педагог ёшларга нафосат тарбиясини беради. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи ва педагог фалсафанинг асосий қонунларини, категорияларини, социология, этика ва эстетикадаги назарий билимларни эгаллаб олишлари лозим.

Педагогика фанлар мажмуи одам **анатомияси ва физиологияси** билан ҳам боғлиқ. Бу фанлар билимлари ўқитувчи ва педагогларга болалар организмнинг тузилиши, олий нерв системаси (мия)нинг фаолиятини очиб беради. Ахир бизлар жонли, унинг устига ақлли мавжудот билан фаолият юритамиз. Мех-

нат фаолиятимизнинг объекти ҳисобланган одамнинг биологик моҳиятини яхши билишимиз учун ҳам анатомия ва физиология фани билимларини эгаллашимиз керак.

Педагогика учун унинг **психология** билан бўлган алоқадорлиги муҳим аҳамиятга эга. Психология инсон руҳиятининг ривожланиш қонуниятларини ўрганса, педагогика шу қонуниятлардан фойдаланиб, тарбияланувчилар руҳиятини тараккий эттиради. Педагогика фанининг ҳар бир тармоғи психология бўлимларидан ўзига мадад олади. Масалан, болаларнинг акдий ривожланишини, билиш жараёнининг сирларини англашда, педагог психология билимларига асосланади. Натижада махсус «Педагогик психология» деган фан пайдо бўлган.

Педагогика **тарих, этнография ва этнопедагогика** билан ҳам узвий боғлиқ.

Кейинги вақтларда педагогиканинг **кибернетика** билан боғланиши кўзда тутилмоқда. Бу ҳолни - кибернетиканинг умумий ғояларидан таълим-тарбияда фойдаланиш тажрибасини педагогик технология мисолида кўриш мумкин.

Сўзсиз, педагогиканинг «Ватан тарихи», «Адабиёт», «Социал география», «Антропология», «Экология», «Иқтисодиёт» ва «Сиёсатшунослик» билан боғлиқ жойлари ҳам кўп. Ўзига ўқитувчиликни касб қилиб олган киши бу фанлардан ҳам яхши хабардор бўлиши керак (8-расм).

8-расм. Педагогиканинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.

3.3. Дидактика, унинг тамойиллари ва қонун-қоидалари

Дидактика — таълим назарияси тушунчасини англатади. Таълим назарияси таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган тамойиллар, таълим усуллари, таълим-тарбия шакллари ва педагогикадаги асосий тушунчаларни ўз ичига олади.

Демак, дидактика ёш авлодни «Нимага ўқитиш?», «Нимани ўқитиш?» ва «Қандай ўқитиш?» каби саволларга жавоб беради. Дидактика — ўқитишнинг умумий қонун ва қонуниятларини аниқлаб бериш билан бирга, ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш усуллари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика бутун педагогик фаолият учун, яъни таълим-тарбия билан шуғулланувчиларнинг назарий ва амалий харақатлари учун методологик асос вазифасини ўтайди.

Шундай экан, дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва усуллари нимадан иборат? деган саволга жавоб топамиз.

Умуман, ҳар қандай илмнинг тадқиқот объекти деганда, муайян илм соҳаси ўз тадқиқотларини нимага қаратган? деган саволга жавоб топиш талаб қилинади. **Дидактиканинг тадқиқот объекти таълим-тарбия жараёнидир.**

Ҳар қандай илмнинг тадқиқот предмети деганда, муайян илм ўз тадқиқотларини йўналтирган объектининг айнан нимасини ўрганати? деган саволга жавоб беради. Чунки ҳар қандай оддий бир объектнинг ҳам жабҳалари бўлади. Илмнинг тадқиқот объекти нимани ўрганати? деган саволга жавоб берилса, тадқиқот предмети, илм шу ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганати? деган саволга жавоб бериши шарт.

Дидактиканинг тадқиқот предмети таълим-тарбия жараёни ташкил этувчи — «таълим-тарбия олувчи», «таълим-тарбия берувчи», «ўқув дастур, дарслик ва бошқа дидактик материаллар» ҳамда «ўқитишнинг усул ва услублари», «ўқитишнинг техник воситалари» **орасидаги функционал алоқадорликлардир.**

Мақсади, шу алоқадорликларнинг мавжудлиги таълим-тарбия жараёнининг **ички қонуниятидан келиб чиққанлигини** **небо глаш** ва уларни бир-бирига мутаносиб равишда тараққий эттиришдир.

Бу дегани, таълим-тарбия жараёнида катнашувчи бирон-бир элемент ўзгарса. унинг бошқа қисмларини ҳам шунга мослаштириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги пе-

дагог ўзгарса, таълим-тарбия жараёнини шакллантирувчи ўқитишнинг усул ва услублари, техник воситалардан фойдаланиш усуллари ҳам ўзгариши мумкин. Ёки ўқитишнинг дастури ўзгарса, дарслик ва бошқа дидактик материалларни ҳамда ўқитувчи даре бериш усуллари бир оз бўлса-да, ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқ. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнининг муайян қонуниятлар асосда кечишини илмий-назарий томондан асослаб беришдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида қуйидаги анъанавий **тадқиқот усуллари**дан фойдаланади: тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий хужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини синтезлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф. таққослаш ва ҳоказо. Шу билан бирга, дидактикада нисбатан янги хисобланувчи — мажму ёндашув, графоаналитик. математик моделлаштириш. социологик тадқиқот усулларидан ҳам фойдаланилади.

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчиси — билим эгаллаш ҳамда уларни қўникма ва малага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борада дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: *билимни узатишда онглилик ва фаоллик, кўргазмалилик, тизимлилик ва мунтазамлик, мустаҳкамлик, тушунарлилик, илмий асослаб бериш, назария ва амалиёт бирлиги* тамойиллари киради. Булар кейинги саҳифаларда батафеил баён этилади.

Иккинчиси — таълим мазмунунинг тузилиши ва ҳажмини белгилаш.

Учинчиси — таълим ва тарбия беришнинг шакллари ва усуллари такомилаштириш.

Тўртинчиси — бир бутун таълим-тарбия жараёнининг ўқувчи ва талабаларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирини таъминлаш. Қуйида айнан шу ҳақда фикр юритамиз.

Билим ва қўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика ана шу соҳа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда ўқувчиларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Ўқувчи ва талабаларнинг қамол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошиши сабаб-

ли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик принциплар маълум натижани беради. Аммо вазифа қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки талабаларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқу жараёнининг янги тузилишини ишлаб чиқиш керак. Ман шундай муҳим масаланинг кўриб чиқилиши ўқув муассасасидаги таълим-тарбиянинг бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз-ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш зарур илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактика, яъни таълим-тарбия назариясига тааллуқдир.

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган бир қисми мажму ёндашув тамойили асосида тартибга солинган, бир қисми ҳали англаб етиш жараёнидадир.

Ўқитиш жараёнидаги ички тузилишнинг таркибий қисмлари — мақсадли рағбатлантириш, мазмунли ўқитишнинг шакли ва услубларининг ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларнинг танлаш назариясини ишлаб чиқишнинг методологик асоси — ўқитиш жараёнида мавжуд барч қонуниятларни ҳисобга олиш билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қолидагидек бўлиши учун ҳар бир талаба билимларни ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада ўзлаштириши ва тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлиши учун талаба ва педагогларнинг аудитория ҳамда уйдаги ишлаш вақти ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган нормаларга эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини, яъни таълим бериш ва тарбиялаш жараёнини лойиҳалашда мажму ёндашиш тамойилини ҳисоби олган ҳолда амалга оширилади.

Педагогик жараёни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: *ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифали рини энг муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мое вариантини танлаш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усуллари ва услубларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал қилишни, шу жумладан, ўқувчиларга табақали ёндашишни таъминлайдиган ташкилий шакллари танлаш.*

Ҳозирги пайтда таълимнинг муҳим жиҳатлари — таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқдш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, талабаларнинг ўқишини янада фаоллаштириш. янги ўқитиш усулларини яратиш, ўқув материални ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги қодалар талқин қилинган:

- таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан, табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибалари, инсоннинг ўзаро муносабатлари, уларнинг бошқариш фаолияти, ҳаёти ифодаланиши лозим;

- таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак;

- таълим мазмуни муайян ёшга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади;

- таълим мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмунига кўра ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек, ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг назарияда ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

Таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш — гипотезани олға суриш — гипотезами концепцияга айлантириш — концепцияни ҳал қилиш — уни тасдиқдаш ёки рад этишдек зарур ҳалқаларни ўз ичига олган.

Талабаларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчиликка оид кўникма ва мақаларни тарбиялаш ғояси.

Муаммоли ўқитиш назариясида катор қонуниятлар ифодаланади ва тажриба йўли билан асосланадики, улардан муаммоли даре ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини тақозо этиши, талабаларнинг тайёрлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган талабаларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқин.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкш этилган таълим муҳитида талабаларнинг фаоллигини **тобор** ошириб боришдан иборат.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билмларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллаш (муаммоли ва репродуктив) усулларини ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўз-ўзини бошқарадиган фаолликдан иборат.

Мазкур қонуниятлар асосида амалий жихатдан муҳим аҳамиятга молик қўйидаги назарий қоидаларни ифодалаш мумкин

Фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва услублари мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар қўйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- таълимнинг ҳамма босқичларида талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини қўзғатиш ва ривожлантириш;
- талабаларнинг ўз олдларига тегишли мақсадларни қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш;
- талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва акдий қўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;
- ўқувчи-талабаларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва ирода кучларини ошириш;
- таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўз-ўзини бошқариш орқали талабалар ўзларининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қоидаларга риоя қилинса, таълим тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий тузилиши мазмуни белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги, ёки мактаб ва ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

Дидактика тамойиллари, қонун ва қоидаларини шарҳлаб беришдан аввал бу тушунчаларнинг том маъносини билиб олайлик.

Аввал бошдан **«қонуният»**, **«қонун»**, **«тамойил»**, **«қоида»** *ле-тай* тушунчаларнинг том маъносини билиб олайлик.

Қонуният - бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарса ва ходисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривож (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан **боғланиш**. Табиий фанларда, у қонун деб ҳам номланади. Масалан,

Ернинг тортилиш қонуни, Марказдан қочма куч қонуни, Жоул-Лунц қонуни ва ҳоказо.

Таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини тушунтирадиган бўлсак, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривож заруриятдан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунончи, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги зурурий боғлиқлик ёки таълим берувчи билан ўқув дастур орасидаги зарурий боғлиқлик ва ҳоказо.

Қонун атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий фанларни тарихан ўрганиш жараёнида аниқланган тартибларни Худо томонидан ишлаб чиқилган тартиб деган мазмунда, уларни қонун деб номланиб кетилган. Изоҳди луғатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилган. Илмий нуктаи назардан қаралганда, табиий фанлардаги табиат қонунларидан ташқари, барча бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривож натижасида пайдо бўлган боғлиқликларни қонуният дейилади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳо зарурий, гоҳо нозарурий (биронинг фойдасини қўзлаб) ўрнатилган боғлиқликлар **қонун** дейилади.

Тамойил (принцип) - бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бир бутун қилиб турувчи "қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар тушунилади.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд булган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чиқилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишга тавсия этилган ҳаракатлар тартибидир.

Қоида — *бу инсон фаолият тартибининг сўнги босқичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг У ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи чора ва тадбир тартибидир.* Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш Қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидаларининг типик вазиятларида ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидалар типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчи ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб беради. Шунинг учун улар амалиётга яқин туради.

Педагогик адабиётда педагогик қоидаларга икки хилда қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, ул олимлар томонидан ишлаб чиқилган даре ўтиш қоидалари ўзлаштириб олсалар, шунинг ўзи кифоя, дейилади. Шу ку хорижий мамлакатларда ва Октябрь инқилобидан олдинги педагогикасида бу фикр устунлик қилган. Бу масалага икки чи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларни ф қат тайёр ўқитиш қоидаларига боғлаб қўйилса, уларнинг т. шаббускорлигини чеклаб қўйилган бўлади, дейилади. Бу **т** фикрда ҳам мантик бор. Ҳақиқат, ҳар доимгидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларни педагогик қоидалар қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш салбий бўлган каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойиллар ҳамда қонуниятларни педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараёни эркин ҳаракатга айлантириб қўйиш ҳам ноўрин. Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарснинг муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан қоидаларга риқилиш талаб қилинади.

Қоидалар дидактика тамойилларидан келиб чиққани каби дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидаларда топади. Бироқ қоидалар ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам қамраб олган бўлади.

«Дгрс ўтиш қоидалари қанча?» деган саволга К.Д. Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У: «Барча педагогик қоидаларни бир вараққа сиғдириш ҳам мумкин, улардан бича неча жилдли китоблар ҳам яратиш мумкин», — деган.

Одатда, улар тавсиянома, қўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунлари. Таълим қонунлари тўғрисида гап борганда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларда гоҳ таълим тамойилларининг, гоҳ таълим қоидаларининг қонун деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган америкалик Торндайк мактаби бўйича қуйидаги қонунларни қайд қилиш билан чекланамиз.

Ўзаро боғлиқлик қонуни — таълим-тарбия жараёнида **икки та руҳий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги ривожланиш** қонуний. Бу қонун бўйича таълим-тарбия жараёни таълим берувчи таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини тақоз

этади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи икки шахсдан бирининг руҳ ҳаракати иккинчисиники билан мое тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Тазйиқ йўли билан билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарсни ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синфда ёки аудиторияда бир хилдаги руҳий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

Машқ қонуни — бу қонун бўйича, эгалланган билимни қўникма, сўнг малакага айлантириш учун, **машқ қанчалик тез бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади, бу билимнинг хотирада узок муддатга сақланиши ҳам таъминланади.** Бу қонун бўйича, ҳар ким ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилятига биноан билим эгалласа ҳам, уни қўникма ва малакага айлантиришда, машқни иложи борича тез амалга ошириш тақозо этилади.

Интенсивлик қонуни — бу қонун бўйича ҳам машқлар жавоби қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

Ассимиляция қонуни бўйича — ҳар бир янги «туртки» қайтар реакцияни вужудга келтиради, дейилади. Шунинг учун эгаллаган билимни қайтариш йўли билан «туртиб» туриш керак, — дейилади.

Натижавий қонунда — реакция ижобий бўлса, бил им мустаҳкамланади, агар салбий бўлса, хотира уни ўчириб ташлайди, дейилади.

Ҳақиқатан ҳам, бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб мартаба синаб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараёнининг самарадорлигини оширади.

Дидактика тамойиллари (принциплари). Дидактика тамойилларининг тарихи шуни кўрсатадики, ўқитувчилар дарс олдида кўзлаган мақсадларига кўп куч ва вақт сарфламай етишлари учун, бир неча авлод олимлари тинимсиз изланишлар олиб бориб, дидактика принциплар мажмуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

Аввал ҳам айтганимиздек, яқин вақтларгача педагогикадаги қонун, қонуният ва тамойил деган тушунчалар синоним сифатида ишлатилиб ёки буларнинг биттасига устунлик берилиб келинган.

Аммо кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар шуни кўрсатадики, қонуният турғун бўлиб, улар асосида яра-

тилган қонун ва тамойиллар, масалан, табиатга мое рави ривожлантириш тамойили йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги та мойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай қоида ўрнаш қолганки, у тарихий вазиятдан келиб чиқиб, конкрет жамият нинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараққиёт в-илм-фаннинг ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнид янги қонуниятларнинг аниқданиши, шунингдек, илғор педа гогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизим бойиб бораверади.

Кўп йиллик изланишлар ва баҳслар натижасида педагоги када қуйидаги дарс ўтишнинг умумий тамойиллар тизим⁵ ишлаб чиқилган:

- 1) **онглилик ва фаоллик** — билимни талабалар томонида онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;
- 2) **қўрғазмалилик** — «юз маротаба эшитгандан бир маротаба кўрган яхши» тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда тур ли-туман қўрғазма қуроллардан самарали фойдаланиш;
- 3) **тизимлилик ва мунтазамлилик** — билимни маълум бир ти-зимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;
- 4) **мустаҳкамлик** — билимни тушунарли тилда қайта-қайт такрорлаш йўли билан бериш;
- 5) **тушунарлилик** — билимни ҳаммага тушунарли ва ҳамма боп килиб бериш;
- 6) **илмийлик** — билимни болаларда аввалдан мавжуд билим-ларга асосланиб ва улардан келиб чиққан ҳолда бериш;
- 7) **назария ва амалиёт бирлиги** — билим беришда назари билимларнинг амалиётда ишлашини, яъни унинг ҳаёт билан, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умуми тамойиллар деб қабул қилинган.

Онглилик ва фаоллик тамойили. Киши бу тамойил асосид илм томонидан аниқданган ҳақиқий билимни эгаллаши учун у — бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда аклий қувватин интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қону ният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати қуйидаги омил-лардан келиб чиқади: ўқишнинг сабаби; талабанинг били фаоллиги даражаси; ўқувчи ва талабалар билиш фаоллигининг бошқарилиши ҳамда билим беришни ташкил қилиш в бошқа омиллар. Талабанинг шахсий билиш фаоллиги билим олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онглилик тамойилини амалиётда қўллаш қуйидаги **қоида-ларга** риоя қилишни тақозо этади:

1. Бу билимнинг ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини талаба-ёшларга тушунтириб, унинг истикболини аён қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим олувчиларда аниқ мақсад ва вази-фаларни шакллантириш қоидаси.

2. Талабаларга қандай йўл билан билим олишни тушунти-риб, уларда мустақил билим олишга шундай ишонч ҳосил қилиш керакки, улар ҳеч қачон олинадиган билимни механик ҳолда олмай, уни чуқур англаб туриб эгалласинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шакллари: таҳлил ва синтез; де-дуктив ва индуктив; таққослаш ҳамда қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Болалардаги мавжуд билим ва кўникмаларига таяниб. образли таққослаш усулидан фойдаланиб. ҳар бир сўз ва гап-нинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5. Ўқувчиларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдала-ниб, қўйилган саволларга жамоа бўлиб жавоб топиш қоидаси.

6. Бугўнги фаол талаба, эртанги фаол ишчи ва хизматчи эканлигини яққол билган ҳолда, уларни фаоллаштиришга ҳеч қандай кучни аямаслик қоидаси.

7. Болалардаги мавжуд билимлар билан берилаётган билим орасидаги мантиқий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмас-лигини эсда тутган ҳолда, уларнинг акди етмай турган жой-ларни, улардаги бор билим билан мантиқий боғлаб бериш қоидаси.

8. Ўқув фанини ҳеч қачон дарс марказига қўймай, дарс марказида доимо ўқувчи туришини, унинг шахси шаклла-наётганини билган ҳолда талабага таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

9. Талабалар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар ора-сидаги фарқлар борлигига қаратиш йўли билан, уларнинг та-факкурини фаоллаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар би-лан мустаҳкамлаш қоидаси.

11. Ўқитилаётган фанда асосий ва иккинчи даражали жой-ларини ажратиш йўли билан, талабаларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Ҳеч қачон қуруқ обрўга таяниб ўқитмай, фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўқитиш Қоидаси.

13. Болаларни ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо бартараф этиб борнш қоидаси.

15. Талабаларга «Нега?» деган саволни тинмай бериш йўли билан, уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш қоидаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилигига, болаларда ҳеч қандай шубҳа-гумон қолмаслиги ва уни эсдан чиқармасликлари учун билимни асос ва далиллар билан исботлаб бериш қоидаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда қўллай олганга айтилади, деган қоида.

18. Доимо талабаларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш қоидаси.

19. Болалардаги кузатувчанликни ривожлантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан уларда онглиликни камол топтириш қоидаси.

20. Талабаларга шундай билим бериш керакки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ қоидаси.

21. Ҳеч қачон ўқитувчи айтганларини қайтариш. бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларига йўл қўймаслик билан, ўқувчи-талабаларни мустақил фикрлашга ва ҳаракат қилишга ўргатиш қоидаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама таҳлил қилиб бериш йўли билан болаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш қоидаси.

23. Талабаларни фаоллаштириш ва рағбатлантириш **учун** доимо саволлар бериб, уларга жавобни чидам билан тинглаш қоидаси.

Кўргазмалилик тамойили. Бу энг ҳаммага маълум ва тушунарли бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадим замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида қуйидаги қонуниятлар ётади: биринчидан, кўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар мияга турлича таъсир этиб, турлича хотирада сақланади. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан кўрганда **қулоқ** билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот **олиниб**, унинг мияда сақланиш даражаси ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас.

Таълим амалиёти бу тамойилни амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарса эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлаштирилиб, узок муддатга эса еақланиб қолишлигини доимо ёдда тутиш қоидаси.

2. Болалар шакл, ранг, ҳис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш қоидаси.

3. Ўқувчиларнинг, киши нимаики нарсани тасаввурига келтириш мумкин бўлса, кўра олса, эслаб курса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қоидасини билиш.

4. Ҳеч қачон кўргазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўргазма мақсад эмас, мақсадга эришиш воситаси сифатида билиш қоидаси.

5. Билим бериш ва бу билимларни болалар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига фақат асос, далил, мисол, тимсол ва киёфалар орқали тез етиб боришини англаш қоидаси.

6. Кўргазмалардан фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қоидаси.

7. Кўргазма фақат ахборот берибгина қолмай, ўрганилаётган нарса ва ҳодиса тўғрисида тўғри тасаввур ҳосил қилишлигини билиш қоидаси.

8. Кўргазмани кўрсатаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қоидаси.

9. Кўргазмани кўрсатаётганда аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб кўрсатиб, ундан кейин яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қоидаси.

10. Турли кўргазмали қурооллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг миқдори ҳаддан зиёд бўлиб кетса, болалар ҳаёлини тўзғитиб юборишлигини билиш қоидаси.

11. Кўргазмани кўрсатаётганда болаларнинг аввалдан эгаллаган ҳиссий билимларидан унумли фойдаланиш қоидаси.

12. Энг яхши кўргазма болалар ўзи тайёрлаган кўргазма эканлигини билган ҳолда кўргазмани иложи борида болалар билан бирга тайёрлаш қоидаси.

13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон болаларга кўрсатмаслик қоидаси.

14. Янги техник воситалар — ўқув телевиденияси, видео, компьютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчиникг ўзи уни яхши ўзлаштириб олишлик қоидаси.

15. Кўргазмали қурооллардан фойдаланилаётганда, болалар Диккати, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрини ва УҚишга қизиқишини тарбиялаш қоидаси.

16. Кўргазмани, назарий билимни ҳаёт билан боғлашда фойдаланиш қоидаси.

17. Кабинет тизимидан фойдаланилаётганда кўргазма усулидан фойдаланиш имкони кенгайди, шунинг учун кўргазмаларни кўрсатиш тартибини албатта режалаштириш қоидаси.

18. Кўргазмали куруллардан фойдаланилаётганда, болаларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиш қоидаси.

19. Кўргазма жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, \ болалар хаёлини ўзига қаттиқ жалб қилиб, дарс мавзуининг * асосий мақсадидан чалғитиши мумкинлигини англаш қридаси,

20. Кўргазмадан хаддан зиёд фойдаланиш, болаларда абстракт тафаккур ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкинлигини билиш қоидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлилик тамойили. Бу тамойил куйидаги объектив қонуниятларга суянади:

— инсон ташқи дунёни ўз тафаккурида фақат аниқ акс эт тиргандагина, ҳақиқий ва фаол билимларга эга бўла олади;

— киши тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсадга йўналтирилган расмий таълимнинг ташкил қилиниши;

— расмий таълимнинг ташкил қилиниш тартиби, ўқувчилар имконияти ва бериладиган билимнинг ички мантиқий тузилишидан келиб чиққанлиги;

— билим бериш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли, билим бериш самараси, бу босқичлар орасидаги вақтнинг қанчалик қисқа бўлишлигига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан хаддан ошиб кетса, билим бериш самара бермайди;

— агар билим ва унинг негизида шаклланган кўникмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва кўникма йўқолиб кетади;

— болаларни мантиқий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда қийинчиликларга дуч келадилар;

— ўқитишда тизимлилик ва мунтазамликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилнинг ишлаши куйидаги қоидалар орқали амалга оширилади.

1. Уқувчилар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олиниши учун бериладиган билимларни мантиқий тугалланган билим бўлақларига ажратиб ўқитиш.

2. Мазмунини тўлиқ очиб беришга кўзингиз етмаган бирон-бир савол ва муаммони дарс режасига киритмаслик.

3. Мантиқийликни ҳеч қачон бузмаслик, бузилган тақдирда ўзлаштирилмасликнинг олдини олиш учун уни дарров бар тараф этишлик.

4. Ўқув фани — қатта бир фаннинг кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликни кўрсатиб беришлик.

5. Назарий билимларнинг ўзлаштирилиши тўғри кетаётганини доимо текшириб боришлик: ўрганилаётган объекта, пред-мета, назарий асослари, асосий тушунчалари ва уларнинг қўлланиш чегараларини доимо эслатиб, уларнинг бажарилишини текшириш.

6. Доимо эсда тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунтириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун болалардаги аввалги билимлари ва мантик усулларидан доимо фойдаланиш зарурлиги.

7. Бошланғич, умумтаълим ва олий таълим босқичларидаги билим мазмуни ҳамда уни бериш усуллари орасидаги мувофиқликни сақдаш.

8. Ўқитишнинг илғор усулларидан доимо фойдаланиш.

9. Ўқитишда тизимлиликни ва мунтазамлиликни сақдаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо қайтариб туриш.

10. Ўтган билимларни қайтариш усулидан, фақат дарс бошида ва уни якунлаётганда фойдаланиб қолмай, \ар бир билимни тушунтираётганда ҳам ундан фойдаланиш.

11. Ўтган билимлар билан тез киришиб кетувчи янги гаплардан бошқа янги фикрларни билдирмаслик.

12. Ўқувчиларнинг тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчилари кузатиб борибгина қолмай. барча ўқитувчилар ҳам бу ишни бажаришлари лозимлиги.

13. Сабр ва чидам билан ҳамда узлуксиз равишда болаларни мустақил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатиш.

14. Болаларга ўқишнинг истиқболини доимо эслатиб туриш.

15. Ҳар бир бўлим охирида, албатта, умумлаштирувчи машғулотларни амалга ошириш.

16. Болалар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузатиб бориш.

17. Чарчаб қолган болалар фаолиятини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилмаслик, фаоллаштиришда бола, тар жисмоний ва акдий имкониятидан келиб чиқиш.

18. Болалардан эгаллаган билимига кўникма ва малака ҳосил қилишни талаб қилиш.

19. Эсда сақдаш лозимки, тизимга тушган билим эсдан чиқмайди. Эсдан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсга тушириш осон.

20. Я.А. Коменскийнинг: «Ҳамма нарса узлуксиз кетма-кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустаҳкамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак», — деган ўғитини унутмаслик қоидаси.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илғор ўкичилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ифодасини топган. Унда назарий билимлар билан эмпер билимлар бирлашиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда муракка бўлиб, кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгаритлар киритди. Билимни мустаҳкам эгаллаш жараёнини шу даги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қоидалар киритишни тақозо этди.

1. Бугунги кунги таълимда фикр юритиш эслаб қолишда устунлик қилиши исботланган. Шунинг учун болалар ақд қувватини тежаш мақсадида, улардан кераксиз ва кам эъборли нарсаларни эслаб қолишига камроқ эътибор бериб, ун хисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бер

2. Болалар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Бо фақат яхши тушуниб етиб, унинг тўғрилигига ишонч хос қилган нарсасини хотирасида сақдаш.

3. Бола хотирасини кам эътиборли ахборотларни эсла қолишдан холи қилиш мақсадида, уларни турли луғат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатиш.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб ёд олишга осон бўлиши учун, равон, иложи бўлса шеър вази га солиб туриб эсда сақлашга болаларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кеч» шини хисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсд сақлаш қоидаси асосида хотирада сақдашга ёшларни ўргатиш

6. Ёд олишни уйга вазифа қилиб бермай, уни шу нарсани кизиқтириб қўйиш ва вақти-вақти билан бу кизиқишни янги лаб туриш.

7. Такрорлаш машқларини бола янги билимни эгаллага пайтдан бошлаш. Чунки бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ.

8. Бола диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омиллар фаолиятига йўл қўймаслик. Дангасалик касали билан тинма кураш олиб бориш, билим олиш суръатини пасайтирмаслик

9. Бериладиган билимга қизиқиш ва ижобий муносабат шакллантирмасдан туриб, билим беришни бошламасли Зўрлаб берилган билим бола хотирасида узоқ сақданмасли ни унутмаслик.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан уш сабабини аниқлаш ва бартараф этиш. Одатда, билим оли суръатининг пасайиши чарчагандан кейин пайдо бўлади.

11. Ўқувчилар томонидан мустақил равишда дарсни қайтариш эслаб қолишнинг муҳим омили эканини унутмаслик ва ўзини ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратиш.

12. Қайтариш дарсларини шундай ташкил қилиш керакки, у фақат билимни хотирада тиклашга хизмат қилмай, фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун қайтариш дарсларини асосий дарс тизимида ўтмай, унинг ҳажмини ё кўпайтириш, ёки камайитириш.

13. Берилган билим хотирада мустаҳкам сақланиши учун, уни қизиқарли қилиб, кўرғазмали қурооллардан фойдаланиб туриб бериш.

14. Янги бериладиган билим хотирада мустаҳкам қолиши учун, уни аввалги билим билан боғлаб бериш.

15. БилИхМни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўрганиш.

16. Осон ва бир турдаги топширикберишдан тийилиш, улар болаларга қизиқ бўлмай уларни толиқтиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот бериш.

18. Машқдаврида болаларни чарчаб қолишдан сақлаш.

19. Ҳозирги замон назорат усулларидан тўғри фойдаланиш

20. Болаларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатиш.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил, бир томондан, дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан, талабалар ёш хусусиятидан, учинчи томондан, кўп йиллик педагогах тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил заминида тезаурус қонуни ётади. Бу қонун буйича - кишига билим фақат унинг тезаурусига мое келгандагина тушунарли бўлади. Тезаурус лотинча «ҳазина»ни билдиради. Маъноси, **кишининг тўплаган билими, кўникма ва фикрлаш услуби унинг тезаурусини ташкил қилади.**

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни эгаллаётган боланинг ёши индивидуал хусусиятларига боғлиқ; тушунарлилик билим беришни ташкил қилишга ва унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; билимнинг тушунарлилиги Ўқитувчининг савиясига ва билим сифатига боғликлиги; билимнинг тушунарлилиги унинг берилиш суръатига боғликлиги ва ҳоказо.

Я.А. Коменский шакллантирган қуйидаги қоидалар мавжуд; ошондан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Шу замоннинг педагогик назария ва амалиёти тушу-

нарлилик тамойилининг қўлланиш қоидаларини кенгайтирд ва бойитди. Улар қуйидагилар:

1. Билимни боланинг ёшига қараб бериш.
2. Бола тафаккури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.
3. Ўқитаётганда боланинг тайёргарлик ва ривожланганли даражасига қараб билим бериш.
4. Боланинг индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.
5. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.
6. Билим беришда, муайян кучланишнинг ҳосил булишини эсда сақдаш. Бу кучланиш ошиб кетса, болалар толиқиб, кучланиш пасайиб кетса, болалар зерикиб қолишини билиш.
7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланиш, кичик одимлардан аста-секин катта одимларга ўтиш йўли билан таълим жараёнини интенсивлаштириш.
8. Янги дарс ўтишда билими кучли талабалардан ва дарсни мустаҳкамлаётганда билими ўрта ва кучсиз талабалардан фойдаланиш.
9. Берилаётган билимларнинг қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб, талабаларнинг билим олишини осонлаштириш.
10. Талабаларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонунларидир. Шунинг учун муайян фанни ўтаётганда усталик билан уларни қўшиб тушунтириб кетиш.
11. Секинлик билан шошиш! Таълим-тарбия жараёнини асосиз тезлаштирмаслик ва сусайтириб юбормаслик.
12. Талабаларнинг оралик якуний фикрларини «билди»га йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланиш.
13. Тушунарлиликнинг ўқитувчи сўзларининг юқори ҳиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланганлиги.
14. Узоқ маърузалардан қочиш.
15. Ўқитишнинг бош қисмида фақат асосийларини айтиб ўтиш билан кифояланиш.
16. «Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчиларга ўргатади» иборасини унутмаслик.
17. Тушунарли қилиб дарс ўтиш, бутун билимни талабаларга содда тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топиш-

ни тушунарли қилиб айтиб беришда эмас, балки калаванинг учини ушлатиб қўйиб, билимнинг секин-аста эгалланишини кўрсатиш, уларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо тадбирларга айтилади.

Илмийлик тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан:

- дунёни ўрганиб бўлади ва инсоният аниқлаган ҳамда амалиётда синаб қўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади;
- таълим-тарбия жараёни — илмий фаолият орқали тўпланган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келаётган авлодга билдиради;
- илмийлик — бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини тақозо этади;
- илмийлик яна берилаётган билимнинг ҳозирги замон ижтимоий ва илмий-тарққиёт даражасига мослиги билан ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мос бўлишлиги билан ҳам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётда қўллашликнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ҳамда дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.
2. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича дарс берганда, мантиқнинг фақат индуктив усулидан фойдаланибгина қолмай, дедуктив усулидан ҳам бемалол фойдаланиш.
3. Бошданок ўқув фанининг ички мантиғини очиб беришга интилиш.
4. Талабаларда нарса ва ҳодисаларга диалектик ёндашувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектикасига аҳамият бериш.
5. «Қайтарилмаса эсдан чиқади», деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарёда янги билимни тақрорлаб туриш.
6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташки — муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички мунозараларга боғлиқликда тушунтириш.
7. Ўқитганда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.
- 8- Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимаи ҳолини гапириб бериш.
9. Билим беришда, унинг тадқиқ қилинган усулларини ҳам айтиб, болаларда тадқиқот усулларидан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Даре ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эс рига танқидий ёндашиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қоидасидан келиб чи берилаётган билимнинг кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билимларини беришда, улар ичидан асосийлари ажратиб, фандаги устувор йўналишларни ҳам кўрсатиб ўти

13. Юқори синф, академик лицей, коллеж, ва айниқса, ол ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларни айланиб ўтмасли

14. Болаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлант риб бориш.

15. Янгилик топишга кенг имконият яратиб бериш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалеш фанинг билиш назариясининг марказий қоидасига асослан ди. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуктаи назари — ҳаётнинг ва амалиётнинг нуктаи назаридир, дейилади. У йидаги қонуниятлардан келиб чиқади:

— ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, та дикданади;

— амалиёт — ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқо қот натижаларининг қўлланиш кўлами;

— тўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ҳаётдан кел чиқади;

— таълим-тарбиянинг самарадорлиги унинг амалиёт бил қанчалик боғлиқлиги билан белгиланади;

— билим беришнинг самарадорлиги, унинг политехник та лим билан боғлиқлигида белгиланади;

~ берилаётган билим ҳаёт билан қанчалик боғланса, бол лардаги билим эгаллаш шунчалик онгли кечади.

Буларнинг амалиётда қўлланиши қуйидаги қоидалар ор ли кечади.

1. Билим ва тарбия беришда бола уларнинг ўз ҳаётига нақд дар зарур эканини билиб бориши.

2. Билим беришда ҳаётдан б ил им га ёки билимдан ҳаё қараб бориш.

3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур булгани учун каш қилинганлигини таъкидлаш.

4. Болаларни энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат мунос батлари билан таништириб бориш.

5. Болаларнинг олган билимларини амалиётда албатта с наб кўришларини талаб қилиш.

6. Мактабнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини ам да кўрсатиш.

7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли орқали билимни амалиёт билан боғ лаш.

8. Даре беришда болаларнинг меҳнат тажрибаларндан кели б чикиш.

9. Ижтимоий меҳнат фақат даре жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.

10. Аклий меҳнатни жисмоний меҳнат билан олиб бориш.

3.4. Даре турлари ва типлари

Пировард натижада, бутун узлуксиз расмий таълим жараё нининг таълим-тарбия бериш қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда жамиятнинг давлат таълим тизимига қуядиган талабла ри даре жараёнида амалга оширилади. Юқорида «Педагогик жараён мажмуи» деган сарлавҳа остида дарсни мажму сифа тида таҳлил қилган эдик. Шунда дарснинг даре деб аталиши учун, бирламчи асос бўлиб хизмат киладиган дарсни ташкил қилувчи, ёки аниқроқ қилиб айтганда, дареда қатнашадиган унсурларни кўриб чиққан эдик. Навбатдаги саҳифаларимизда дарснинг турларини ўрганиб чиқамиз.

Умуман олганда, ҳар қандай нарса ёки ходисани тасниф (классификация) лаганда, унга шу нарсанинг бирон бир хусу сияти асос қилиб олинади.

Дарсларни ҳам таснифламоқчи бўлсак, шу умумий қоидага риоя қиламиз.

Биринчи бор, икки нарсани асос қилиб олиб, дарсларни таснифлаб чиққан рус олими И.Н. Кузнецов бўлган. У ўзининг таснифига дарснинг мазмуни ва даре ўтиш усулини асос Қилиб олган. Масалан, математика дареларига киритилган мазмун асосида — арифметика, алгебра, геометрия ва триго нометрия гуруҳлари ажратилган. Шунга ўхшаш бошка фан ларда ҳам дарсларни таснифлаб чиқиш мумкин. Дарснинг ўтиш Усули бўйича: синфда ўтиладиган дарелар, экскурсия дарела РИ, кинодарелар, мустақил иш дарелари ва ҳоказо.

Дарснинг мантиқий тузилиши ва билиш жараёнининг ха рактерига қараб дарелар: кириш дарси; эгалланадиган билим лар билан бирламчи танишиш дарси; янги билимларни эгал лаш дарси; эгалланган билимларни амалиётда қўллаш дарси: кўникмалар ҳосил қилиш дарси; умумлаштириш, қайтариш ва мустаҳкамлаш дарси; текширув дарелари; аралаш даре.¹⁷

мазариетчи ва амалиётчи педагоглар орасидаги кенг қўлл милаётган даре таснифларидан бири М.А. Данилов била Б.П. Есипов ишлаб чиққан тасниф хисобланади.¹⁸ Улар, уз та яифларига икки дидактик мақсадлар ва дарснинг умумий т зимдаги ўрнини асос қилиб олтанлар. Улар куйидагиларди 1) аралаш дарелар; 2) янги материал билан танишиш; 3) олин гаи билимни мустахкамлаш; 4) ўрганилган нарсани система келтириш ва умумлаштириш; 5) билим ва кўникмаларни хос қилиш; 6) билимларни текшириш.

Яна дарелар уларни ўтиш асосига қараб, куйидаги турлар ажралади:

1. а) дарс-лекция; б) дарс-сухбат; в) кино дарси; г) назари ёки мустақил ишлар дарси; д) аралаш даре.

2. а) мустақил ишлар дарси; б) дарс-лаборатория; в) амали ишлар дарси; г) дарс-экскурсия.

3. а) оғзаки сўраш; б) ёзма синов; в) синов; г) синов амали назорат; д) назорат иши е) аралаш даре.

Дарелар ички тузилишига қараб хам типларга бўлинадй. Я. Коменский ва И.Ф. Гербартлардан бошлаб, шу кунгача да снинг тўрт бўлакдан иборат бўлган типи ҳукм суриб келмок: л.;. Буларга: янги билимларни эгаллаш учун тайёрланиш; ян билимларни эгаллаш; янги билимларни мустахкамлаш ва ти И!мга келтириш; эгаллаган билимларни амалиётда куллаш. Б типдаги даре аралаш дейилади.

Унинг шу кунгача сакданиб келишининг сабабларидан бири,, аралаш даредаги тўрт унсур истаган кетма-кетликда қўллани ши мумкин. Шу билан бир қаторда бу типдаги даре жараёни да дидактиканинт деярли барча талабларига эришиш осон Шуминг учун хам, тадқиқотчиларнинг айтишларича, 80% дарел ар шу типда олиб борилар экан.

Бу турдаги дареларнинг афзаллиги яна шундаки, у дарс? жараёнида ҳукм сурувчи қонуниятларга мое келади. Бу даре-? ларда ўқитувчи ва педагоглар, уз шароитларидан келиб чщ қиб, таълим олувчиларнинг қабул қилиш имкони, тайёргар-с лик даражаси ва бошқа бир катер омилларни ҳисобга олган ҳолда, дарега ажратилган вақтни даре ичидаги тўрт унсурга и.чтиёрий равишда тақсимлай оладилар.

Аралаш дареларнинг юқорида айтилган ютуқлари билан бир қаторда, камчиликлари хам оз эмас. Чунончи, аралаш даре ларда, ундаги тўрт унсурнинг ҳаммасига вақт етишмайди. Дар§

¹⁸ Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика. — М., 1957.

олиб борувчиларнинг ихтиёридан ташқари, аввалги дарсни яхши қайтариб чиқаман, деган муаллимга, албатта, янги би лим бериш учун кам вақт қолади. Янги берилган билимни ва уйга вазифа беришни қоидали килиб амалга оширишни айт- май қўя қолайлик. Шунинг учун кейинги вақтда, педагогик амалиётда бир турдаги фаолият билан шутулланувчи дарелар пайдо бўла бошлади. Буларга: янги билимларни эгаллаш дарелари; янги кўникмаларни хосил қилиш дарелари; билимларни умумлаштириш ва тизимга келтириш дарелари; билим ва кўникмаларни текшириш хамда хатоларни тузатиш дарелари; билим ва кўникмаларни амалиётда синаб кўриш дарелари. Бу даре типлари шундай номлангани билан. даре ичидаги ара лаш дареларнинг тўрт унсурининг бири узайтирилиб, қолган лари қискартирилган бўлади. Масалан, дареларга ажратилган 45 дақиқа¹⁹И, янги билимларни эгаллаш даре типиди, дарсни ташкил қилиш ва утган дарсни қайтариш қисмига 2—3 дақиқа берилади. Бу вақтда ўқитувчи ўтган дарсни қайтармай, қисқа ча эслатиб ўтади, холос ва хоказо. Кушида бу типдаги дареларнинг ички тузилишини кўриб чиқамиз.

Янги билимларни эгаллаш дарси ёки уни тушунтириш ларе и хам деб юритилади. Бу типдаги даре қисмларининг тахминий жойлашуви куйидагича.

1. Илгари ўтилган билимларни эслаш.
2. Янги билимлар бериш.
3. Янги билимнинг ўзлаштирилганлигини текшириш.
4. Назарияни куллаш намунасини кўрсатиш.
5. Уйга вазифа бериб, дарсни якунлаш.

Эгалланган билим ва кўникмаларни мустахкамлаш дарси, к\ - йидаги элементларни уз ичига олади:

1. Назарий билимларни эслаш.
2. Эгаллаган билимлар бўйича машқлар килиб. кўникма \осил қилиш.
3. Дарсни якунлаш.
4. Уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарси. Эгалланган билимларни мустахкамлаш билан такрорлаш дарелари орасида анча умумийлик мавжуд % умумийлик, энг аввало, мазкур дареларнинг вазифалари ва Дарснинг ички тузилишига тааллуқлидир. Шу билан бирга бу Дареларнинг орасида такрорланаётган аввалги дареларда ма териал тўлиқ берилмаган, баъзи жойлари такрорланади. Бил- 'ан нарсасини хадеб такрорлайвермайди. Такрорлаш дарела- Рида авваллари билмай қолган жойлари такрорланади.

Эгаллаган билимларни умумлаштириш ва билим ҳамда кун маларини такомиллаштириш дарси.

Бу дарснинг элементлари куйидагича:

1. Умумлаштирувчи билимга дойр билимларни эслаш.
2. Билимларни умумлаштириш ва улар орасидаги функциялар алоқадорликни кўрсатиш.
3. Назарий билимларнинг ўзлаштирилганлигини текшириш
4. Билимларни қандай қилиб умумлаштирилган қонунлар билан таништириш.
5. Мавзу бўйича эгалланган билимларга ҳосил қилган кўш маларни такомиллаштириб, малака даражасига етказиш.
6. Дарснинг натижаларини яқунлаш.
7. Уйга вазифа бериш.

Эгаллаган билим ва кўникмаларни текшириш (контроль) даре

Назорат иши ўтказиладиган дарснинг тузилиши мураккаб эма Уқитувчи топшириқларни эълон қилади, ўқувчи ва талабал уларни бажарадилар ва даре охирида ишлар йиғиб олинад: Назорат ишининг саволлари ва топшириқлари шундай иф даланиши керакки, ўқувчиларнинг жавобларидан улар били: ларни шунчаки эслаб қолгани эмас, балки ишнинг моҳиятин тушунгани ҳам кўриниб туриши лозим.

3.5. Миллий педагогиканинг гипотетик асослари

Республикамизнинг ҳозирги даврдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тамойиллари жаҳрндаги тараққий этган мамлакатлар каторидан муносиб ўрин олиш учун маънавий салоҳиятимизни ва иқтисодий кудратимизни янада ошириш, уларг ХХI аср илмий-техника тараққиёти талабларига жавоб берадиган тарзда қайта қуришни талаб қилади. Бунинг учун ҳақиқатки, айниқса, ёшларимиз дунёқарашини ўзгартириш, уларнинг билим ва маънавиятларини жаҳон андозалари даражасига кўтариш зарур. Бундай мураккаб ижтимоий вазифани ҳақиқатда бошқа фанлар катори илмий асосга қурилган милли педагогика зиммасига катта масъулият тушади.

Юқорида қайд қилганимиздек - миллий педагогика деганда, муайян давлат Конституцияси, таълим тўғрисидаги *тўнун* Қонунлари ҳамда истиқболли ривожланиш дастури, жамият тараққиётининг умумий қонунлари, халқнинг миллий маърифий мероси таълим-тарбия соҳасида эришилган жаҳон миқёсидаги готукла/асосида шаклланган **ҳамда** миллатнинг муайян тарихий ривожланиш жараёнидаги талабларига **жавоб** берувчи таълим-тарбия асослари, усул ва услубларини ифодаловчи илм-фан *чаг* гушунилади.

Миллий педагогика ўзининг муайян ҳудудий хусусиятлари, аҳолининг менталитетига мослиги, нисбатан янгилиги ва юқори самарадорлиги билан бошқа педагогик тизимлардан фаркланади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонунда: «Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги сиёсатини умуминсоний кадрларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобида қўл аерлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизади»¹⁹, — дейилган.

Маълумки, собиқ совет тузуми даврида Ўзбекистоннинг ўқув юртида коммунизм мафкура^фасига бўйсундирилган ва фақат Москва педагог-олимлари томонидан ёзилиб, Ўзбекистонда тарғибли килинган дареликлардан фойдаланиб келинган. Натижада, ёш авлод ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган миллий педагогика, миллий маънавият ва маданият хазинасида бебаҳра бўлиб келди. **Шунинг учун ҳам, шу кундаги педагогикада олиб бориладиган аёган ислохотлар жараёнида «совет педагогикаси»дан воз кечиб, миллий педагогиканинг назарий ва амалий асосларини яратиш, педагогик фаолиятда унинг тамойиллари ва усулларини қўллашга ўтиш лозим бўлади.**

Мазкур китобимизда, миллий педагогиканинг назарий асосларини ёки унинг тўлиқ концепциясини яратиш бермоқчи эмасмиз. Гарчи китобимизнинг барча баҳарларидан, аввалги педагогик дарелик ва ўқув қўлланмаларда учрамайдиган қандайдир бир янги фикрлар нафаси уфуриб турган бўлса-да. Бу ерда биз, миллий педагогиканинг гипотезасини, яъни жуда ҳам тахмин бўлмай, атрофлича ўйланган, кўп қисмлари илмий асосланган ва аввалги китобларимиз орқали педагогик жамоатчиликка эълон қилиниб, уларнинг танқидий фикрларини назарда тутиб, бўлажак миллий педагогиканинг истиқболли баён этишга ҳаракат қилдик.

Республикамиз муштақиллигининг илмий кўриларида, бир катор педагог олимлар томонидан миллий мактаб яратиш масаласи кўрилди, бунинг устида қизғин баҳслар бўлиб ўтган эди. Шу масала юзасидан рисолалар ёзилиб, илмий маърузалар тўпламлари чоп этилди. Уларда миллий мактаб ва миллий Педагогика яратиш устида кўпгина ижобий фикрлар берилган. Бироқ, Ўзбекистонда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинганидан кейин республикамизда миллий мактаб «Ратилди деган фикрда, бу масалани унутиб қўйилди, шекилли». Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистонда замонавий миллий мактаб

¹⁹ «Халқ таълими» журнали, 1992 й, 10-12-сонлар. 1-бет.

моделли яратилди. Нихоят, узлуксиз таълим-тарбия жараёнинг худудимизга мое илмий асосланган шакли тузилди. ерда бериладиган билимлар мазмуни ҳам ўзгариб, бойиб **бо** мокда. Аммо, бу ўқув муассасалари ичида фаолият кўрсатаган ўқитувчи ва педагоглар малакаси совет педагогикаси ғояла асосида шаклланган. Совет педагогикаси ғоясига эса **кот**, низм ғоясидан келиб чиқиб, негиз-негизигача мафкуралаштрилган эди. Шакл ўзгариб, мазмун ўзгариб, таълим олувларга кўрсатиладиган таъсирнинг қонун-қоида ва тамойиллари ўзгармаса, керакли натижага эришиб бўладими?

Бунинг устига жаҳон педагогика илм-фани ҳеч қачон ргвождан тўхтамаган. Хорижий мамлакатларда замон ўзгарибаробарида педагогика ҳам ўзгариб, бойиб борган. Ўша маҳда советлар жамияти, ўзининг тор мафкуравий қобиғига бканиб олиб, замон тараккиётидан ўзгача ривожланган. **Пед**гогика илм-фани ҳам бундан истисно эмас эди.

Эндиликда, республикамиз очиқ сиёсат олиб бориб, хор"жий мамлакатларга ҳам илмий, ҳам маданий ва ҳам иктисдий эшикларини кенг очиб берди. Бу энг тўғри йўл. Ер юз яшаб, бошқа мамлакатлардан айри ҳолда, замонга яраша кечириб бўлмайди. Мамлакатимизга турли оқимдаги ғоя дунёқарашлар кириб кела бошлади. Шу жумладан, педагог назария ва амалиётга оидлари ҳам. Биз педагог олимларн вазифамиз уммондек педагогик фикр ва ғоялар ичидан, худимизга мосини танлаб олиб, равон бир педагогик таълим тимизни яратиб олишимиздир.

Куйида миллий педагогика яратиш юзасидан баъзи **бй** фикр-мулоҳазаларимизни айтиб ўтамиз.

Биринчидан, ҳозир биз фойдаланаётган педагогика сов педагогикасидан фарқ қилмайди. Яъни, унинг методолог асоси марксизм фалсафаси асосида қурилган эди. Бунитиш килиб, ҳозирги замон илм фани ва фалсафаси, яъни «Кв назарияси» нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда, миллий педагогиканинг энг умумий методологиясини аниқдаб оли миз лозим.

Иккинчидан, шу замоннинг энг илғор илмий оқими бўл синергетиканинг мажмулар назариясидан келиб чиқиб, та лим-тарбия жараёнига мажму ёндашув тамойилини сингдр иш керак. Бу миллий педагогикани шакллантиришдаги до зарб муаммолардан бири. Ундан ташқари, оммавий ахбор воситаларида жуда куп гапирилаётган педагогик технолог айни шу тамойил асосида яратилган. Мажму ёндашув тамойили билмай, педагогик технологияни яратиб бўлмайди. М

кур китобда биз, таълим-тарбия жараёнига мажму ёндашувни қўллашга ҳаракат қилганмиз.

Учинчидан, яқин ўтмишимизда, узлуксиз таълим-тарбиянинг якунида, ҳаммада коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексига кўрсатилган ижтимоий сифатларни шакллантириш шарт эди. Ҳозирда коммунизм ғояси сароб бўлиб чикди, ҳар бир синф хоналари ва аудиторияларда осилиб турадиган «Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси» олиб ташланди. Бу тўғри. аммо ўрнига, мустақил Ўзбекистон фуқаросининг ижтимоий сифатлари қандай бўлиши кераклигини кўрсатувчи, ҳамма педагоглар фаолиятининг муроди бўлган кишининг бўлажак ахлоқий сифатлари бир тизимга келтирилмаган. Бу эса, педагогик фаолиятнинг умумий методологик асосининг биринчи қисми ҳисобланади. Китобимизнинг кейинги саҳифаларида бунга ўрин ажратилган бўлиб, касбдошларимиз фикр-мулоҳазаларигаҳола қилинади.

Тўртинчидан, педагогик илм, фан ва амалиётда турли фалсафий ҳамда педагогик атама ва тушунчаларнинг эркин ишлатилиши кузатилмоқда. Бу эса, айтилаётган гапнинг мазмун моҳиятига етиб боришга тўсиқ бўлмоқда. Шунинг учун. педагогикага оид фалсафий тушунчаларни ҳамда педагогиканинг категорияларини, ўзаро келишилган ҳолда тартибга солишлик миллий педагогиканинг асосий масалаларидан бири.

Бешинчидан, шу кунларда Ўзбекистонда чоп этилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларда, педагогиканинг назарий асосининг бир қисмини ташкил қиладиган ва педагогларнинг умумий методологик асосининг иккинчи қисмини ифода этувчи, педагогиканинг қонун-қоида ва тамойиллари асосан совет педагогикасидан мерос. Жаҳон педагогика илм-фани ва амалиётда дастурлар тузиш, унинг асосида дареликлар яратиш ва педагогик амалиётда даре ўтишнинг қонун-қоида ва тамойиллари кўпайиб кетган. Шуларни ўрганиб, таҳлил килиб, уларнинг ичидан (шу жумладан, совет педагогикаси ичидан ҳам) худудимизга мосларини ажратиб, мантиқий бир тизимга келтириш шарт. Бу йўл билан миллий педагогика назарий асосларининг тузилишига хизмат қилган бўла миз.

Олтинчидан, Ўзбекистоннинг таълим-тарбия тизимида бугун амалга оширилаётган педагогик усул ва услублар, жуда кам микдордагисини ҳисобга олинмаганда, яқин ўтмишимиздаги мустамлакачилик шароитида қўлланилган усул ва услублардир. Улар на бизнинг аъъанавий халқ педагогикамизга, на Ҳозирги инсонпарварлашиб ва демократлашиб бораётган ижтимоий муҳит шароитига тўғри келади.

Бу йўналишда ҳам анча ишлар қилиниши керак. Чунончи беҳисоб педагогик усул ва услублар ичидан, шу жумладан, узо ва яқин хорижий мамлакатларнинг ҳам, бизнинг менталите тимизга, шу замоннинг талабига жавоб берадиганларини танлаб олиб, уларни илмий асосда тизимга келтириб, Ўзбекистоннинг оригинал бир миллий педагогикасининг бир қатор услубларини яратиш вақти келди.

Еттинчидан, тадқиқотлар шуни кўрсатдики, таълим-тарбия жараёнида қўлланиши таклиф қилинаётган услублар, на умумий, на энг умумий (фалсафий) методологик манба билан асосланмаган. Маълумки, педагог олимлар олиб бораётган тадқиқотлар характериға қараб гуруҳдашади. Бир гуруҳ педагог олимлар фақат назария билан шуғулланишса, яна бошқа бир катта гуруҳи, методика билан, яъни усул тузиш билан шуғулланадилар. Уларнинг асарлари тахдили шуни кўрсатдики, назариётчилар (улар бизда жуда кам), куруқ назария тузиш билан машғул бўлиб, жонли методиканинг талабларидан четлашиб кетганлар. Бошқа бир гуруҳ, олимлар методика яратишга берилиб кетиб, педагогиканинг назарий асослари методикаға қўйган талабидан четлашиб кетмокдалар. Қисқаси, педагогиканинг энг умумий, умумий, хусусий методологик асослари ва конкрет бир методика орасида функционал боғлиқлик бўлиши керак. Бунинг учун, юқорида айтиб ўтганимиздек, педагогиканинг фалсафий жабҳаларини ўрганиб, уларни тартибга келтириб, сўнг умумфалсафий тамойилларидан келиб чиқиб, миллий педагогиканинг назарий асосларини шакллантириш лозим. Шундан кейин, энг умумий ва умумий методологик асослардан келиб чиққан ҳолда, хусусий методологик асосни ва улар асосида амалиёт учун миллатимизға мое бўлган таълим-тарбия усул ва услубларини яратиш керак бўлади. Албатта, бу анча муракаб иш. Аммо уни бажарса бўлади. Бу ишни бажармай миллат равнақини белгилаб берувчи миллий таълим-тарбияни а мал га ошира олмаймиз. Бунинг учун бутун педагогик жамоатчилик ишға тушиб, ҳаракат қилиши керак.

ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТ

1. Педагогик амалиёт йўналтирилган объект ва узлуксиз таълим-тарбия якунида талабалар эришиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар

Педагогиканинг ўзига хос томонлари шундан иборатки, педагогика илмининг тадқиқот объекти билан унинг амалий фаолияти йўналтирилган объект бир-биридан фаркланади. Кўп турдаги илм-фан тармоқларида илмнинг тадқиқот олиб бориш объекти билан амалиёти йўналтирилган объект битта.

Педагогика илмининг тадқиқот объектини юқорида аниқлаган эдик, бу таълим-тарбия жараёни экан. Таълим-тарбия жараёни узлуксиз бўлиб, босқичлари кўп бўлгани туфайли, унинг ҳар бир босқичини педагогиканинг турли тармоқларининг илми ўрганади.

Аммо, педагогиканинг амалий фаолияти йўналтирилган объект — бу Инсон. Ҳар қандай педагогик фан тармоқлари ўзининг аматий фаолиятини одамға қаратади. Одам турли ёшда бўлиши мумкин бўлганлиги туфайли, унинг ёшиға қараб, ёш болалар учун — мактабгача тарбия педагогикаси, ўсмирлар учун — умумий таълим педагогикаси, балоғат ёшиға етганлар учун — махсус таълим педагогикаси ва катта ёшдагиларға — олий таълим педагогикаси, олий таълимдан кейинги таълим педагогикаси ва малака ошириш педагогикаси деган фан тармоқлари мавжуд.

Педагогиканинг амалий фаолияти таълим-тарбия жараёнини жорий қилиш билан машғул бўлганлиги учун, педагогик жараённинг кечиш қонуниятларини ҳар бир педагог билиши Шарт. Бу қонуниятларни, педагогик амалиётға, педагогика илми тадқиқотлар олиб бориб, аниқлаб беради.

Шунинг учун ҳам кўплаб педагогик адабиётларда, шу жумладан, дареликларда педагогикани мавҳум бир тушунча деб билиб, уни ўрганиш объектини гоҳида таълим-тарбия жараёни. гоҳида инсон, бошқа бир хил дареликларда ёш авлод ва Ҳоказолар деб кўрсатадилар. Ҳатто бир дареликда, педагогиканинг баҳси деган ибора ҳам ишлатилган. Баҳслашганлар баҳслашаврсин, биз илмшунослик фани билимларидан келиб чи-

киб, аниқ айта оламизки, педагогика ҳамма илм-фанлар қатори, икки йўналишда фаолият олиб боради, бири илмий тадқиқот, иккинчиси педагогик амалиёт. Педагогика илми ўз тадқиқотларини таълим-тарбия жараёни устида олиб борса, педагогик амалиёт ўз фаолиятини инсонга қаратади. Педагог амалиёт ўз фаолиятини одамга қаратганда, ўз олдига шу одамда ижобий ижтимоий сифатларни шакллантиришни мақсқилиб қўяди. Бу унга юклатилган ижтимоий буюртма. 'Ўқитув' ва педагоглар жамият томонидан уларга берилган буюртманбажаришлари учун, улар таълим бераётганларида қандай ижтимоий сифатларни шакллантириб беришлари кераклиги билишлари шарт.

Тарихан таълим-тарбия махсус инсон фаолияти сифатид', шаклланиб бориши баробарида, таълим-тарбия якунида тарбияланувчиларнинг сифатлари, яъни таълимий мақсадлар **қал** акикланиб келинган.

Геродотнинг «Тарих» китобида: «Қадимги саклар, форслар ва массагетлар инсондаги энг шарафлайдиган сифат - жасурлик», - дейилган. Шунга қўра, улар ўғил болаларни беш ёгдай йигирма ёшгача фақат уч нарсасга, отда юриш, камондан отиш ва адолатли бўлишга ўргатишган.

Хитойнинг Самарқанддаги элчиси Вей-Цзининг хисоботларида: «Самарқанд аҳолиси моҳир савдогарлардир. Ўғил беш ёшга тўлар экан, унга савод ўргата бошлайдилар», - деб қайдқилинган.

Зардуштлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да ҳам таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилган. Унда «Тарбия ҳаётнинг энг муҳим тиргаги, таянчи бўлиб ҳисобланш лозим. Ҳар бир ёшни шундай тарбиялаш лозимки, у аввало яхши ўқишни. кейин эса ёзишни ўрганиши билан энг юксак поғонага қўтарилсин»²⁰, - дейилган. . 1

Урта Осиёга ислом кириб келганидан кейин ерли халқларда ислом маънавияти шаклланиб, мустаҳкамланиб борди. Курьонда имоннинг ўзига хос мезони саналган қуйидаги ижтимоий сифатлар тарғиб қилинади: саховат, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр-қаноат, тўғрилиқ вафодорлик, адолат, тенглик, тинчлик ва бошқа ижобий сифатлар.

Имом ал-Бухорийнинг тарбия ҳақидаги қарашларида жаҳонат кишига ўлим келтирувчи фожиа сифатида қораланади. У одамларни тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват]

²⁰ Моковельский А.О. Авесто. - Бок>', «Азербайжан», 1960. С. 18.

этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси борлигини кўрсатади, улар: ёлғон гапириш, ваъдага вафо қилмаслик ва омонатга хиёнат қилишдан иборатлигини айтади. У инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳд чиққанда ўзини тия олишда, деб ҳисоблайди. Имом ал-Бухорийнинг таълим-тарбия ҳўсусидаги таълимотида ахлоқий қарашлар муҳим ўринда туради. Унинг уқтиришича, баланд'товуш билан ўринсиз кўп қилиш бошқалар дилига озор берувчи ҳислатдир. Халққа ёқимли ва эҳтиромли бўлиб, унинг муҳаббатига сазовор бўлишни гўзал ахлоқлик, деб билади аллома. Мутафаккир асарларида кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда бўлиш зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Абу Исо ат-Термизий «Соғлом танда соғ фикр бўлади» деган халқ мақолидан келиб чиқиб, ёшлиқданок соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка даъват этади: «Икки нарсас борким, -кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт». Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида болаларни ахлоқ-одоб, марҳумларга ҳурмат руҳида тарбиялаш тарғиб этилади.

Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир Абу Наср Форобий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Форобий таълим-тарбиянинг асосий вазифаси жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсонни тарбиялашдан иборат деб билган ва тарбияланганликнинг ўзига хос мезонини ишлаб чиққан.

Форобийдан кейин Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Умар Хайём ва бошқалар тарбия якунида эришиладиган ижтимоий сифатлар тўғрисида фикр юритганлар.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ўзининг бадиий асарларида комил инсон образларини яратиб, таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларни ифодалаган бўлса, маърифий асарларида Ҳар бир инсон ақли, ахлоқди, билимдон, оқил, доно, соф-Дил, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, муруватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозим деб таъкидлаган.

Шахснинг шаклланишида оила жамиятнинг асосий бўғини сифатида катта роль ўйнайди деб айтиб ўтдик. Шахснинг ижобий ёки салбий ҳислатлари асосан оилада таркиб топади ва Умрининг охиригача унинг руҳиятида сақланади.

Мактабгача тарбия янги жамоада вужудга келган ҳислатлар билан бойитилади. Мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар

коллежларида етуклик кўламида билим ҳамда кўникмала шаклланиши билан бирга ижобий фазилатлар сайқал топади,

Олий ўқув юрти ва ундан кейинги юқори ўқув юртлари (аспирантура ва докторантура)да барча ижобий ижтимоий сифатлар маромига етказилиб, фазилат даражасига кўтарилади.

Ўзбекистонда олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар мумтоз адабиётлар тахлили шуни кўрсатдики, эркин ва фуқаролик жамияти ҳамда ҳуқуқли ва демократик давлат фуқаролари куйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлишлари керак.

Ақллилик. Бу тушунчанинг луғавий маъноси — фикр юритмоқ, билмоқ деган мазмунни билдиради. Шундай экан, киш қанчалик кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса, шунчагина ақдли ҳисобланади. Пекин одам чуқур фикр юритмай бошқалардан кўрган, эшитганларини, китоблардан ўқиганларини ҳамда устоз муаллимлар айтганини эсда сақлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб юриши ақдли мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, аммо бу ҳолда ақл ёрдамчи вазифани бажариб, киши кўп ҳам интеллектуал сарфламайди. Доим шундай ҳаёт кечириб юрган одамни ақдли деб бўлмайди.

Лекин баъзи кишилар, ўқитувчи ва педагогларнинг айтганига ва китобларда ёзилганига қарамай, ҳар бир нарсани негизига ўзлари етиб боришни истадилар ва тайёр андозала турганда, уларга амал қилмай, ҳар бир нарсага ўзлари мустақил фикр юритиб етишга ҳаракат қиладилар. Бундай кишилар ақдли ҳисобланади. Улар мустақил билим топиш жараёнида анчагина ақдий қувват ва вақтларини сарфлайдилар.

Бугундай ақдий ҳаракат кўпчиликка малол келгани учун аксарият одамлар ақлий куч-қувват ва маълум вақт сарфлашда қочиб, тайёр билимларни ўрганиб қўя қоладилар. Натижада анча билимга эга киши бўлиб ҳисобланадилар. Баъзида фан номзоди ва баъзан фан доктори ҳам бўладилар. Бироқ бу билан улар ақдли бўлиб қолмайдилар.

Ақдли бўлиш учун киши ўз зиммасига анча қийинчиликларни олиб, ҳар бир нарсани устида мустақил фикр юритиш мустақил тадқиқотлар олиб бориш йўлида ҳаракат қилади.

Онадан киши ақдли бўлиб туғилмайди. Ҳамма одамлар билан бир қаторда, ақдини ишлатишга мойиллиги бор бўлиб туғилади, ҳолос. Бир кишида бу мойиллик юқори, бошқасида у кам бўлиши мумкин, бу табиий ҳол. Одам туғилганидан сўнг, ақли қанчалик кўп ёки кам ишлатиши, даставвал, унинг ота-онаси, ака-опалари, қариндош-уруғлари, сўнг мураббий ва ўқитувчиларининг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.

Кундалик ҳаётда бола ақдини ишлатиши учун шароит куйидагича: ота-оналар (баъзилар бундан мустасно) боласининг тўғри йўлдан оғиб кетмаслиги учун, ундан айтганларини оғишмай бажаришни талаб қиладилар. Ғурури кучли бола, ташқаридан қилинган бундай «ғайри тарбиявий» таъсирга қаршилик кўрсатади. Ювош бола эса, бир неча йиллар мобайнида унга ўтказилган бундай тарбиявий таъсир натижасида, мўмин ва итоаткор бўлиб етишади. Бундай болани «яхши бола» деб ҳам юритилади. Бола мактабга борганида ўқитувчилар ҳам ундан ўзларига сўзсиз бўйсунганини, берилган билимни мулоҳазасиз қабул қилишини, ўқитувчининг айтганини бажаришини талаб қиладилар (баъзи ўқитувчилар бундан мустасно). Натижада, ота-онаси ва ўқитувчиларининг сўзига қирган бола кўп билим ҳамда ахлоққа эга бўлиб етишади. Аммо ақдли бўлмайди. Унинг акси, ғурури бор бола, ўз шахсини муҳофаза қилиб, катталарнинг сўзига қирмай, билимга ҳам, одобга ҳам эга бўлмай, «ёмон бола» бўлиб қолади. Аммо иккаласи ҳам ақдини ишлата олмайдиган бўлиб етишади. Уларнинг фарқи нимада? Биринчиси, умр бўйи яхши фарзанд бўлиб, ақдсиз ўтиб кетади, чунки унинг ақди «кишанланган». Иккинчисининг ақдли бўлишга имкони қолган бўлади, чунки у ўз шахсини сақлаб қолган ва унинг ақли «кишанланмаган» бўлади.

Таълим ва тарбия билан шуғулланувчи кишилар болаларга билимни бериб қўя қолмай, билимни мустақил излаб топишга ўргатишлари керак.

Одоблилик — ижтимоий сифат бўлиб, инсон фазилатларидан ҳисобланади. Одобли киши умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий қадриятларни яхши билган ва уларни эъзозлаган ҳамда жамият ичида қабул қилинган барча ахлоқ нормаларига риоя қиладиган одамдир.

Одобсизлик — булун инсоният ёки бир миллат қадрият деб қабул қилган нарсани ва воқеликларга беҳурматлик курсатиш, «Уайян жамиятда қабул қилинган урф-одат ва анъаналарга риоя қилмай, уларни менсимасликдир. Таълим-тарбия билан шуғулланувчи кишилар, болаларга одоб нима эканини, унинг ақлини тушунириб бериб, уларда умуминсоний ва миллий қадриятларни ҳурмат қилиш, уларни ўрганиш ва ҳаётда амал қилишга ўргатишлари керак.

Билимлилик. Билимли киши кўп билим соҳибига ҳисобланади. Баъзан «билимли» тушунчаси «ақдли» тушунчаси билан синоним сифатида қўлланилади. Яна қайтариб айтишимизки, ақлли одам мустақил фикр юрита олади, билимли одам эса,

мустақил фикр юритиб ёки китоб ва устозлардан олган билимларни ёд олиш натижасида, етарлича билимга эга бўл киши.

Чин маънодаги билимли деганда, нарса ва ходисаларн том маъно ҳамда мазмунига тушуниб етиб, уларни таш қилувчи қонуниятларини (билимларини) билиб, ўз тафаридан ўтказиб, хотирасида сакдаб, уларни бир неча бор ҳада синаб кўриб, қўникма ва малакасига айлантирган кипг айтилади. Киши ўзида қанчалик кўп билим тўпласа, шунчлик билимли деб ҳисобланади.

Одам билим тўплаганда уни маълум бир тартибда амал ошириши катта аҳамиятга эга. Чунки тартибсиз йиғилган билимнинг фойдаси бўлмай, инсон ижтимоий моҳиятини оши май, аксинча, пасайтириши муқаррар. Эгалланган узук-юл билимлар, инсон хотира сандиғидан ўрин тополмай мия. айланиб юриб, мия қобиғидаги босимнинг ошишига ва боғриғига олиб келади.

Меҳнатсеварлик тарбияланувчи ёшларнинг эришиши зарбўлган ижтимоий сифатлардан биридир. Меҳнатсеварлик де меҳнатнинг туридан — оғир меҳнатми ё енгилми; акдийми жисмонийми, бундан қатъи назар, киши уни бажаришга жо" жаҳди балан киришишлигига айтилади. Инсонда ҳаёт кечриши жараёнида, бир қатор моддий ва маънавий эҳтиёжл пайдо бўлиши табиий. Бу эҳтиёжларни қондириш учун, у шумое равишда, ўз олдига мақсад қўяди ва унга эришиш учу маълум бир тартибда ҳаракат қилади. Шунда у анчагина жимоний ва аклий куч сарфлайди. Буни меҳнат дейилади. Инсон ўз олдига билим олишни мақсад қилиб қўйган бўлса, у эришиш учун, асосан, аклини ишлатиб, жуда кўп интелле ал қувват сарфлайди. Кўпчилик билим олиш машаққатлари бил май, китоб ўқиш, билим эгаллаш ҳам меҳнатми деб ўйлади. Илм билан шуғулланмаган одамга бу иш ташқаридан осодек туюлади. Аслида аклий меҳнат жуда оғир бўлиб, халқи «Дехқонлар қудукни кетмон билан, чеварлар игна билан, олар киприги билан қазийди», деб бекорга айтмаган.

Ҳар қандай меҳнат билан шуғулланиш оғир бўлганлиги файли киши меҳнатсеварлик сифатига осонликча эришавемайди. Бунинг учун инсон ёшлиқдан, меҳнат туридан қаг! назар, ўзини узок йиллар давомида меҳнатга ўргатиши кебўлади. «Меҳнат қочмас, катта бўлгандан кейин ишлаб улрар», — деган баъзи ота-оналарнинг фикрлари, инсон шахривожи учун ўта зарарли ҳисобланади. Ўзини меҳнатга ўр тиш учун. ҳар бир одам, авваламбор, меҳнат якунида кел

ган натижани аниқ кўз олдига келтириши ва унга меҳр қўйиши керак. Билмаган ва суймаган ишига одам кўп ҳам интилавермайди. Интилмадимми, меҳнат унинг учун азоб-уқубатга айланади.

Муайян бир киши меҳнат қилмаса туролмайдиган бўлиб қолганда, билинми, меҳнат қилиш унинг руҳига сингиб, ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига айланган деб ҳисобланади.

Саломатлик ҳам инсон ижобий ижтимоий сифатларидан бири бўлиб, унинг ижтимоий моҳиятининг ажралмас қисмидир. Мутлоқ соғлом киши деб, ҳам жисмонан, ҳам ақлан, ҳам рухан саломат бўлган кишига нисбатан айтилади.

Жисмоний саломатлик деганда, фақат бақувват, мушаклари бўлиқ ва кучи кўп одамни тушунилмайди. Жисмоний соғлом одам, ўз танасининг эгаси бўлади. Яъни, жисмоний соғлом одам, барча аъзоларини ўзига бўйсундириб, истаган жисмоний иш ва машқларни осонликча бажара олади. Жисмоний саломатликнинг биринчи белгиси, киши эрта билан турганда ўзида ланжлик сезмай, унда жисмоний ҳаракатлар қилиш эҳтиёжи мавжуд бўлади. Жисмоний соғлом бўлиш учун одам танаси ва вужудини тоза тутиши ҳамда шамоллашдан сақланиши керак. Кўп биологик касалликларнинг асосий сабабчиси тананиёт нопоклиги ва шамоллашдир. Вужуд тозаллиги инсоннинг емоқ, ичмоқ, ётмоқ, турмоқлик тартиби (режими) билан боғлиқ.

Ақлий ва ижтимоий соғлом киши, эрта билан туриб. юз Қўлини ювиб, батамом уйғонгандан кейин беихтиёр бир нарсаларни ўйлагиси келиб, ўй-тафаккурини ишга солади. Бундай одам ҳар қандай муаммони ақд билан еча олади. Бу эса. мақсадга етишишдаги катта омил ҳисобланади. Инсон мақсадга эришишда, аввал бошдан мақсадга етиш режасини тузиб олади.

Ижтимоий соғлом бўлган инсон, тинмай ўз устида ишлаб, Доим ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлади. Дангасаликни ва нафсини енга олган одамгина ижтимоий соғломдир.

Руҳий саломатлик киши ҳаётида етакчи ўрин эгаллайди. Киши руҳи саломат бўлса, ҳар қандай қиладиган эзгу ишини Поёнига еткази. Руҳий саломатлик - кишининг қилган ниетлари ва олдига қўйган мақсадлари билан белгиланади. Инсон яхши ниетлар қилиб, ниет қилган яхшилигини амалга °Шириш режасини тузиб қўйганининг ўзида дили яйраб, руҳи ʼаскин топиб, қиладиган ишларининг ҳам унуми бўлади. Агар **ШЦ'** қилган яхши ниетини амалга оширса, қўнгли ундан ҳам

яйраб, меҳнат унумдорлиги бир неча бор ошиб, бошқаларга қилган яхшилигига сарфланган куч ва маблағ, бир неча бор ортиғи билан унга қайтиб келади. Аммо «яхшилиқ қиламан»; деб ният қилиб қўйиб, уни амалга оширмаса, руҳ безовта бўлиб, кишининг рухий азоб чекишига сабаб бўлади,

Ҳар бир киши ўзининг руҳини тоза, беғубор ва феълени кенг тутишида қуйвадилар эътиборга молик. Рухий саломат одам эрта билан турганда мусика эшитгиси келиб, билса-бил^ маса, бир куйни хиргойи қилиб юради. Кўчага чиққанда ва ишга борганда, чехраси очиқ бўлиб, хаммани ёктиради, уларга саломлар айтиб. яхши ниятлар билдириб юради,

Рухий носоғ одам эрта билан ўрнидан тиришиб туради, бўлар-буошасга уйдагиларни ҳақоратлайди, бир иш қилса, жаҳл билан қилиб, кўчага чиққанда ва ишга борганда одамларг! хўмрайиб юради. Бу ҳол узоқ давом этаверса, бундай одам,* албатта, рухий хасталиқлар касалхонасига аъзо бўлиб қолади.'

Миллий ғурур — инсониятнинг ҳар қандай фаолият жараёнига рағбат вазифасини ўтайдиган ижтимоий сифат. Миллий ғурури йўқ одам ҳар бир ишда лоқайд бўлиб, унинг қилган ишининг унуми бўлмайди. Миллий ғурурга эга инсон эса, олдига бирон-бир мақсад қўйдими, бутун вужудини ишга солиб,; шу мақсадга эришиш учун ғайрат қилади ва тезликда унга етади..

Миллий ғурур деб, яшаб турган мамлакатининг тарихини маънавият ва маданиятини яхши билиб, унинг олим-у фозид: лари ва қаҳрамонлари билан ич-ичидан мағрурланувчи ҳал шу мамлакат ривожига ўз хиссасини фаол қўшиб келаётга* киши қалбидаги умуминсоний ғурур негизда пайдо бўлган рухий кайфиятга айтилади.

Аммо миллий ғурурни миллий мактанчоқликдан фарқда^ лозим. *Миллий мактанчоқ* деб, бошқа миллатларни камсити мақсадида ўз миллат тарихини, олим-у қаҳрамонларини б~ либ олиб, мана биз қандай мамлакатда яшаймиз, мана биз нинг авлод қандай деб мактаниб, ўзи бу миллат рағбатига *Щ* қандай улуш қўшмайдиган, сафсатабоз кишига нисбатан аф тилади. Уни миллатчи деб ҳам юритилади. Миллий ғурур *Щ* зилат бўлса, миллатчилик ижтимоий қусурдир.

Одамларда миллий ғурурни шакллантириш учун уларга айан миллатнинг тарихий қаҳрамонлари, олим-у фозиллар уларнинг дунё маънавий хазинасига, илм-фанга қўшган хиссалари ҳақидаги маълумотларни бериш зарур. Шунда кимнинг виждони тоза, ўзи меҳнатга чанқоқ бўлеа, унинг қалбида Мт лати юзасидан фахр пайдо бўлиб, миллатининг маънавий иқтисодий салоҳиятини оширишга бел боғлайди. Одам М*

латининг маънавий бойлигини оширишга бел боғлабдими, билинги, унда миллий ғурур пайдо бўлган.

Ватанпарварлик хислати — миллий ғурурнинг тараққий этган варианты бўлиб, ватан рағбат учун рағбат пайдо қилувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Миллий ғурур негизда одамларда ватанини севиш кайфияти пайдо бўлиб, миллати учун, юрти учун, яъни ватани учун фидойиларча меҳнат қилиб, зарур бўлганда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлади. Буни ҳақиқий ватанпарварлик дейилади.

Одамларда ватанпарварлик руҳини шакллантириш учун, даставвал, уларда миллий ғурурни пайдо қилиш керак. Миллий ғурури бўлмаган кишида ватанпарварлик туйғусини пайдо қилиб бўлмайди. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Аммо яқин ўтмишимизда, миллий ғурурни миллатчиликка йўйиб, болаларда миллий ғурурни пайдо қилмай туриб, ватанпарварлик туйғусини шакллантирмоқчи бўлганлар.

Ватанпарварликнинг акси, ватан тақдирига лоқайдликдир. Ундан ҳам ёмон кўриниши сотқинлик. Ота-боболари ва ўзи тутилиб ўсган Ватанни бадном қилиб, хорижий мамлакатларда ўз мамлакатининг камчиликларини кўз-кўз қилиб юривчи кишиларни ҳеч нарса билан оқдаб бўлмайди.

Байналмилаллик ижтимоий сифати ватанпарварлик руҳи асосида шаклланиб, энг юқори фазилатлардан ҳисобланади. Одам-миллатини ва ватанини севиш билан бирга бошқа миллат тарихини, маънавият ва қадриятларини ўргана бошлайди. Одам бошқа халқлар маданиятини ўрганиш жараёнида, уларда ҳам жуда кўп қадриятлар, адабиёт ва санъатлари бор эканини билиб олади. Шундан кейин яқин ва узоқ хориждаги халқлар маънавияти ва маданиятини чуқурроқ ўргана бошлайди. Ўрганиш жараёнида, уларга меҳри ошиб, секин-аста Уларни ҳам ўз миллати қаторида яхши кўрадиган бўлади. Байналмилал туйғуга эга одам комилликка етишган ҳисобланади.

Бу ижтимоий сифат, ер юзида ҳақиқий тинчлик ва тотувликни ўрнатиш, умумжаҳон иқтисодиётини тараққий эттириш, пировард натижада дунёда фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Байналмилалликнинг акси миллатчиликдир. Бу ўта салбий Инсоний сифат бўлиб, дунёда миллатлараро можарони, барча УРДаги урушларни келтириб чиқаради. Жаҳонда бўлиб ўтган инглаб урушлар, миллиардлаб қурбонлар сабабчиси миллатлараро, яъни давлатлараро урушлардир. Миллий ғурур фази^ ат бўлса, миллатчилик разолатдир. Бунга мисоллар жуда кўп. Қин Шарқдаги Фаластин билан Исроил, Ливан билан Сурия,

Жанубий Осиёдаги Хиндистон билан Покистон орасидаги Шимолий Кавказдаги урушлар миллатчилик натижасида юзга келган.

Инсонпарварлик (гуманизм). Бу ижгимой сифатга эга ода ҳам умуминсоний кадрятларни тан олибгина қолмай, уларни бор кучи билан муҳофаза қилади. Умуминсоний кадрларга: ҳар бир инсонни шахе сифатида тан олишлик, яшаг меҳнат қилиш, севиш ва севилиш, ўз икгидорларини истаг нича намоён қилиш ҳуқуқлари қиради. Инсонпарвар кш одамдаги ушбу инсоний ҳуқуқларни тан олиб, уларнинг бузилишига йўл қуймайди.

Инсонпарвар одам бутун инсониятни, шу билан бирга, бир инсонни, унинг ирки, миллати, ёши ва келиб чиқиши қатъи назар, чин дилдан севади ва унга нисбатан фақат эз ниётда бўлиб, яхшилик қилишга шошилади.

Жасурлик. Кишида юқорида санаб утилган барча фазилатлар бўлса, жасурлик бўлмаса, бу фазилатлардан ҳеч кимга наШ тегмайди. Чунки киши қанчалик ақлини ишлатмасин, қанчЛлик одобли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, ватанпарвар ни бошқа ижобий ижгимой сифатларга эга бўлмасин, хўрқоқлиги туфайли уларни амалда қўллай олмайди. Ишлатган та!^ дирда ҳам, қўрқиб, эҳтиёткорлик билан қилган ижобий ишларининг унуми ҳам, самараси ҳам бўлмайди. Қўрқоқлик имо| заифлигини ҳам билдиради.

Инсон ҳар бир ишни бажаришда, унга қўрқмай киришс^ килган ҳаракати яхши самара беради. Шунинг учун жасурли инсоннинг барча ижобий ижгимой сифатлари учун ҳаракатЯ лантирувчи омил вазифасини ўтайди.

Қўрқоқлик кишининг барча фазилатларини йўққа чиқар| ши билан бирга, инсон зотига номуносиб бўлган салбий «Ш тимой сифатдир.

Ҳаётда бундайлар кўплаб учрайди, бундай кишиларни^ сони кўпайган сари жамият ижтимоий инкироз сари юз туШ ди. Бу эса жуда ачинарли ҳол. «Бошни кесса ҳам, мард қи син», деган халқ мақоли буни яхши ифода қилади.

Киши ақлини ишлатиб, муайян бир мақсадга етиш реШ сини туздими, қўрқмасдан уни дарров амалга оширишга ҳам қат қилиши керак. Акс ҳолда, қиладиган иши ё битмайди, Ш сусткашлик билан бажарилган иш ҳеч кимга керак бўлмай қола

Шиддатлилиқ. Бу тушунча жасурлик тушунчаси билан ҳаш ҳанг бўлиб, киши бир ишни бошласа, унга қўрқмасдан, ғайи ва шиддат билан киришиб, охирига етгунга қадар астойШ ҳаракат қилади. Одамда барча ижобий ижтимоий сифат

шу жумладан, жасурлик ҳам бўлса, аммо ғайрати етмаса, бошлаган иши ўлда-жўлда қолиб, иш ниҳоясига етмаслиги мумкин. Битмаган ишнинг ҳеч кимга фойдаси йўқ. «Битган ишга бек етмас», деган халқ мақоли ҳам бор. Аҳоли ичида ғайратли ва шиддатли кишилар кўпчилиқни ташкил қилади. Баъзи ақли ва билимли инсонлар халқига ва ватанига хизмат қилиш мақсадида, меҳнатдан қочмасдан, миллий ғур}р ғояси асосида шахд билан бир ишни бошлайдилар-да, иш ярмига етганда ёки охирига қолганда, кейин бўлар деб, шиддати етмасдан ташлаб қўядилар. Сўнг бу ишни эсдан ҳам чиқариб юборадилар. Ўқувчи-талабаларни бир иш бошлагандан кейин сусткашлиқ қилмасдан, ҳаракат суръатини пасайтирмай шиддат билан охиригача етказишга, кўзланган мақсадга етишга ўргатмоқ лозим.

Сабр-қаноат инсоннинг юқори ижтимоий сифати бўлиб. инсон руҳининг юксак дарғчага эришганидан далолат беради. Одам фаровон ҳаёт кечириши учун бошнапали бўлиши, ейиши-ичиши, кийиниши, бола-чақа боқиши керак бўлади. Ҳаётинг зарф бу нарсаларниш тури ва саноғи жуда кўп булнб, одам ўзининг эҳтиёж тизгинини кўйиб юборса. бу нарсаларнинг ҳаммасига тўлалигача ҳеч қачон эришолмайди. Шунинг учун акрш расо инсон бу нарсаларнинг энг камига қаноат қилади. Бундай одамни қаноатли инсон дейилади ва унинг обриси халқ. имиди юқори бўлади

Ундан ташқари, ҳаёт мураккаб нарса бўлиб. киши ҳаёти давомида етишмовчиликлар. қутилмаган қийинчиликлар ёки ундан ҳам ёмони, турли фалокатлар рўй бериши мумкин. Шунда инсон фақат сабр-қаноат ва чидам билан «куннинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ бўлади» деб, бу қийинчиликларни енгаши мумкин. Бундай инсонни сабр-тоқатли дейилади, Бу ижтимоий с?-фат мақсадга омон-эсон элтувчи бир-дак-бир омилдир. Кўпчилик сабр-тоқат қилмай, кўзланган эзгу мақсадларига етолмай йўлда қолиб кетадилар.

Ҳар қандай қишингизларга сабр қилиб, энг оз миқдорга қаноат қилиб юришни, ўзининг ҳаёт тағни қилиб олган одам бахтлидир.

Саховатлишк. Бу қислат инсоният эришган энг юқори ижтимоий сифат бўлиб. у юқорида қайд этилган барча фазилатларга эришган одамда намоён бўлади. Саховатли киши хэмма одашарни миллатидаи. ёши. ирки ва келиб чиқишидан қатъи назар, чин дилдан севиб, яхшиликлар қилиш мақсадида, уларни тўғри йўлга етаклайди, ўзидаги бил им ва топган мол-дунёсини бошқалар билан баҳам қўради. Бу эса инсоннинг ўта ақллиқ ва одоб белгиси бўлибгина қолмай, унинг билими кўп.

тани-жони соғ ва мард одам эканлигидан далолат беради. Саховатли одам тўлиқ бахт эгасидир.

Саховатлиликнинг акси зикналикдир. Зикна одам, ўзида бор бўлган ва ўзидан ортиб ётган нарсаларни ҳам бошқаларга раво кўрмайди. Аксар холларда, бундай одам акли ноқис, инчунин, билими оз, шунинг учун ҳам одобсиз, касалманд, инеоний ва миллий гурури йўқ, кўрқоқ ва номард бўлади. Бундай хислатга эга одам бахтиқаро хисобланади.

Яхши ижтимоий сифатлар ўзаро чамбарчас бўлгани каби ёмон хислатлар ҳам бир-бири билан боғлиқ. Битта ёмон қиликка ўрганилдими, кетидан албатта бошқасини ҳам қилишга мажбур бўлинади. Чунки улар бир-бирини етаклаб юради. Ёмон хислатни эгаллагандан яхшисини эгаллаган кўп маротаба фойдали бўлгани учун, фақат яхши ижтимоий сифатларга эга бўлиш минг маротаба афзал.

Ушбу мавзунини тугатар эканмиз, эътиборингизни бир нарсага қаратмоқчимиз. Юқорида санаб ўтилган ижобий фазилатлар, тарбияланаётган ёшлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади.

2. Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билимлар мажмуи

«Ўз олдига ёш авлодни тарбиялашни мақсад қилиб олган кишининг ижтимоий моҳияти, яъни ўқитувчи-муаллимларнинг ижтимоий сифатлари қандай бўлади?» деган саволга қуйидагича жавоб қайтариш мумкин.

Ўқитувчи-муаллимларнинг шахсий ижтимоий сифатларига азал-а; алдан эътибор қаратиб келинган ва ҳар бир замон талабидан келиб чиқиб, педагогга қўйиладиган талаблар такомиллашиб, мураккаблашиб бораверган.

Зардушт таълимотида, «муаллим — коҳинларнинг бурчлари болаларга билимларни яхшилик йўсинида ўргатиб, уларни яхши билан ёмонни ажратадиган қилиб тарбиялаш ва тўғри йўлга хидоят этишдир» дейилган. Унинг «яшт»ларида акду фаросат билан, ёмонликка қарши курашни амалга ошириб, болалар руҳиятига рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни сингирадиган устоз-муаллимлар пешвоси мадҳ қилинади.

Шунингдек, «Авесто»нинг «яшт»ларида танбаллиги, бефарқлиги, масъулиятсизлиги, лоқайдлиги, фаросатсизлиги, укувсизлиги, билими ва малақасини такомиллаштирмаслиги оқибатида болалар зехнини, уларнинг мустақил тафаккурини ўтмаслаштирадиган, айни чоғда, ёшларнинг акдини «занглатадиган», ҳаётга, меҳнатга муносабатларини сусайтирадиган, имон-

этикодини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан қашшоқлаштирадиган «ёмон устозлар» қаттиқ қораланади.

Зардуштнинг Олий Тангри Ахурамазда билан мулоқотида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: «Ношуд, ёмон муаллим ўқувчи қалбидан ҳунармандчиликни йўқотар экан, эй Яздон, ёмон устоздан ўзинг асра».

Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб **Ибн Сино** ўқитувчининг шахсияти қандай бўлиши кераклиги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган:

- болалар билан муомаллада босиқ, жиддий бўлиш;
- бериладиган билимни талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли усул ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- фанга кизиқтира олиш;
- берилган билимларнинг энг муҳимини ажратиб ўқитиш;
- билимларни талабаларнинг ёши, акдий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек даврида илм-фан, адабиёт ва санъат. маърифатчилик жадал тараққий этган. Шунингдек, ўқитишнинг синф тизимлари, бодаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларининг аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш каби ғоялар илгари сурилган ва маълум даражада амалга оширилган. Шу билан бирга Улуғбек ўқитувчи ва мударрисларнинг инсоний хислатларига билими ва маҳоратига катта аҳамият берган. Уларнинг моддий эҳтиёжлари давлат таъминотидан қондирилишини йўлга қўйган, энг маҳоратли устозларни эъзозлаган. Айни пайтда, у мударрисларнинг даре беришдан ташқари илмий тадқиқотларда иштирок этишларини талаб қилган.

Шунга ўхшаш фикрларни Ғарб педагоглари ҳам айтиб кетишган. Жумладан, Дистерверг: «Яхши ўқитувчи ўзининг тарбия принципларидан ҳеч қачон қайтмайди. Ўқитувчи ўз устидоимо мустакъл ишлаши лозим. Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб қўя қолади, яхши ўқитувчи эса болаларга ҳақиқатни топишга ўргатади» деган.

Ўтган Шарқ алломалари-ю, Ғарб педагоглариининг фикри НҲда кўп йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар ўқитувчи ва педагог, яъни ўзига ёш авлодни тарбиялашни касб қилиб танлаган инсон қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши •иарт эканини кўрсатди.

Биринчидан, ўқитувчи фалсафани яхши билиши шарт. **Чунг** ки фалсафа одамга абстракт фикр юритишни ўргатади. Уқитувчи синф ёки аудиторияга кирганда, унда абстракт тафаккур сует ривожланган бўлса, ўзини йўқотиб қўяди. Синф ва аудиториядагилар диққатини ўзига қаратиб олиши учун, киши абстракт тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак.

Ундан ташқари, фалсафа дарё пайтида кечадиган билиш жараёнини ўргатади. Билиш жараёнини, яъни гнесологияни билмаган ўқитувчи дарё ўтишда бир қатор кийинчиликларга дуч келиб, дарсни амалга ошира олмайди, оширганга ҳам нотиғри дарё ўтади.

Шу билан бир қаторда, фалсафанинг асосий қонунлари инсоннинг барча амалий фаолиятида, шу жумладан, педагогик фаолиятига ҳам умумий методологик асос вазифасини ўтайди.

Иккинчидан, педагог аҳоли таълим-тарбияси билан шуғулланишни ўзига касб қилиб олган экан, педагогиканинг жамият ҳаётидаги ўрнини, унинг пайдо бўлиш тарихини яхши билиши керак. Педагогика тарихини ўрганиш жараёнида киши педагогик фаолиятнинг инсоният ҳаётидаги ўрнини, педагогикадаги асосий қонун-қоида ва тамойиллари ҳамда асосий тушунчаларнинг шаклланиш тарихини билиб олади.

Умрини ўқитувчиликка бағишлаган киши, педагогика назариясини, шу жумладан, **дидактикани** жуда яхши билиши керак. Чунки дидактика ўқитувчини педагогиканинг назарий асослари билан қуроллантириб, билим бериш ва уни қўллашга ўргатиш жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилларига амал қилишликни илмий томондан асослаб беради. Шунингдек, педагогиканинг назарияси, ўқитувчилик касбида қўлланиладиган асосий тушунчаларнинг ишлатилиш ўрни қоида, яъни категориал аппаратини тушунтириб беради.

Шу билан бир қаторда, педагогика касбини танлаган киши дидактика тамойилларидан келиб чиқувчи умумий педагогиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини кўрсатиб берувчи ҳамда педагогикага оид барча умумий масалаларни ечиб берувчи «**Умумий педагогика**»ни яхши билиши шарт. **ХЖ** қандай ўқитувчи ва педагог дидактика тамойилларига суянушчи ва умумий педагогиканинг барча қонун-қоидаларидан келиб чиқувчи **хусусий педагогиканинг** ўзига хосликлари ҳақида дидактика тамойилларини ўзи танлаб олган хусусий фақул қўллашни тўлиқ билиши керак. Болаларга билим бермоқ бўлган ўқитувчи дарё бериш **усулларининг** мажмуини ва тибга келтирилган дарё бериш йўли (**методика**)ни мукамил эгаллаб олган бўлиши лозим. Дарё бериш усул ва услублар билмаган педагог дарё ўтолмайди. У дидактиканинг **бШ**

тамойилларига суянган ҳолда, умумий педагогиканинг қонун-қоидаларини ўзи ўтаётган фанда қўллашни яхши билиши, педагогикада мавжуд усуллар ичидан ўзига мосларини танлаб олиши, дарё жараёнида ўз ўрнига қўя олиш йўли билан ўз услубини туза оладиган киши бўлиши лозим.

Учинчидан, педагог дидактика, умумий ва хусусий педагогика ҳамда методикалардаги билимларни тўлиқ эгаллаб олинган кейин, муайян фандан билим бериш учун, шу фандаги билимларни пухта эгаллаган бўлиши шарт. Ўз фани бўйича билимларни яхши ўзлаштирмаган киши, педагогика назарияси ва амалиётини қанчалик ёд олган бўлмасин болаларга тўлиқ билим бера олмайди. Ўқитувчи ўқитаётган предметини ва унинг назариясини чуқур билиши, уни қизиқарли қилиб ўқувчи ва талабаларга етказа олиши уларнинг шу предметга бўлган қизиқшини оширади. Бу эса ўқитувчи обрўсини кўтаради.

Тўртинчидан, ўқитувчи ва педагог болаларга билим беришни амалга ошираётганда, муайян ёшдаги болалар вужудига содир бўлаётган физиологик ва руҳий ҳодисаларни яхши билиши лозим. Акс ҳолда, ўзини ҳам, болаларни ҳам қийнаб, дарё олдига қўйилган мақсадига ета олмайди. Бунинг учун педагог **болалар анатомияси ва физиологиясини ҳамда психология** фанларидан тўлиқ билимга эга бўлиши керак. Акс ҳолда болаларнинг асаби бузилишига сабабчи бўлиши мумкин. Мактабда учраб турадиган бундай ҳодисалар, ўқитувчиларнинг бола физиологиясини ёки ёш психологиясини яхши билмагандан келиб чиқади.

Бешинчидан, Ўзбекистон Конституциясига қура дин давлат ишларига аралашмайди. Шунга қарамай, у ижтимоий ҳаётдан четлатилган эмас. Дин қонунли ҳаётимизда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Динни яхши билмаган ёшлар баъзан диний таълимга зид бўлган, оиласи ҳамда жамият тинчлигини бузувчи турли диний оқимларга кириб қолмоқдалар. Уларни бу йўлдан қайтариб, тўғри йўлга солиб юбориш учун ўқитувчининг ўзи Динни яхши билиши шарт. Шунинг учун ҳам педагог диннинг асл мақсади, унинг қонун-қоидаларини батафеил билмоғи керак. Бунинг учун эса у **диншунослик** фанини ўқиган бўлиши лозим.

Олтинчидан, ўқитувчи болаларга ўз фанидан билим бериш жараёнида, уларни муайян жамият ва унда олиб борилаётган сиёсат билан таништириб бориши шарт. Шу сабабли ўқитувчи ва педагоглар **сиёсатшунослик** билимларини пухта эгаллаб, уларни ҳаётда қўллаш олишлари лозим. Энди қикача бўлса ҳам сиёсат тушунчаси ва уни амалга ошириш йўллари билан сизни таништириб ўтамиз.

Сиёсат — бу ижтимоий жараён бўлиб, ҳоким гуруҳларнинг уларга қарам бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги, уларни тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабатдир. Ҳоким гуруҳлар деган ибора оила бошлиғидан тортиб, синф раҳбари, мактаб директори, туман ва вилоят ҳокимлари ҳамда давлатнинг биринчи раҳбаригача бўлган киши ва ижтимоий гуруҳларга нисбатан қўлланилади. Демак, сиёсат, авваламбор, муносабат ва фақат бошқарув ҳамда тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабат экан. Сиёсат муносабат билан боғлиқ эканлигини билдик. Энди бу муносабатлар оддий ижтимоий муносабатлар эмаслигини, яъни бир даражадаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эмаслигини англасак, ҳақиқий сиёсат тушунчасига яқинлашган; бўламиз. Сиёсат — бу жамиятда турли мартабаларга эга бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эканлиги маълум! Энди қандай даражадаги гуруҳлар орасидаги муносабат ҳақида гап бормокда? деган савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш учун, сиёсат нима мақсаддаги муносабат эканлигини билир олишимиз керак. Маълумки, ҳар қандай сиёсатнинг мақсад бошқаришдир. Шундан келиб чиқиб, сиёсат — бошқариш курби етадиган, яъни ҳокимлик қилиш қўлидан келадиган шарёки ижтимоий гуруҳнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан уларни бошқариш мақсадида қиладиган муносабатидир, десак хато қилмаган бўламиз. Аммо бу ерда қаёққа бошқармақ мақсадида? деган яна бир савол туғилади. Ҳар бир инсон, 1 қандай ижтимоий гуруҳ, бутун жамият, агар улар ижтимо соғлом бўлсалар, сўзсиз, тинч ва фаровон ҳаётга интиладил! Ижтимоий носоғ одамлар уруш-тўполонга мойил бўладил! Шундай қилиб, «сиёсат» тушунчасининг учинчи элемент! «тинч ва фаровон ҳаёт» келиб чиқди. Жамият аъзолари, ўзининг тинч ва фаровон ҳаётини ташкил қилиб бериш вая фасини тарихан ихтиёрий равишда «давлат» деб номланган ижтимоий усткурмага топширганлар. Давлатнинг қиладиган иши Жамиятни бошқариш бўлганлиги туфа или, уни «бошқарув орали» ёки «ҳоким гуруҳлар» деб юритиладиган бўлган. Ўқимана шу, сиёсатнинг асл мазмунини, унинг турларини *ti&ji* айан сиёсат юритилган жамиятдаги давлат тузумини билишли олиши, ўқувчи ва талабаларга тушунтириб бериши зарур бўм.

Епингидан, педагог муайян жамиятда тарихан шакллар ижтимоий гуруҳлардан ҳам талабаларни хабардор этмоғимиз. Бунинг учун ўқитувчи ва педагог социология билимларидан хабардор бўлиб, улардан педагогик амалиётида фойдалана олиши керак. Шунинг учун ўқитувчи социология факультетида эгаллаган бўлиши шарт.

Шу билан бир қаторда, ўқитувчи болаларга маданият тўғрисида бошланғич тушунчалар бериб, уларда маданият элементларини шакллантириб бориши лозим. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи маданиятшунослик билимларини эгаллаган ва уларни педагогик амалиётида қўллаш оладиган бўлиши керак.

Саккизинчидан, ёш авлодга муайян фан билимларини ўргатувчи педагог, уларни ахлоқ ва одобга ҳам ўргатиши шарт. Бу ўқитувчи ва педагогларнинг бурч ва масъулиятига киради. Бунинг учун, аввало, ўқитувчининг ўзи ахлоқий тарбияланган бўлиши лозим. Ўқитувчининг юксак маънавияти, унинг теран билим доираси, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг халқимиз тарихини, маданиятини ва урф-одатларини чуқур билиши таълим-тарбия ишларининг муваффақиятли кечишига ёрдам беради. Ҳозирги замон ўқитувчиси, айниқса, гуруҳ мураббийси миллий кадриятларимизни билибгина қолмай, кенг ота-оналар жамоатчилиги ичида, синфда унинг оташин тарғиботчиси ҳам бўлиши керак.

Ўқитувчининг асл фазилатларидан яна бири, у кимни, қандай одамни шакллантираётганлигини тўлиқ билибгина қолмай, ўқитаётган боласи шундай ижтимоий сифатларга албатта эга бўлишига чин дилдан ишониши керак. Шу билан бир қаторда, болаларни халқ педагогикаси дурдоналари билан таништириб, миллий кадриятларимиз асосида тарбиялаши, нутқий раво, тили бой бўлиши, ифода усули ва тасвир воситаларининг адабий тил услуби ва меъёрини тўла эгаллаган бўлиши зарур.

Ўқитувчилик касбига хос бўлган бундай фазилатларни уядаги педагогик одоб шакллантиради. Педагогик одоб бу — ўқитувчининг юксак касбий фазилатидир. У ўқитувчига саботли бўлиш, ўз ҳиссиётини идора қила олиш, болаларга педагогик таъсир ўтказиш восита ва меъёрини белгилаш, аниқлашда ёрдам берадиган фазилат ҳисобланади. Юксак педагогик одобга эга бўлган ўқитувчига синфда муътадил психологик муҳит ўрната олади, болалар қалбига тез йўл топа олади.

Уз хизмати хусусиятига кўра ўқитувчи ташкилотчилик факультетига ҳам эга бўлмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи ташаббусли ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб, ҳар доим кўчма, ғайратли, ўз кучи ва имкониятига ишонган бўлиши керак. Ташаббусли ва ғайратли ўқитувчига болаларни ўз орадан эргаштира олади, ўқувчилар эса унга эргашдилар.

Ўқитувчилик касби жуда катта руҳий ва жисмоний куч талаб этади, шунинг учун унинг саломатлигига ҳам маълум таъбир қўйилади. Ўқитувчининг овоз пайчалари ривожланган, унинг қобилияти яхши бўлиши керак, узок вахт тикка тура

олиш, кўп юриш, эпчил ҳаракат қилиш каби фазилатларга э бўлмоғи шарт.

Туккизимчидан, таълим-тарбия билан шуғулланувчи инс сўзсиз, эстетик тарбияланган бўлиши шарт. Эстетик тарбнинг жамият тараққиётида нақадар муҳим роль ўйнаши мага маълум. Эстетик тарбия маънавий тарбиянинг муҳим таркибий қисми эканини унутмаслик керак. Эстетик дидни пастлиги ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига салбий таъсир ўтказиши. Жумладан, баъзи ёш оилаларда иктисодий қамчилик туфайли эмас, балки маънавий, асосан, эстетик диднинг пастлигидан бузилиб кетиш ҳоллари кам эмас. Туйғуланишнинг пастлиги, қашшоқлиги, гўзалликни сеза билмаслик, қаллай олмаслик каби омиллар эр-хотин ўртасидаги муносабларга путур етказмоқда.

Эстетик дид деганда ихчам, нафис, чиройли кийиниш ўрганиш, уй-жойни саранжон-сарихта ва озода тутиш, ҳадаги гўзалликларни, санъатдаги нафосатни тез илғаб олиш; унга интилиш, ундан таъсирланиш, юксак, соф туйғула тўлиб-тошиб яшаш тушунилади.

Эстетик диднинг шаклланиши давр характери билан билик. Ҳар бир давр эстетикага қўядиган талабига мое ҳо эстетик диднинг янги-янги мезонларини вужудга келтириши. Бу янги мезонлар барча кишилар томонидан ўзлаштирилча анча вақт ўтади. Бизнинг давримиз ҳам бу жиҳатда хусусиятларига эга. Давримиз мураккаб, шунга қўра, эстетик тарбиянинг ҳам шаклланиши силлиқ ва осон кечмайди.

Жамият тараққиётида маънавий ва иктисодий томон ҳамма вақт ҳам бир хилда шаклланиб бормайди. Баъзан маънавий томон ўзиб кетса, баъзан иктисодий томон ўзиб кетмайди. Ўзбек халқи ўтмишида иктисодий томонга нисбатан маънавий томонларнинг кўпроқ шаклланиб кетган даврлари бўлган. Жамият аъзоларининг маънавий тарбияланганлик ражасига ўқитувчи ва педагоглар масъулдир.

Эстетик камолот маънавий ҳаётнинг энг нозик, шу билан бирга, мураккаб кўринишларидан бири. Инсон шахсияти эстетик диднинг шаклланиши аста-секин давом этадиган жараендир. Эстетик кўникмалар инсон вужудига сингиб, эътиқодига айлана бориши зарур. Бу борада маълум таъдасосида иш қўрилмаса, эстетик тарбия соҳасидаги барча катлар зое кетади.

Гўзаллик билан яхшилик қондош эгизак, улар доим бирини тақозо этган, бир-бирини тўлдирган. Қадимги кўникларда бу икки тушунча бир бутуннинг икки томони сифат қаралган. Ҳозирги пайтда ҳам этика билан эстетиканинг б

ги кишилар ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этмоқда. Чин инсоний ахлоқ нормаларини ривожлантириш чин эстетик дидни шакллантиришни талаб этади. Фақат одобга эга, ахдоқли, виждонли кишини етук инсон деб бўлмайди. Одоб-ахлоқли кишида эстетик дид шаклланган бўлса, у ҳар томондан ривожланган шахс ҳисобланади. Ўқитувчи ва педагог фақат ҳар томонлама ривожланган шахс бўлиши керак.

Юқорида тавсифлаб ўтилган билимларнинг асосий тўққиз турини ўзида жамлаб, уларни кўникма ва малака босқичларидан ўтказиб, маънавиятига айлантириб улгурган кишигина ўқитувчилик ва педагоглик амалиёти билан шуғулланишга ҳақди.

Ўқитувчининг касбий шаклланиши олий ўқув юрти даргоҳида касбий таълим олиш жараёнида бошланади. Педагогика олий ўқув юртлирининг ўқув-режа ва фанлар бўйича дастурларида бўлажак ўқитувчиларга шу касбнинг сир-асрорларини ўргатиш, илмий билимлар бериш, ўқитувчи касби ҳақида маълумот бериш ва кўникма ҳосил қилиш назарда тутилади.

Таълим жараёнида фанлар бўйича амалга ошириладиган семинар, амалий ва лаборатория машғулотлари назарий билимларни мустаҳкамлашга ҳамда уларни кўникмага айлантиришгагина эмас, балки уларни амалий иш жараёнида куллагга ҳам имкон беради. Бундай машғулотлар танлаган касби тўғри эканид ишонч хиссини уйғотади.

Олий ўқув юртидан кейинги даврдаги ўқитувчининг касбий шаклланиш жараёнида мактаб раҳбарияти, айниқса, илмий мудир ҳамда педагогик жамоатчилик катта роль ўйнайди. Ёш ўқитувчиларга тажрибали ўқитувчиларни бириктириб қўйиш. уларнинг дареларини кузатиш, услубий ишларга жалб этиш мактаб раҳбариятининг асосий вазифаларидан бири. Ўқитувчи ўз касбини секин-аста ўзлаштириб бориши билан бирга ота-оналар ўртасида педагогик билимларни тарғиб этади. Шу йўл орқали ҳам касбий шаклланиши такомиллашиб боради.

Ўқитувчилик касбини ва педагогик маҳоратни эгаллаш, мактаб ўқитувчилар жамоасига киришиб, унда ўз ўрнини топиб кета олиши ёш ўқитувчининг ўзига боғлиқ. Жамоанинг ёрдидан юз ўғирмаслик, қийинчиликларга дуч келганда руҳан Тушмай, ўз хатоларини қўра билиш ва уни бартараф этиш учун Ҳаракат қилиш унинг ўқитувчи бўлиб шаклланишидан дарак беради.

Шу билан бирга, ўқитувчининг касбий шаклланиши ўз-ўзини тарбиялаб боришга, ўз устида тинмай ишлашга ва ўз вақтида Малакасини ошириб боришга узвий боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси касбий фазилатларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

3. Замонавий даре ва дарега керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар

Мазкур китобнинг биринчи бўлимида, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг биринчи асоси бўлган дарснинг даре деб ном-Ц ланиши учун, унда иштирок этадиган унсурларини мажмуга * келтириб туриб таҳлил қилган эдик. «Педагогиканинг назарий * асослари» бўлимида, яна даре таҳлиliga қайтиб, даре жараёни- нинг ўзини хронологик элементларга бўлиб ўргандик. Сўнгра дарснинг турлари ва типлари билан ҳам танишиб чикдик.

«Педагогик амалиёт» номли бўлимда яна даре масаласини кўриб чиқамиз. Мантқан бу тўғри, чунки бутун узлуксиз таъ- лим-тарбия жараёни кўпдан-кўп дареларнинг мажмуидан иборат. Шунинг учун дарсни ҳар томонлама таҳлил қилишлик, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг хужайраси бўлиб ҳисоб- ланган даре тўғрисида тўла маълумотга эга бўлишликка олиб келади. Бу киемда биз замонавий даре ва даре жараёнида ке- рак бўладиган меъёрий ҳужжатлар билан танишамиз.

Ҳозирги пайтда замонавий даре тушунчаси тез-тез тилга олинмокда. Замонавий даре деганда - ўқитувчи ўқувчипиш мавжуд имкониятларидан усталик билан фойдаланиб, унинг актий салоҳиятини ишга солиб, ривожланишини таъминлаиди. Ўқувчи эса, ўз навбатида, билимларни чуқур ўзлаштиради ва кў- никмасига айлантириб, маънавий баркамоллик сари одимлаиди.

Замонавий даре мезонлари куйидагилардан иборат:

- даре ўқувчи ва талаба шахеига йўналтирилган бўлиб, \ ки- тувчи ва талабанинг ўзаро фаол муносабатларига асосланади;
 - даре жараёни табақалаштириш ва ўқувчи-талабаларнинг шахей қобилиятларига ёндашув асосида амалга оширилади;
 - даре ўқувчи-талабаларнинг юқори даражадаги кизн ки- ши, аклий фаоллиги ва муваффақиятига эришувига қаратилади;
 - даре педагогиканинг барча турдаги методологик асосла- ридан келиб чикиб амалга оширилади;
 - дареда бериладиган билим мазмунига кўра, турли пода-, гогик усул ва услублардан фойдаланилади;
 - дареда назария ва амалиёт ўзаро боғлиқликда талқин эти- ј лади;
 - даре сифат ва самадорлигини таъмин этувчи назорат тур- ларидан фойдаланилади;
 - дареда вақтдан унумли ва мақсадли фойдаланилади;
 - даре мажму ёндашув тамойили асосида амалга оширилади.*;
- Дарсни замонавий тарзда ташкил қилиш учун куйидаги меъ- > ерий ҳужжатлар тахт бўлиши шарт. &

Дарсни бошлашдан аввал, биринчидан, ўқитувчи ва педа- гог кўлида ўз фанидан, мутахассислар томонидан тузилган ҳамда мутасадди вазирликлар тасдиғидан ўтган **намунавий ўқув дастур** бўлиши керак. Иккинчидан, шу дастурдан келиб чиққан ҳолда ҳамда ўқув муассасасининг йўналиши, моддий техника базаси ва ўқитувчининг шахсий имкониятларидан келиб чи- қиб, **ишчи ўқув дастури** тузилган бўлиши шарт. Учинчидан, мазкур фанни ўтиш учун берилган соатлар ва тузилган ўқув жадвалидан келиб чиқиб, **тақвимий ўқув режа** тузилган бўли- ши керак. Тўртинчидан, ушбу ўқув фанидан ўтиладиган ҳар бир дарс учун **конспект ёки маърузалар матни** ёки педагогик технология асосида дарснинг лойиҳаси тузиб чиқилган бўли- ши лозим. Шулар билан бир қаторда, ҳар бир **дарснинг ишлан- маси** ва **технологик харитаси** бўлиши ҳам керак. Педтехноло- гия асосида дарснинг лойиҳаси тузилган бўлса, технологик харита талаб қилинмайди. Чунки у лойиҳанинг ичига кири- тилган бўлади. Айтилган меъёрий ҳужжатларга яна **кўргазма кўроллари, тарқатма материаллар ва бошқа бир қатор дидактик материаллар** талаб қилинади. Шунингдек, **талабаларнинг мус- тақил иш мавзулари, консултация ва қолдирилган дарсларни қайта топшириш жадвали, баҳолаш мезонлари ва тест саволлари** жамулам бўлиши шарт.

Бунлар бозаларга битим берин мақсадли дарсга кириш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатлар. Шуларга қўшимча қилиб, ўтиладиган фан бўйича энг охириги дарслик ва бир қатор мето- дик кўланмаларини ҳам ташкил қилинган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Методик кўланмаларга: мазкур фанни ўқитиш методикаси, шу фанда амалий машғулотларни олиб бориш методикаси, курс ишларини бажариш методикаси ва бошқа- лар бўлиши мумкин.

Дарсни дарс қилиб турувчи қисмларидан бири — бу **наму- навий ўқув дастури, ишчи дастур, тақвимий режа, технологик харита, маърузалар матни** ҳамда **дарслик, ўқув кўланма** ва **ди- дактик материаллар** мажмуи экан, бутун дунёда бунни **қудж- абли** дейилади.

Намунавий ўқув дастури педагогик илмий тадқиқот инсти- тутларида ёки ўқув муассасаларидаги йирик олимлар томони- дан ишлаб чиқилади. У ўқув муассасасини битирувчиларга кўйиладиган талаблардан келиб чиқиб, юз фоиз Давлат стан- дарти асосида тузилади. Уни тузишда дидактиканинг барча тамойилларидан фойдаланиб, у фаннинг ўқитилишидан кўлан- ган асосий мақсадга мос равишда бўлади. Педагогнинг ўқув услубий мажмуасининг асосий элементларидан бири **намуна- вий ўқув дастуридир**.

Игачи ўқув дастур — намунавий дастурдан келиб чиқиб, | муайян ўқув муассасасининг йўналишидан ҳамда ушбу фанний уқийдиган педагогнинг имкониятидан келиб чиққан ҳолда, «р педагог томонидан тузилади ва аввал ўқув муассасасининг ил-« мий-услубий кенгашидан, сўнг тармоқ вазирлиги тасдиғидаш ўтади. Бу педагогнинг дарсга олиб кирадиган иккинчи меъё-» рий ҳужжатиدير. **

Ҳақвимий ўқув режа — ўқув муассасасида тузилган жадвал ва ишчи дастурида кўрсатилган мавзулар асосида тузилиб, педа- гогнинг даре утиши ёки маъруза ўқиш ва амалий маплулотларни; олиб боришининг ой ва кунлар бўйича тартибини кўрсатади. %

Конспект ё маърузалар матяи, ёки даре лойихаси. Даре янги билимларни бериш учун анъанавий оғзаки услубда олиб бо- ришга мўлжалланган бўлса, педагогнинг қўлида конспект ёки, маърузалар матни бўлишлиги талаб қилинади. Бу — ўқув-ме- тодик мажмуанинг асосий унсурларидан бири. Агар даре пе- дагогик технология асосида олиб борилса, педагогнинг қўли- да шу дарснинг лойихаси бўлиши шарт.

Даре ишланмаси. Агар даре педагогик технология асосида олиб борилмайдиган бўлса, педагогнинг қўлида конспект ёки маърузалар матнидан ташқари, дарснинг ишланмаси бўлиш- лиги талаб қилинади. Даре ишланмасида — мавзунинг номи; дарснинг мақсади, қутилаётган натижа, дареда бермокчи бўла-»; ётган асосий ғоя, таянч тушунчалар, дарснинг жиҳозлари в» дарснинг режасига анъанавий тарзда — ташкилий кием, ав^ валги машғулотда эгалланган билимларни мустаҳкамлаш в» бугунги бериладиган билимларга кўприк ўрнатиш мақсадида такрорлаш, янги даре мазмунини тушунтириш, гуруҳдарД* ишлаш, мусобақалар ташкил қилиш, дарсни яқунлаш ва вазифа бериш деган унсурларни киритиш лозим. Шунинг' технологик харита ҳам киради.

Технологик хаританинг биринчи устунида мавзунинг ном*, ўқув жараёнининг мазмуни, ўқув жараёнини амалга оширишда қўлланиладиган усуллар ва уларнинг тизими, қутиладиП|(натижалар ўз ифодасини топиши керак. Иккинчи устунда Грф ринчи устунда қўйилган саволларга чуқур ўйлаб туриб жавоф дар берилади.

Педагог қўлида бўлиши талаб қилинадиган меъёрий ХЗЯ| жатлар ичида талабаларнинг мустақил иш мавзулари, консуЯ^ тация жадвали ҳам бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дарслик — юқори малакали ва тажрибали олим ҳамда гоглар томонидан тузилиб, юз фоиз намунавий дастур, ғоялардан ҳамда дидактика тамойилларидан келиб чиқиб тилади. Дарслик ўқитувчи педагогларга ва талабаларга ас ўқув қуроли ҳисобланиб, оддий ва ҳаммага тушунарли ад

тилда ёзилади. Дарслик барчага умумий ёки олий ўқув муассаса- сининг хусусиятларидан келиб чиқиб махсус бўлиши мумкин.

Ўқув қўлланмалар, асосан, тажрибали педагоглар томони- дан ёзилиб, фақат ўқитувчи ва педагогларга қўшимча ўқув қуро- ли бўлиб хизмат қилади.

Дидактик материаллар, педагог томонидан \ар бир дарсга алоҳида тайёрланган бўлиб, у даре мазмунини тўла ифодалаш ва ўқувчи-талабалар даре мазмунига яхши тушуниб етишлари учун хизмат қилади. Буларга ҳар турли кўрғазмалар қуроллар. тарқатма материаллар. турли муаммоли вазиятларни яратувчи мосламалар, ўйинлар ва хоказолар киради. Дидактик материал- лар ҳам дидактиканинг тамойилларига мое равишда яратилади.

Педагогик усул ва услублар. Дарс жараёни фақат педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилиб, дарснинг ажрал- мас қисми ҳисобланади. Педагогсиз ва талабасиз ҳамда ўқув дастур ва режасиз дарс ўтиб бўлмагани каби, педагогик усул- лар ва услубларсиз дарсни амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун, дарсга керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар қаторига дарс ўтиш усул ва услублари тизими қўшилса, айни муддао бўлар эди. Бу усуллар тўплами ўқитувчи ва педагоглар учун катта қулайлик яратарди. Дарсга тайёргарлик кўриш жараёнида, қай- си усулни қўлласам экан, деб ўйлаб ўтирмай, тайёр усуллар тизими ичидан танлаб олишлари мумкин.

Таълим жараёни ўқув ахборотни ва уни мантиқий ўзлашти- ришни англашни ташкил қилишни кўзда тутуди. Билимни уза- тиш ва уни кўникмага айлантириш усулларидан ташқари, ўқув фаолиятини рағбатлантириш ҳамда таълимда бурч ва масъу- лиятни асослаш усуллари ҳам мавжуд.

Шу билан бир қаторда, таълим жараёнини назорат қилиш ва таълим-тарбия жараёнини бошқариш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, уларсиз ҳам таълим-тарбияни амалга ошириб бўлмай- Ди. Ва ниҳоят, ўқитувчи томонидан етказиб берилган билим- лар. ўқувчи ва талабаларнинг қанчалик ўзлаштириб олганли- гини аниқловчи усуллар бўлиб, уларни китобимизнинг кейинги саҳифаларида батафеил кўриб чиқамиз.

Ёшларни тарбиялаш жараёнида маънавий-интеллектуал ривожланиш сифатларини аниқлашнинг аниқ мақсад ва вазифалари ишлаб чиқилган. Ўқувчи ва талабаларнинг маънавий- интеллектуал шаклланиш сифатларидаги ютуқ ва камчилик- ларини рағбатлантириш, тузатиш, тарбия мазмунини, усул, Услуб ва ташкилий шакллари яхшилишга мое тузатишлар киритилиши кўзда тутилади.

Баҳолаш **мезонлари**. Ўқувчи ва талабаларнинг билимини. ақтий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат микё-

шдаги муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга, назорат за баҳолаш жараёни ўқувчи билимини бойитишга, улар шах-ини ривожлантиришга ва тарбиясига катта таъсир кўрсатади.

Билимларни назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳо-лар ўқувчи ҳамда талабада қандай таассурот қолдирганини," /ртокларининг ўқишидаги ютуқ ва камчиликларига қандай» **1уносабатда** бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. ^қувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ҳамда баҳолап-?қув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши ,чун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартибли ва доимий заҳолаш учун имкониятлар очиб берилди.

Педагогика илми билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва Заҳолашнинг учта вазифаси борлигини кўрсатади:

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига •сараб Давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганига? тзорат қилиб, таҳлил этиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи амда талабаларда билимлар янада кенгаяди, Бу билан ўқув ортлари олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига \Ш таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки рух, ўз кучига бўлган шонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаш-."ирншни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қис- **Аштр.** Назорат жараёнида ёзма. оғзаки ва амалий усуллардан роёдаланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат силиш, айниқса, макгабларда кенг тарқалган. Бу асосан сазол-жавоблар орқали олиб борилади. Бунда якка сўраш, фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турлаги назорат усули жуда қўн вақт талаб қилганлиги :абабли, назорат жараёнини фаоллаштиришда кам вақт ичида <vп сонли талабадарни назорат қилиш мақсадида бир қанча, национал усуллар. жумладан, техник воситалардан фойдала-г; пни мақсадга мувофиқ. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги сўплаб тажрибалар натижасида рейтинг усули бутуқги куннинг -шзорат мезон и деб қабул қилинган.

Рейтинг — баҳолаш. тартибга келтириш. таснифлаш, бирор чодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш. Рей- гифг ёрдамида ўқувчи ва талабаларни улар учун умумий бўлган сусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб дастдабки тасниф- лаш амалга оширилади.

Шкалалаш - аниқ жараёнларни рақамлар тизими ёрдами- I?, моделлаштириш. Улар турли - сифат, тавсиф микдорий /службаридан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарала ^ўлланилади.

Тест деганда, аниқ вазифанинг такомиллашганлик даража- сини аниқлашда сифат ва микдорий ўлчамларини белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирон шакли, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов курали тушунилади.

Тестнинг афзаллиги қўйидагилардан иборат:

— назорат учун кам вақт сарфланади;

— назарий ва амалий билимлар даражасини объектив ша- роитда аниқдаш имконини беради;

— кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин;

— билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;

— барча талабаларга бир хил қийинликдаги саволлар бери- либ, бир хил синов ўтказилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий таълим, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим босқичларида ўқувчи-тала- балар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳолашнинг бундай шакли ўқувчи-талабаларнинг бутун ўқиш давомида ўз билимларини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижо- дий фаолиятини такомиллаштиришни рағбатлантириш ғоясига асосланади.

Рейтинг назорат тизими асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фан бўйича талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсат- кичларини балл ар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир чорак ва семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи ва талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ҳамда семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қўйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралик назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат — бу ўрганилаётган мавзуларнинг ўқувчи ва талабалар томонидан қандай ўзлаштирилаётганлигини мунта- зам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим Даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқланиб боришини кўзда туттади. Бу эса ўқувчининг узлуксиз билим олиши ва натижасини муттасил назорат қилиб боришни на- зарда туттади.

Оралик назорат — бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча Мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг билимини аниқлаш демак. Оралик назорат даредан ташқари вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичлари- ни ошириш имконини беради.

Якуний назорат — бу назорат семестр учун белгиланган мав'-1] зулар тўлиқ ўқитилиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича оли-нади. Семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралик ва якуний Я назоратларда тўпланган баллар бўйича аниқланади. ^jj

Хар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун^ ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига! тенг деб ҳисобланади. Jjj

Максимал баллнинг 70% миқдори жорий ва оралик **назорав** жараёнида, 30% миқдори якуний назоратда тўпланиши **тавдр** сия этилади. Ж

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўпланган баллар та-Jf лаба билимига нисбатан қуйидагича баҳоланади: >v

86-100% - «аъло»;

71—85% — «яхши»;

56—70% - «кониқарли»;

50 ва ундан ками «кониқарсиз».

4. Дарсдаги техник воситалар ва ахборот технологиялари

Юкорида дарсни мажму сифатида кўриб чикканимиз^ унинг унсурларидан бири дарсдаги техник воситалар **мажму** ни ташкил қилган эди. Дарсни дарс деб ҳисобланш **учун да** да қуйидаги техник воситалар мавжуд бўлиши лозим. **Аввала** бор, техник воситалар га инсон тафаккури ва жисмоний **ха** катлари натижасида бунёд бўлган сунъий моддий **нарса** киришини маълум қилиб қўяйлик. Шу нуктаи назардан **ке!** чикқанда. энг асосий техник-восита бу ўқув хонаси — **аудй** рия ёки лаборатория ва устахона. Кейинги зарурий техник **і** галар: ўқувчи ва талабаларнинг партаси ёки стол-стуллари. **Ш** ратория ва устахоналарда олиб бориладиган дарслар **учун ш** нинг жиҳозлари, ундан кейингиси ёзув доскаси, ёзув **бури,** кеингиси ўқитувчининг иш столи **ва** стули, минбари **хя** ланади. Булар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб. **бир-бий** такозо этади. Чунончи, синф хонаси бўлмаса, дарс **ижроси"** майди. Синф хонаси бўлса-ю. унда парта, стол ва **стулларН** маса, дарс утиб бўлмайди. Авваламбор, синф хонаси **кер** техник воситалар б план жиҳозланмаган бўлса, у **синфхон** ҳисобланмайди кам. У бўш хона дейилади, синф хонаси, стул, ўқитувчининг иш жойидаги стол-стуллар **билан я** ланган бўлса-ю, хонада ёзув доскаси бўлмаса, дарс **тўла*** ўтмайди. Доска бўлса-ю, унда ёзиш учун бўр бўлмаса, & нинг бор бўлгани бекор. Дарс яна тўлақонли ўтмайди **ва :**

Авваллари, техник воситалар деганда, фақат ўқитишнинг техник воситалари тушунилар эди. Эндиликда мажмулар на-зарияси таълим-тарбия жараёнига кириб келгандан кейин, техник воситалар деганда дарсни ташкил қилиш учун зарур бўлган барча сунъий моддий нарсалар тушунилмоқца. Аввал-лари ўқитишнинг техник воситалари деб номланган нарсалар, шу кунда ахборот технологиялари дейилмоқца.

Дарснинг техник воситалари мажмуининг ажралмас қисми ҳисобланган ўқув хона ёки аудиторияни батафсилроқ кўриб чиқайлик. Дарсда иштирок этадиган техник воситаларга, би-лим бериш жойлари бўлган дарс-лекция ва дарс-сухбатлар учун ўқув хонаси ёки аудитория бўлиши шарт. Агар дарс амалий машғулот билан боғлиқ бўлса, унинг учун лаборатория ёки устахона керак бўлади. Агар кино дарси бўлса, кинозал ёки кино қўйишга мослаштирилган ўқув хонаси бўлиши лозим. **Якуний** назорат даренини тест синовлари орқали амалга оши-рилса, компьютер синфлари бўлиши керак. Агар экскурсия дарелари бўладиган бўлса, экскурсиянинг турига қараб, авто-бус, музей, кутубхона, корхона, завод, фабрика деган моддий унсурлар бўлиши талаб қилинади.

Ўқув хонаси ёруғ, шинам, шифтлари баланд, ўзи озода бўли-шини айтиб қўйишимиз жоиз. Чунки, ёруғ хонада болалар чарчамайди, кўзи толиқмайди. Шифтлари баланд бўлган хо-цада- ҳаво етарли даражада бўлади. Хонада ҳаво кам бўлса, ўқувчи ва талабаларга кислород етишмай. тез чарчаб қолиша-ди. Озода ва шинам бўлиши ҳам, у ерда ўқийдиганлар соғли-Рига ва ахлоқига ижобий таъсир кўрсатади.

Дарсдаги техник воеситаларнинг навбатдагиси хонанинг ме-бель жиҳозларидир. Уларга талаб ал ар фойдаланиши учун парта ёки стол-стул, иедагоглар иш жойига стол-стул ва минбар ки-ради. ўқув хонасидаги парталар болаларнинг ёшига мое ра-вишда қулай бўлиши керак. Ўриндиклари жуда мустаҳкам бўли-Ши болалар хавфеизлигини таъминлайди. Ахир. ёш болалар Ўтирган жойларида ҳа деб кимирлайвериш хусусиятига эгадир-**"**ар. Бу уларнинг табиатидан келиб чиқади. Ўқитувчининг иш Жойи замон талаби даражасида бўлиши, ўқув жараёнининг сифатли ўтишини таъминлайди. Хона замон талаби даража-сида жиҳозланган деганда, стол-стул нинг қулайлиги, доскани УЧириш учун латта ва қўл суртиш учул? сочикдан тортиб, ахбо-Рот технологияларини бошқарувчи пултлар назарда тугилади.

Дарсдаги техник воситларнинг ажралмас қисми, 5'Қитиш "Ун мўлжалланган аборот технологиялари ҳисобланади. Уларга Эндоскоп, кодоскоп, компьютер мажл^уси ва хоказолар киради.

5. Дарс ўтишининг усул ҳамда услублари ва педагогик технология

Юқорида «Педагогиканинг фалсафий жабҳалари» деган [ринчи бўлими орқали, таълим-тарбия мажмуининг маркази инсон тургани ва ҳар қандай педагогик фаолиятнинг мақсади одамлар ижтимоий моҳиятини ривожлантириш эканини шдиқ. Шунингдек, фалсафа педагогларга ҳар томонлама ри- >ж топган инсон сиймосини илмий асосда яратиб беришли- [ни ҳам ангаладик. Педагогик фаолият эса, ўзининг таълим- тарбия жараёни орқали бу сиймони шакллантиришда, узлук- 13 таълим-тарбия жараёнининг бирламчи асоси бўлган дарс- ш фойдаланишлигини ҳам билдик. Дарс ҳақиқий бўлиб гсoblаниши учун унда талаба, педагог, меъёрий ҳужжатлар, 1рснинг техник воситалари ҳамда ўқитишнинг усул ва услуб- гри бир 1гуктада мужассам бўлишлиги шартлигини ҳам эс- 1Йлик. Навбатдаги сатрлар, бир бутунликни ташкил этувчи нрснинг таркибий унсури бўлган усул ва услублар таснифига ағишланади.

Усул ва услубларнинг фалсафий таърифи билан китоби- изнинг биринчи қисмида танишган эдик. Энди бу категория- арнинг педагогикада қўлланиши ва педагогик усуллар тизи- ;ини, шу жумладан, технологиялаштирилган вариантини ҳам ўриб чиқамиз.

Педагогикада ўқитиш усули деб, таълимий мақсадларга эри- пнда қўлланиладиган педагогик чора-тадбирлар йиғинди- ;ига айтилади. Ваҳоланки, бошқа фаолият соҳаларида буни слуб деб номлайдилар.

Педагогикада яна методика деган тушунча мавжуд. Бу ту- иунча, таълимий мақсадга эришишда қўлланиладиган педа- ,огик чора, тадбир ва усулларни қўллаш йўриқномаси сифа- г,ида тушунилади.

Педагогикада усул атамаси устида бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Чунончи, усулларни педагог қўллайдиган бўлса — 'қитиш усули, талаба қўллайдиган бўлса, ўрганиш усули де- шлади. Ўқитувчи ва талабаларнинг билим эгаллаш мақсадида Зиргаликда қўллайдиган усулларни маърифий усуллар дейи- лади. Усул ва услублар юзасидан бошқача фикрлар ҳам бор.

Ҳар бир таълимий усулни бир бутунлик (мажму) деб биШ]: габ, уни ташкил қилувчи унсуларни таҳлил қилиб чиққанд^Ш уларнинг ҳар бири услуб (приём) бўлиб чиқмокда. Эътибор^и Зеринг, услубнинг фалсафий талқинида, мақсадга етишишДЗ-^ қўлланиладиган усуллар тизими услуб деб айтилган. Педаго^ гикада \тнинг акси бўлиб чиқмокда. Яъни педагогик мақса

эришишда қўлланиладиган усулнинг бир унсури педагогик услуб бўлмокда. Бу тушунчалар педагогика илм-фанида анъа- навий қўлланиб келинганлиги учун, биз ҳам шунга бўйсуниб, педагогикада қабул килинган тушунчалардан фойдаланамиз.

Таълимий усул — мураккаб, кўп поғонали, кўп қиррали дис- септив, очиқ, қайтарилувчан марказлашган ижтимоий мажму бўлиб, дарс жараёнини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳами- ятга эга. Педагогик усулларда, таълим жараёнида объектив мавжуд бўлган қонуниятлар, таълим мақсади, мазмуни, та- мойиллари ва таълим беришнинг шакллари ўз ифодасини топ- ган бўлади. Таълим-тарбия усулларида дидактиканинг барча тамойиллари (принципгари) ўз ифодасини топган экан, улар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, таълим усуллари ўзгариши билан дидактика принциплари ҳам такомиллаша боради ва бутун узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг такомилига ўз таъ- сирини ўтказади.

Педагогик усуллар таркибида объектив ва субъектов услуб- лар деган қисмлар мавжуд. Педагогик усулнинг таркибидаги объектив услубларга, ҳамма усулларда истисносиз ва доимий равишда ҳукм сурадиган қонуниятлар қонун ва қоидалардан ҳамда таълимий мақсад, мазмун ва шаклидан келиб чиқ>вчи услублар қиради. Субъективларига ўқитувчи ва педагогнинг шахсий сифатларидан, ўқувчи ва талабаларнинг ҳамда ўқув жараёнининг ўзига хос хусусияти ва шароитидан келиб чикут?- чи услублар қиради.

Ҳар қандай педагогик усулни шакллантиришда, албатта, объектив услубларга суянилади. Ҳеч қачон субъектив услуб- ларга кенг ўрин берилмаслиги керак. Объектив услублар би- лан субъективларкнинг орасидаги муносабатларни оптимал- лаштириш устида доимий тортишувлар бўлган ва бўлиб кел- мокда. Педагогик усулларни ривожлантириш учун, албатта, субъектив услублар билан улар бойитиб борилиши керак, аммо бу ҳаракат меъёридан ошиб кетмаслиги лозим. Айнан, субъек- тив услубларни яратиш ва улардан педагогик амалиётда фой- Даланиш педагогнинг ўз касбининг мохир устаси бўлиб етиш- ганининг белгиси ҳисобланади.

Объектив услублар билан субъективлари орасидаги нис- батни мувозанатда ушлаш жуда қийин. Чунки педагогик усул Ўқитувчи ва педагогларнинг дарс беришдаги асосий қуроли бў- либ, ўқитувчи режалаштирган мақсадни, мақсадга эришиш Чора-тадбирларини, қўйилган мақсаддан келиб чикувчи ваечи- лиши шарт бўлган масалалар тизимини, таълим-тарбия жара- ёнининг мантигини, ахборот манбаларини, ўқитувчининг маҳо- Ратини ва бошқа кўплаб нарсаларни ўзида ифодалаши керак.

Кўриб турганимиздек, педагогик усул кўп қиррали ижтимоий борлик бўлиб, унга таъриф берганда, унинг ҳамма томонларини ифодалаш қийин. Шунинг учун унга қуйидагича қисқа таъриф бериш мумкин. **Педагогик усул — бу таълимий иаксадга эришиш йўлидаги ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликда қиладиган ҳаракатларининг тартиби.**

Педагогик усул кўп қиррали бўлгани учун ҳам уни гуруҳлаштириганда истаган жабҳасини асос қилиб олса бўлади. Шунинг учун ҳам педагогик усулларнинг таснифи жуда кўп. Педагог ва ўқитувчилар учун усулларни турларга ажратганда, албатта, педагогик амалиёт талабаларидан келиб чиқишлик тўғри бўлади.

Қуйида педагогик усуллар таснифларининг баъзи бирларига эътиборингизни қаратамиз.

1. Анъанавий тасниф ўзининг илдизи билан қадимий фалсафий ва таълимий тизимларга бориб тақалади. Шу кунда бу таснифнинг замон талабидан келиб чиқиб, такомиллашган варианты мавжуд. Бу типдаги тасниф ўзига асос қилиб билим манбаларини олган. Билим манбаларига қуйидагилар киритилган: амалиёт ва кўргазмалар (эмперик билимлар манбаи); оғзаки сўз ва китоб (назарий билимлар манбаи), ахборот технологиялари — видео, телевизор, компьютер ва интернет тармоқлари (ҳам кўргазмали, ҳам назарий, ҳам эмперик билимлар манбаи). Бу тасниф орқали усуллар беш тоифага ажратилган: амалий, кўргазмали, оғзаки, китоб билан ишлаш ва виртуал (видео, компьютер, интернет).

Бу усулларнинг ҳар бирининг ўзини намоён этиш услублари бор (9-расмга қаранг).

2. Белгиланган мақсадга қараб таснифлаш. Бунда, дарс босқичларининг кетма-кетлиги умумий асос қилиб олинган. Уларда қуйидаги усуллар ажратилган: билим эгаллаш; кўникма ва малакалар ҳосил қилиш; билимни амалиётда қўллаш; ижодий фаолият; мустаҳкамлаш; билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

Амалий	Кўргазмали	Оғзаки	Китоб билан ишлаш	Виртуал
Тажриба, амалий машқ, ўқув-ишлаб чиқариш	Иллюстрация, намойиш, кузатиш	Айтиб бериш, тушунтириш, ҳикоя, сухбат, кўрсатма бериш, маъруза, баҳс, мунозора	Ўқиш, реферат ёзиш, куриб чиқиш, баён қилиш, режа тузиш, конспект ТуЗИШ	Кўриш, таълим олиш, машқ қилиш, назорат
1				
1				

9-расм.

3. Билим фаолиятининг типига қараб усуллар қуйидагиларга ажралади: ахборотли-рецептив ёки иллюстратив-тушунтириш; репродуктив; муаммоли баён; эвристик ёки ярим тадқиқот ва тадқиқот. Бу типдаги усуллар билиш фаолиятининг қучланишига қараб гуруҳлаштирилган. Бунда усул, ўқувчи ўқитувчи ҳамкорлигида билим олиш жараёнидаги фаолиятда тафаккурини қанчалик ишлатиши билан изоҳланади.

Агар ўқитувчи томонидан ташкил қилинган билиш фаолиятининг берган билимларини эслаб қолиш ва уларни қайта айтиб бериш билан боғлиқ бўлса, унда ўқувчилар ақлини фаол ишлатмай, хотирасини ишга солиб, ёд олиш билан чекланадилар. Бундай усул репродуктив усул дейилади. Агар ўқитувчи талабалар тафаккурини юқори куч билан ишлашга мажбур қиладиган усулларни қўлласса, улар ярим тадқиқот ва тадқиқот усуллари дейилади.

Ахборотли-рецептив усуллар қуйидаги белгилар билан изоҳланади:

- 1) ўқувчи ва талабаларга билимлар тайёр ҳолда берилади;
- 2) ўқитувчи турли услублар билан бу билимларни қабул қилиб олишни таъминлайди;
- 3) талабалар бу билимларни ўзлаштириб (рецепция), уларни тафаккурдан ўтказиб, хотирасида сақдайди.

Бундай усулларни қўллаганда барча ахборот манбаларидан фойдаланилади (сўз, кўргазмалилик ва ҳоказо). Баён қилиш жараёнида мантикнинг индуктив йўли билан бир қаторда дедуктив йўлидан ҳам фойдаланилади.

Репродуктив усулнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

- 1) ўқувчи ва талабаларга билим тайёр ҳолда берилади;
- 2) ўқитувчи билимни берибгина қолмайди тушунтириб беради;
- 3) ўқувчи ва талабалар тушунган ҳолда билимларни ўзлаштирадилар ва хотираларида сақайдилар. Уларнинг ўзлаштирилганлик даражаси, берилган маълумотларни тўғри айтиб бериши репродуктив билан изоҳланади;
- 4) пухта ўзлаштиришига кўп маротаба қайтариш йўли билан эришилади.

Бу ва бундан олдинги айтилган ахборотли-рецептив усулларнинг афзаллиги ҳамда кенг қўлланишининг сабаби, уларнинг тежамкорлиги билан белгиланади. Бу усуллар орқали кам вақт ичида кам куч сарфлаб, куп билимни ошириб берса бўлади.

Инсон фаолияти ё репродуктив (билган йўлдан оғишмай уни айнан қайтариш), ёки ижодий (мақсадга етиш йўлини ўзи излаб топади) бўлиши мумкин. Бу ерда шуни айтиб ўтиш жоизки, ҳар қандай ижодий ҳаракатдан олдин репродуктив

ҳаракатлар бўлади. Шунинг учун бу усулни менсимаслик жоиз эмас. Аммо, уни қўллашга ҳам қаттиқ берилиб кетмаслик лозим. Энг яхшиси, репродуктив усул билан бир қаторда бошқа усуллардан ҳам бирдай фойдаланиш яхши самара беради.

Муаммоли баён **усули** оралик усул ҳисобланиб, кўр қорилардек ёд олиш ва уни айтиб беришдан, мустақил фикр юриштишга ўтиш учун хизмат қилади. Болалар, ривожланишнинг маълум бир босқичида. мустақил фикр юрита олмайдилар. Ўқитувчи ва педагог талаба-ёшлар олдига муаммони қўйиб, унп ечиш йўллари ўзи баён қилиб беради. Шунда талабалар муаммони ечишда иштирок этмасалар ҳам, ўқитувчининг синф олдига қўйилган муаммони моҳирона ечишини кузатиб, илҳрмланадилар ва муаммони ўзлари ечишни истаб қоладилар.

Эврестик ёки ярим тадқиқот усул куйидаги белгилари билан характерланади:

1) ўқувчиларга б ил им тайёр ҳолда берилмай, у мустақил равишда топилади;

2) ўқитувчи турли воситалар ёрдамида, мустақил равишда билим олишни ташкил қилади;

3) ўқувчи ва талабалар ўқитувчи ёки педагог ёрдамида мустақил фикр юриштишга ва шу орқали янги билимларни топишга ўрганадилар. Улар мустақил равишда муаммоларни еч йўллари излайдилар. Топилган натижаларни таҳдил қилади ляр, таққослзйдилар, умумлаштирадилар ва яқун ясайдилар

Бу усулнинг ярим тадқиқот деб ном олганлигининг сабабй(ўқувчи ва талабалар аввал ҳеч қачон мустақил равишда билиш олишмланган бўлишса, бу вазифани бажаришга қийналадилар<; Шунинг учун ўқитувчи ва педагоглар уларга ёрдам берадилар| Бу усул қўлланганда ўқитувчи — ўқувчи — ўқитувчи — ўқув схемаси буйича амалга оширилади. Шунда билимнинг бир мини педагог айтиб, қолганини топиш талабалпрга қўйиб билирилади. I

Тадқиқот усулининг моҳияти эса куйидагича:

1) педагог талабалар билан бирга муаммони шакллантиради са уни ҳал қилиш учун талабаларга муддат берилади;

2) ўқувчи ва талабаларга билим айтилмайди. Уни талабаларнинг ўзлари мустақил равишда излаб топадилар. Шунда, бу билимни топиш чора-тадбирларини ҳам ўқувчиларнинг ўзи билири белгилайдилар; Ж

3) ўқитувчи ва педагогнинг фаолияти талабалар изланишдан бошқаришдан иборат бўлади; й

4) бу усулда ўқув жараёни ўта жадал ва юқори қизиқарли равишда оққали кечиши билан, топилган билимлар чуқур, таъсирчан ва инчунин болалар хотирасида узоқ сақланиши билан бошланади; Ш>

усуллардан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги, унга қўп вақт ҳамда ўқувчи ва ўқитувчилардан анчагина куч сарфланишини тачаб қилади.

4. Дидактик мақсадларга қўра усуллар икки гуруҳга ажралади:

1) билимларнинг бирламчи ўзлаштирилишига хизмат қилувчи усуллар;

2) эгалланган билимларни мустақамлашга ва такомиллаштиришга йўналтирилган усуллар.

Биринчи гуруҳга: ахборот — ривожлантирувчи усуллар (оғзаки баён, суҳбат, китоб билан ишлаш), эврестик (изланувчан) усуллар (эврестик суҳбат, мунозара, лаборатория ишлари); тадқиқот усуллари қиради.

Иккинчи гуруҳга: машқ (нусхага қараб кўчириш, шарҳчанган машқлар, вариантли машқлар ва хоказо) ва амалий машғуллар қиради.

5. Бир неча бор бинар ва ярим бинар усулларни яратишга уришиб қўрилган. Бунда усуллар икки ва ундан ортиқ белгиларига қараб гуруҳлаштирилади. Масалан, билим бериш усуллари билан билим олиш усуллариининг бирикувидан ҳосил бўлган усуллар ва хоказо.

6. Дидактикада кенг тарқалган усуллар гуруҳи, бу академик Ю.К. Бабанскийнинг таклиф қилган таснифидир. Бунда уч йирик педагогик усуллар гуруҳи ажратилган:

1) ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари;

2) ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш;

3) ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш усуллари. ўз навбатида, тўрт гуруҳга бўлинади:

1) манбалар жиҳатидан — оғзаки, кўргазмали ва амалий;

2) мантикий жиҳатдан — индуктив ва дедуктив;

3) фикр юритиш бўйича — репродуктив ва муаммоли изланиш;

4) бошқарилиши жиҳатидан - мустақил ишлаш ва ўқитувчи раҳбарлигида ишлаш усуллари.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш усуллари икки гуруҳдан иборат:

1) ўқишга қизиқишни асослаш ва уни рағбатлантириш;

2) ўқишга бўлган масъулиятни асослаш ва рағбатлантириш.

Ўқиш-ўрганиш фаолиятининг самарадорлигини текшириш усуллари. ўз навбатида, уч бўлакдан иборат:

1) оғзаки текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш дарслариЙи
2) ёзма равишда текшириш ва ўзини ўзи назорат қилшп' усуллари;

3) лаборатория ва амалий машғулотлар орқали текшириш' ҳамда ўзини ўзи назорат қилиш усуллари. Ш

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, усуллар асосан қуйидаг^Ш функцияларни бажаради: ўқитиш, ривожлантириш, тарбия-1 лаш, ўқишга қизиқишни рағбатлантириш, назорат қилиш ИШ- тузатиш. Педагогик усуллар ёрдамида маорифий мақсадга эр й в шилади. •

Айтиб ўтилган педагогик усулларнинг биронтаси ҳам кам ^ чиликлардан холи эмас. Шунинг учун усуллар назарияси тлЙ| нимсиз тараққий этиб, барча ўқитувчи ва педагоглар талабуо^! бирдай жавоб берувчи усуллар изланмоқда. Шу изланшш!* натижаси сифатида ўқув жараёнининг технологиялашган ус ли вужудга келади. " —

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, кўп маротаба ғор педагогик технологияларни ўрганиб, уларни ўқув муасс саларига олиб кириш зарурлиги уқтирилган.

Кейинги ўн йил ичида яратилган, педагогикага бағишла* ган адабиётларда «Педагогик технология», «Янги педагогу технология», «Илғор^пёдаҒогик технология», «Прогрессив ^ дагогик технология» каби тушунчалар кўп учраб тургани лан, уларнинг ўзбек тилидаги маромига етган таърифи ^ тузилмаган. —"

Республикамизнинг педагогик олим ва амалиётчилари мий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педаго шароитига мослашган таълим технологиялари ни яратиш уларни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интилмоқда""

Бу ерда, «Нима учун бугунги кунда педагогик технолс ларнинг миллий назарий асосини яратиш ва амалиётга тат этиш зарурати туғилди?» деган савол пайдо бўлиши муМ1 «Жамиятймизга қанчадан-қанча билимли кадрларни ва қя§0 малакали олимларни етиштириб келган педагогика усуд*"" мавжуд-ку, уларнинг эскириб, талабга жавоб бермай қ< ва мафкуралаштирилган жойларини ўзгартириб, миллий бериб, фойдаланаверса бўлмайдимиз?» — деган мулоҳазалар; йўқ эмас. Ўзбекистоннинг шу кундаги педагогик жамоатчи гининг аксарияти, айнан мана шу йўлдан бормоқда. Бу иложсизликдан излаб топилган бўлиб, қисқа муддат хяз қилиши мумкин. Мустақилдикни қўлга киритган ва буюк лажак сари интилаётган жамиятга бу йўл узоқ хизмат қия майди. Чунки:) Ц

биричидан, маълум сабабларга кўра жаҳон ҳамжамияти та- раққиётидан ортда қолиб кетган жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олиши учун, аҳоли таълимини жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида энг илгор педагогик тадбирлардан фойдаланиш зарурлиги;

иккиичидан, анъанавий ўқиғиш тизими ёзма ва оғзаки сўзлар- га таяниб иш кўриши туфайли «Ахборотли ўқитиш» сифатида тавсифланиб, ўқитувчи фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас, балки нуфузли билимлар ман- баига айланиб қолганлиги;

учиичидан, фан-техника тараққиётининг ўта ривожланган- лиги натижасида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганли- ги ва уларни ёшларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги; гўргинчидая, кишилиқ жамияти ўз тараққиётининг шу кун- даги босқичида назарий ва эмперик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган. аниқ якун- га асосланган техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;

бсшинчидав, ёшларни ҳаётга мукамал тайёрлаш талаби уларга энг илгор билим бериш усули хисобланган объектив борлиққа мажм>' ёндашув тамойилидан фойдаланишни талаб қилишидадир.

Педагогик технология юқорида санаб ўтилган бешта шарт- нинг барча талабларига жавоб берадиган таълимий тадбирдир.

Шу кундаги ижтимоий тараққиёт ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармокдари билан бир қаторда, маърифат ва маданият соҳаларига, шу жумладан, ижтимоий-гуманитар билимлар дои- расига ҳам янги технологияни жорий этишни тақозо этмоқда.

Таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва амалга оши- риш ил мий муаммо сифатида махсус тадқиқотлар олиб бо- ришни кўзда тутати. Бунда, энг аввало, қуйидагиларни аниқ- лаш лозим:

~ таълим технологияларини илмий ишлаб чиқиш ва ама- лиётга жорий этиш учун ижтимоий-педагогик асослар мав- жудлигини аниқлаш;

— таълим мажму сифатида нимани англатиши ва қандай таркибий қисмлардан ташкил топганлигини белгилаш;

~ таълим технологиясининг функционал мажмуи жараён сифатида нималардан иборатлигини аниқлаш;

~ таълим технологиялари «Кадрлар тайёрлаш миллий дас- тури» мақсадларига қай даражада тўғри келиши ва уни баҳо- лаш мумкинлигини кўрсатиб бериш;

~ педагогик технологиянинг мажмулар назариясининг асо- сий қонуниятларига мослигини назоратда тутиб туриш йўл- йўриғини ишлаб чиқиш.

Шуни айтиш жоизки, таълим технологиялари, педагогика илмининг тадқиқоти объекти сифатида, аниқ фанларни ўқитиш усули бўлибгина* қолмай, ижтимоий фанларни ўқитишга ҳам янгилик ёндашув сифатида қайд қилиниши лозим.

Бу зарурият, шу вақтгача ўқувчи (талаба)лар ёпиқ тафаккур парадигма (намуна, мисол)лари асосида ўқитилганлиги, уларда ўзгача нуқтаи назарни тан олмаслик. фақат ўз фикрини тўғри деб билиш шакллантирилганлигидандир. Бу ҳол ҳар қандай тараққиётга ёв бўлиб, шу парадигмада юрган кишиларни инкироз сари етаклайди.

Жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иктисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда. Аммо ижтимоий соҳада, айниқса, таълим-тарбияда депсиниш ва умумий тараққиётдан орқада қолиш сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларида бири таълим-тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялаштиришдир.

Маърифатли ва ривожланган мамлакатларда муваффақият билан қўлланиб келаётган педагогик технологияларни ўрганиб, халқимизнинг миллий педагогика анъаналаридан ҳамда таълим соҳасининг шу кундаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг миллий педагогик технологиясини яратиш лозим.

Педагогик технологиянинг том маъносини билиш ва унинг ҳудудимизга мое турини яратиш учун мажмулар назариясини тўла эгаллаб олиш зарур. Чунки педагогик технология мажмулар назариясининг қонуниятларига 100 фоиз суянган бўлиб, янгилик фалсафий тафаккурни, янгилик дунёқарашни ифода этади.

Технология деганда субъект томонидан объектга кўрсатилган таъсир натижасида субъектда сифат ўзгаришига олиб келувчи жараён тушунилади. Технология ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланиб, объектга йўналтирилган мақсадли амалларни муайян кетма-кетликда бажаришни кўзда тутди.

Ушбу тушунчаларни ўқув жараёнига қўчирадиган бўлсак, ўқитувчи (педагог)нинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитларда кўрсатган тартибли таъсири ва натижасида уларда жамият учун зарур бўлган ва олдиндан белгилаб қўйилган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантириш»¹¹ ижтимоий ҳодиса, деб таърифлаш мумкин. Таърифлар назарияси бўйича бундай ижтимоий ҳодисани педагогик технолог деса бўлади.

Педагогик технология ижтимоий зарурият бўлганлигида» даставвал, АҚШда XX асрнинг 70-йилларида фалсафанинг

бихивиоризм оқими заминида юзага келиб, бошқа ривожланган мамлакатларга тез тарқалди.

Ер юзи мамлакатлари икки қарама-қарши лагерга бўлиниб, совуқ уруш авжига чиққан даврда социализм тарафдорлари бу ижтимоий ҳодисани мафкура нуқтаи назаридан тан олмай, кўп йиллар давомида уни кўр-кўрона инкор қилиб келишди.

XX аср 90-йилларининг бошида социализм нураб, унга аъзо бўлган давлатлар бирин-кетин мустақил бўлганидан кейин. ҳар жиҳатдан тараққий этган хорижий мамлакатларга, шу жумладан, Ўзбекистон учун ҳам, кенг йўл очилди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон олимлари хорижий мамлакатлар билан иктисодий, ижтимоий, сиёсий ва илмий-маърифий алоқалар ўрната бошладилар. Натижада, юртимизга илкор ва самарати технологиялар кириб кела бошлади. Шулар қаторида жаҳондаги прогрессив педагогик технология деган тушунчалар ҳам кириб. педагогик жамоатчилигимиз фикрини чулғаб олди.

Охириги йилларда Россия билан Ўзбекистонда педагогик технологияни ўрганиш йўлида анча ишлар қилинди. Педагогик технологиянинг ҳудудга мое вариантини яратишга қўл урган Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ)нинг пешқадам педагог олимларига тасаннолар айтиш билан бйрга, улар йўл кўяётган баъзи камчиликларни айтиб, уларни тузатиб ўтишни лозим кўрдик. Чунки бу камчиликлар педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятини тўғри тушунишга ҳал ал бермоқда. Бунинг учун биз, МДХда шу йўналишда фаолият кўрсатаётган педагог олимларнинг «Педагогик технология» тушунчаеига берган таърифларини ҳамда улар педагогик технология асосида тузиб чиққан даре лойиҳаларини таҳдил қилиб чиқдик. Таҳлилигимизнинг якуни қуйидагича:

Педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлигини МДХга кирувчи мамлакатлар ичида биринчилар қаторида ҳар томонлама илмий асослаб берган россиялик олим: В.П. Беспальконинг фикрича, «ПТ — бу ўқитувчи маҳорапига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятсиз кафолатлай олалиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёни лойиҳасидир.»¹²

Россия олимларидан В.М. Монахов: «ПТ — аввалдан режалантирилган катқжаларга олиб борувчи ва бажарилиши шарт бўлган тартибли амаллар тизимидир», — деган қисқача таърифни бера туриб, унинг асосий хусусиятларига эътиборни қўйди.

Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии - М - «Педагогика», 1989. С. 192.

«ПТ — ўқув жараёнини технология лаштириб, унинг қайта тиканувчанлигини ҳамда педагогик жараён турғунлигини ошириб, у жараён ижрочисининг субъектив хусусиятларидан уни озод илади»²², — дейди.

М.В.Кларин фикрича, «ПТ — ўқув жараёнига технологик ндашган ҳолда, олдиндан белгилаб олиш ан мақсад курсаткичаридан келиб чикиб, ўқув жараёнини лойиҳалашдир».

И.Я. Ларнернинг фикрига кўра, «ПТ — ўқувчилар харакатарида а кс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли англаб линадиган, аниқланадиган мақсадни ифодалайди».²⁴

В.П. Беспальконинг ўзбекистонлик шогирдларидан Нурали "айдахмедов ва Абдурахмон Очиловларнинг фикрича, «ПТ — у ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдаида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши а бу фаолият маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган иахс сифатларини интенсив шакллантириш жараёнидир».²⁵

Ўзбекистонлик педагог олим Б.Л. Фарберман педагогик технологияга қуйдагича таъриф беради: «ПТ — таълим жараёни а янгича ёндашув бўлиб, педагогикада ижтимоий — муҳандисик онг ифодасидир. У педагогик жараённи техника имкониятари ва инсоннинг техникавий тафаккури асосида стандарт ҳолга олиб, унинг оптимал лойиҳасини тузиб чиқиш билан боғлиқ (жгимоий ҳодисадир».²⁶

Бу таърифларни узоқ хорижда берилган таърифлар билан олиштириб кўриш учун япон педагог олими Т. Сакомото беран таърифни келтирамиз. «ПТ, — дейди Сакомото, — бу мажмуи фикр юритиш усулини педагогикага сингдириш, бошқача қилиб йтганда, педагогик жараённи муайян бир мажмуга келтиришир».²⁷

Бирлашган миллатлар ташкилотининг нуфузли идоралариан ЮНЕСКОнинг таърифи бўйича, «ПТ — бу билим бериш ва ни эгаллашда техника ва инсон ресурс лари ни ўзаро узкий боғик ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалашда ва амалда

Монахов В.М. Аксиоматический подход к проектированию пед. технологии. ~ «Педагогика», 1997, № 6. С. 26.

Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. — М.: «Знание», 1989. С. 75.

Ларнер И.Я. Внимание о технологии обучения // «Сов. Педагогика», 1990, № 3. С. 139.

Сайдахмедов Н., Очилов А. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. — Т.: 1999. 7—8-бетлар.

Фарберман Б.Л. Илғор педагогик технологиялар. — Т.: 1999. 4-бет.

Юзвяичене И.А. Теория и практика модульного обучения. — Каунас, 1989. С. 126.

қўллашда мажмули ёндашув усулидан фойдаланишдир».²⁸ АҚШ ва Германия олимларининг педагогик технологияга берган таърифи ЮНЕСКО берган таърифга тўғри келади.

Келтирилган таърифларни илмий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, узоқ, хорижда берилган таърифлар билан МДХ мамлакатларда олмлари лари бир-бирига яқин келса-да, фарқи ҳам анчалигини кўра-миз. Жумладан, Сакомото, ЮНЕСКО ва бошқа узоқ хорижий мамлакатларда берилган таърифларда мажму ёндашув тамойилига алоҳида урғу берилган. МДХ олимларининг ПТга берган таърифларида мажму ёндашув эслатиб ўтилгани билан, ўқув жараёнининг лойиҳасини тузишганда уни мутлақ унутиб, мажму ёндашув тамойилининг қонун ва қоидаларига сира ҳам-амал қилинмаганини кўра-миз.

Ҳақиқатда эса, объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилини яхши билган кишига, Сакомото айтганидек, «ПТ — ўқув Жараёнини муайян бир мажмуга келтиришдир», деган тушунча кифоя қилади! Бу тушунча орқали ПТнинг бошқа ҳамма хусусиятларини, яъни мақсадга йўналтирилганини, бир неча ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини ва бошқаларни англаб олса бўлади. Чунки бу хусусиятларнинг ҳаммаси, мажмулар назариясига биноан, мажму деб ном олган иагса ва хрдисаларнинг ажралмас сифатларидир.

Педагогик технологиянинг асосий тушунчаси, сўзсиз, ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашишдир. Бунда таълим'-тарбияда иштирок этувчи барча нарса ва ҳодисалар ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни педагогик жараён мажмуини ташкил қилади. Педагогик жараён мажмуининг муайян бир вақт мобайнида босқичма-босқич амалга оширилиши педагогик технология дейилади.

Педагогик технологиянинг анъанавий уеллардан асосий фарқи, унинг тўла-тўқис мажмулар' назарияси қонуниятларидан келиб чиққанлигидадир.

Педагогик технологиянинг аввалги уеллардан афзаллиги, у таълим жараёнини бир бутунликда кўриб, таълим мақсади, Унинг мазмуни, билим бериш усуллари ва воситалари ҳамда таълим оловчи ва таълим берувчиларни мажмуга келтириб, таълим босқичларини лойиҳалаб, таълим жараёнини назорат Қилиш ва таълим натижаларини баҳолаш каби қисмларини ўзаро узвий боғлаб мажмуга келтириб туриб, унинг лойиҳасини тузишидадир.

Фарберман Б.М. Илғор педагогик технологиялар. Илмий-назарий семинар. Т.: .8-9 апрель, 1993. 3-бет.

Унинг анъанавий усуллардан кейинги фарқи, у талабаларнинг эътиборига берилган билимни ёдлаб олиб, айтиб беришига эмас, Залки таълим ва тарбия жараёнининг якунида амалий ишларни бажаришига йўналтирилганлигидадир.

Педагогик технологиянинг бошқа таълим усларидан навбат-вдги фарқи, унинг ёрдамида ўқув жараёни ташкил этилганда, қаре натижаси билим берувчининг педагогик маҳоратига **боттик**, эмаслигидадир. Илмий асосланиб, яхши лойиҳалаштирилган педагогик технология бўйича ҳар қандай ўқитувчи ҳам, аёло бўлмаса-да, яхши дарс ўтади. Чунки педагогик технологияни педагог олим, методист ёки илғор тажрибали ўқитувчидар тузади, шу боис уларнинг педагогик маҳорати педагогик жараён лойиҳасида ўз ифодасини топган бўлади. Аввалгидек, «дарсдан кўзланган мақсадга объектив сабабларга биноан етиб бўлмади» ёки «кутилмаган омилларга биноан дарс **бузилди**» ва шунга ўхшаш гапларга педагогик технологикда ўрин **йўқ**.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган хусусиятларидан ва мажмулар назариясининг қонуниятларидан келиб чиқиб, унга қуйидаги кенгайтирилган таърифни берамиз. ПТ — бу **жамият эҳтиёжидан келиб чиқувчи олдиндан белгиланган киши ижтимоий сифатларини самарали шакллантирувчи** ва аниқ мақсадга **йўналтирилган ўқув жараёнини** мажму сифатида кўриб, уни ташкил **қилувчи қисмлари бўлган ўқитувчи (педагог)винг ўқигат воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга** маълум бнр шароитда **муайян кетма-кетликда** курсатгаи **таъсирий** нззоратда **тутувчи ва таълим натижасини баҳолаб** берувчи технологиялашган **таълимий тадбирдир**.

Жаҳон педагогик тафаккурида таълим-тарбияга бундай ёнлашув янги эмас. XVIII асрдаёқ, «Буюк дидактика»нинг **муал-яси** Ян Амос.Коменский таълим жараёнини «унда ҳар бир усул ва нарсалар вақт жиҳатидан шундай жойлаштурулиши керак эдики», «бутун педагогик жараён яхши созланган» **соат** каби беҳато юриши керак» бўлган шаклга **солмоқчи** бўлганди. **Буюк педагог** Коменский етмаган орзуларга XX аср педагоглари етиб, бу ижтимоий ҳариса педагогик технология номиин олиб. бутун дунё ўқитувчи ва педагогларига дастуриламал **бўлиб** хизмат қилмоқда.

Педагогик назариялар йиғиндиси ҳисобланган педагогикада катта ҳажмда назарий ва амалий билимлар тўпланган **бўлиш**га қарамай, XX аср иккинчи ярмигача машҳур педагогларнинг биронтаси қайта тикланадиган, яъни издошлар **томо**нидан улар ўтган юқори самарали дарсларни эътиборига ўхша^ ўткш имконини берадиган педагогик жараён андозасини **ИШ**лаб чиқишмаган. Бунинг боиси, машҳур педагоглар усули **тарки**бида эътиборининг шахсий сифатлари етакчи ўринни **эгалла-**

ганлигидадир. Маълумки, жамият таркибида машҳурликка даъвогар буюк шахслар жуда ҳам оз. Бизга эса, улар ҳар бир мактабда, ҳар бир лицей ва коллежда, ҳар бир олий ўқув юртида, ҳар бир синф ва дарс хоналарида керак. Бунга етишишнинг бирдан-бир йўли — машҳур педагогларнинг дарени педагогик технология шаклига солиб, лойиҳасини тузиш ва кўпайтиришдир.

Технологик ёндашув ишлаб чиқаришдан олинган бўлиб. унда минглаб технологик жараёнлар лойиҳалаштирилган. Улар ишлаб чиқаришда керакли натижаларга эришиш гарови ҳисобланади. Бу технологияларни қўллаш вақтида худуд ва уларнинг ижрочиси ўзгарса ҳам, керакли маҳсулот чиқаверади. Таълим-тарбия жараёнида ҳам шунга эришиш йўлун педагогик технология ишлаб чиқилди.

Бу иш биринчи бор АҚШ олимлари Б. Блум, Д. Кратволь, Н. Гранлунд, Дж. Керолла, Дж. Блок, Л. Андерсон ва бошқалар ҳаракати натижасида амалга ошди.

Педагогик технология, умуман олганда, репродуктив дарс беришга асосланган бўлиб, ундаги ўқув жараёни ўқувчи (талаба)ларга типик ҳолатлардаги ҳаракатларни эгаллашга йўналтирилган.

Педагогик технологиядаги репродуктив билим бериш жараёнида дарс аниқ бўлақларга бўлиниб, ҳар бир бўлагида ўқувчи (<талаба)лар билиши шарт бўлган натижалар кўрсатилади. Уқув материаллар дарс мақсадидан келиб чиқиб, молуларга бўлинган бўлади. Ҳар қайси модулга тест саволлари тузилади. Ўқув жараёни аниқ саволларга конкрет жавоблар топишга қурилган бўлиб. саволлар ва жавоблар ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши натижасида бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилади.

Педагогик технологияда репродуктив усул қаторида изланувчи — тадқиқот ва бошқа усуллар ҳам ишлатилади.

Мустақил Ўзбекистоннинг эркин фуқароларини шакллантиришда халқ хўжшиги учун зарур бўлган маълум билим ҳажмига эга мутахассис ҳамда турли муаммоларга дуч келганда, мустақил изланиб, уларни ҳал қилиб кетадиган тадбиркор кишиларни тарбиялашда типик ҳаракатларга, репродуктив ва ностандарт вазиятлардан йўл топиб, чиқиб кетишга ўргатувчи тадқиқот услублари мое тушади. Бизга зарур бўлган усул ушбу икки анъанавий услублар қоришмасидан ҳосил бўлиб, технологиялаштирилган интегратив усулдир. Уни педагогик технология д е йил мо қда.

Уқув жараёнининг педагогик технология тамойиллари асосида гузулган лойиҳасики, алоҳида олинган битта дарсга, бигга мавзуга ёки **ушув** предметиининг бир қисмига ва бутун ўқув предметига тузиб чиқиш мумкин.

[кча куч сарфламай, равон амалга оширилиши^алак^ейиди. Бунда билим вужудга сингиб, автоматлашган ҳаракатга [ланиб кетади. Тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатни назорат қилиб туради, холос.

Учинчи босқич. Инсон, она қорнидан бошлаб, ҳаёти давоми: орттирган фойдали билимларини амалда қўллаётгани натижада, унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар такомиллашаётган, руҳига синган ва ҳаёт тарзига айланган ҳолатини маънавий ҳолати дейилади.

Бу босқичдаги ҳаракатлар киши руҳи ва вужудининг зарур бўлган ҳаракатига айланиб, тафаккур уларни деярли назорат қилмайдиган. Ҳаракатлар беихтиёр кечади.

Ҳозирги гаплардан келиб чиқиб, маънавият тушунчасига ташаббуҳ фалсафий, яъни умумлашган таърифни берса бўлади. Ўзини маънавият бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари ҳаётида синалаётгани, кўникма ва малака даражаларини ўнган ва руҳига сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижтимоий одатлар мажмуидир....!

Диккат қилинг! Инсон бошқа мавжудотлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб туришини билдик. Ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали фойдасиз турларга ажралади. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаёт зарарли билимларга ёлғон гапириш, ўғрилиқ қилиш ва ҳоқашар қиради. Улар инсон маънавиятини пасайтириб, ижтимоий ривожини орқага тортади. Жамият ривожини учун фақат фойдали билим (хикмат)лар керак. Фойдали билимларини эгаллашдан мақсад, аввало ўзига, сўнг яқин кишиларига ва бутун аҳлиёга наф келтиришидир. Киши муайян фойдали билимни олиб, уни ҳаётида кўп маротаба ишлатиши натижада бу билим секин-аста руҳига сингиб, маънавиятига айланиб туради. Маънавият нима эканини, унинг шаклланиш босқичи ва фақатлиги ҳам билдик. Маънавиятни нима шакллантиради эканлиги савол бериб қўрай-чи? Бошқача қилиб айтганда, маънавиятнинг асосини нима ташкил қилади?

Бир оғиздан «билим» деган гапни эшитдик. Жуда тўғри, улоқ солиб туринг, энг қизиқ саволни бераман. Киши маънавиятининг асосини ташкил қилувчи ва сизлар бир неча йиллардан бери ўқув муассасаларига катнаб олаётган нарсаси — «билим» ўзи нима экан? «Билим ўзи нима», деган саволга жавоб қилинг? «Ахборот» деган жавоб олдим. Бу тўғри, бил им ахборот орқали келади. Мана шу ахборот орқали келувчи ва киши бил ими - тафаккурини ўстирувчи, ҳаёт учун керакли бўлган (шунақа жавоблар ҳам эшитилапти) нарсаси - билим - ўзи нима?

Жавобини диккат билан эшитиб, дафтарингизга ёзиб ҳамда хотирангизда сақлаб қолинг. **Билим — бу бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий боғлиқликдир.** Бу боғлиқлик муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлар тадрижининг ички заруриятдан келиб чиққанлиги учун ўзини қонуний ҳаёт дейилади. Уларга биз таъриф, тушунча, қонун, қоида, аниқлама деб ном берганмиз.

Бу ерда бир бутунлик, яъни мажму деганда алоҳида олинган атомдан тортиб, бутун Ер шари, қонунот ёки алоҳида олинган бир жисм, жонзот ё унинг бир аъзоси ҳам тушунилиши мумкин. Унга ижтимоий ҳодиса - муҳаббат, иқтисодиёт, сиёсат ва ҳоқазоларни ҳам киритса бўлади. Дарсимизнинг ушбу қисмидан менга саволлар борми? Саволлар бўлмаса, дарсимизни хулосалаймиз.

3-модуль

Бугунги дарсимизни хулосалаб шуни айтиш жоизки, инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, унинг ижтимоий моҳияти ва табиқаси, унда йиғилган билимлар ҳажми ва уларни амалиётда қанчалик ишлатиб, кўникма ва малака ҳосил қилиб, маънавиятга айлантириб улгурганлик даражаси билан белгиланган экан. Шунинг учун, узлуксиз билим эгаллаб, уларни тиимай амалиётда қўллаб бориш зарур. Билимлар тинмай эгаллаб боришмаса, киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллаган билан уни амалиётда қўлланилмаса, билим малака ва маънавиятига айланимай, билими кўп бўла туриб, маънавияти паст бўлиб қолаверади. Чунки, маънавият - бу инсон эгаллаган билимлар унинг ҳаётида синалаётгани, кўникма ва малака босқичларидан ўтган ҳамда руҳига сингиб, ҳаёт тарзига айланиб улгурган ҳолатдир.

4-модуль

Утилган дарсдаги билимларни қанчалик эгаллаб олганлигини иншо ва рейтинг балларингизни синф журналига таърифи мақсадида, мазкур суров варақасини тайёрлаб қўйгансиз. Мен уларни гарқатиб чиққанимдан кейин 3 дақиқа ўтгач қайтарасизлар. Мен улардаги жавобларни тезлик билан санаб. синф журналинга рейтинг баҳоларингизни қўйиб чиқаман.

Катта илтимос. бир-бирингиздан кўчирманг ва маслаҳатлашманг. Бировнинг жавобини кўчириб олиш ўғирлик билан тенг гуноҳ ҳисобланади. Бировнинг жавобини ўзиники сифатида қўрсатиш эса ёлғондир. Сўров варақасини ҳамма ўзи тўлғазсин!!! Вақт тугади, варақларни қайтариб беринг.

Тест саволларига берилган жавоблардан кўрдикки, баъзи ўқувчи (талаба)лар дарсда диққат қилмасдан ўтирганлар. Нагижада баъзи саволларга нотўғри жавоб берилган. Мухтарам /қувчи (талаба)лар, мазкур дарсда мен сизларга фақат билим эрдим, холос. Диққат қилиб ўтирганлар уни тўлиқ эгаллаш-**и**. Баъзилари кам эгаллаб қолишибди.

Дарсда диққатсизлик билан ўтирганлар ололмай қолган шлимларни олиши учун ҳамда билимларни тўлиқ эгаллаган галабалар уларни кўникмага айлантириши учун, берилган ада-Зиётларни синчиклаб ўқиб, уларни дарсда ёзиб олган матн шлан солиштириб ўз фикрларини конспектлар дафтарига шройли қилиб ёзиб қўйишсин. Конспект даре бошида ёзиб)линган барча саволларга жавоб тариқасида ёзилиши керак.

Менга саволлар борми? Конспектларни қачон кўрасиз, дей-;изми? Кейинги дарсда конспектларни кўраман. Яна саволлар юрми? Саволлар бўлмаса, эътиборингиз учун раҳмат! Омон (ўлинг! Кейинги дарсда кўришгунча, хайр!

Бу ерда педагогик технология талабидан келиб чиқиб, даре ;ойихасини тузиш усули, «Маънавият асослари» фанининг >итта дарси мисолида келтирилди. Биз тузган даре лойиҳаси- [инг бир катор камчиликлари ва маромига етмаган жойлари •ўлиши мумкин. Аммо методологик жиҳатдан у, педагогик ехнологиянинг барча талабларига ва тамойилларига жавоб еради. Бу мисол бошқа фанлар дарелари лойиҳасини тузиш- а андоза вазифасини ўташига шубҳам йўқ. Шу андозадан ке- иб чиқиб, тузилган даре лойиҳалари сўзсиз, ўз андозасидан акомилроқ ва тўлароқ бўлишига ҳам ишончим комил.

Асар якунида, унинг ичидаги таянч тушунчаларни ҳамда педагогик фаолиятда амал қилиниши лозим бўлган асосий қонуниятлар заминиде таркиб топган қоидаларни қисқа шаклда эслатиб ўтишликни лозим деб билдик.

Китоб оддий, ҳаммага тушунарли тилда ёзилгани билан, юз фоиз илмий асосда ва чуқур ўйланиб ёзилди. Китобнинг таркиби Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим стандарт- лари педагогика соҳасининг магистратура босқичига қўйил- ган талаблардан келиб чиқиб тузилган.

Аввалги китобларимни ўқиган кишиларнинг бир қисми, «Жуда оддий, шу билан ҳаётини қилиб ёзибсиз», яна бошқала- ри, «Китобингизни ўқиганда сиз билан суҳбатлашгандек бўлдим» ёки «Китобни амалиётдан олиб ёзибсиз» дейишади. Менинг танқидчиларим эса: «Китобдаги гаплар ҳақиқий, шу билан илмий асослангани кўриниб турибди, аммо тили ил- мий тил эмас» дейишиб, менга дашном берадилар. Кетидан «Илмийроқ қилиб ёзмайизми», деб қўшиб ҳам қўйишади.

Ҳақиқатан ҳам, илмий тадқиқот билан шуғуланганлар хар доим ҳам ўз фикрларини адабий тилда, оддий ва саводли қилиб ифода этолмайдилар. Натижада фақат ўзлари ва ўз соҳаси- нинг тор мутахассисларидан ташқаридаги одамлар тушунмай- диган қилиб ёзадилар ва уни илмий тил деб қўйганлар. Мен бунга қатъиян қаршиман. Китоб қанчалик илмий бўлишига қарамай, кенг аҳоли тушунадиган тилда ва саводли ёзилиши керак. Ўзининг илмий тадқиқот якунларини жамоатчиликка етказишнинг бирдан бир йўли шу. Китобдаги фикрларнинг ҳаммасига ҳам кўпчиликнинг тафаккури етиб бормаслиги мум- кин, аммо мингдан бир киши уларни тушуниб қолса, шунинг ўзи ҳам ютук. Кузатишларим шуни кўрсатдики, янги фикрлар берилган, аммо ҳаммага тушунарли қилиб ёзилган китоблар- нинг асл мазмунига шу соҳа мутахассисларидан кўра, оддий одамлар тезроқ етиб боришар экан. Бунинг сабабини излаб, мутахассисларнинг тафаккури аввалги билимлари билан ки- шанланганлигида деб билдим. Улар аввал эгаллаган билимла- рига ёпишиб олиб, андозали фикрдан чиқиб кетолмай, янги билимларни қабул қилгилари келмайди. Мустақил фикр юри- тувчи олим ва мутахассислар бундан мустасно, албатта. Мен китоб ёзганимда, бошқаларникига ўхшаб қолмаслиги учун. мендан олдин шу мавзуда қалам тебратган муаллифлар фикр- ларидан қочишга ҳаракат қиламан. Қонуниятлар боқий-ку, шунинг учун улар кўрсатган қонуниятларга бошқача ёндашиб,

Ш ўз дунёкарашимдан келиб чиқиб, улардан фойдалана ҳаракат қиламан. Аммо барча ҳаракатларим, асосан, қонуниятларни, яъни янги алоқадорликларни топишга ттирилган бўлади.

ълим-тарбия соҳасида ҳукм сурувчи бундай **қонуниятлар-мринчиси**, педагогик фаолиятни ўзига касб қилиб олган **'Ир** киши ўқитаётган ўқувчи ва талабаларини чин дилиевиши керак. Уларга ўзида бор бўлган билимни бериш у гурсин, жонини ҳам беришга тайёр бўлиши лозим. Шунтоз ота-онадай улуғ бўлади. Бола қалб эшигини фақат н кишига оча олади. Билим эгаллаш руҳ (қалб) ҳаракати **И** амалга ошганлиги туфайли, боланинг руҳи ишга тузги ва қалби сиз учун очилиши учун, сиз уни ўз фарзан**13** каби севишингиз лозим. Боланинг қалби сизга ва сиз-билимингизга нисбатан берк бўлса, сиз берган билим-**I** у қабул қилмайди. Масъулиятни сезиб ёки кўрққаниерган билимларингизни ўзини зўрлаб туриб ёд олиб, ай[^]ериши мумкин. Бирок, ёд олинган билим мустаҳкам й, хотирадан тез чиқиб кетади. Билим хотирада мустаҳрнашиши учун, бола шу билимни бераётган устозини **ИИ**, жуда бўлмаганда каттиқ хурмат қилиши лозим. **Фа-13** уни севсангиз, у сизни сева олади. Болалар жуда сезлладилар. Бирок, бу ҳолда муаммолар ҳам пайдо бўлиши **I Н**. Устозини чин дилидан севган бола, туйғусини яшира

ота-онасига устозини ҳадеб мактаганида, баъзи тафакпаст ота-оналар боласини устозига ғаш кўриб, боланидан, инчунин, унинг берган билимидан совита бошлай-

Ва оқибатда мақсадларига етиб, боланинг умуман мак*i* совиб кетишига сабаб бўладилар. Бошқа муаммолар **1**киши мумкин. Ўқитувчиликни ўзига касб қилган кишида учрайдиган барча муаммоларни усталик билан мар>р енгиб, болаларни севишни давом эттириши лозим ва ча, бунинг уддасидан чиқа олмаса мутахассислигини ириши керак бўлади.

лим-тарбиядаги **иккинчи қонуният**, инчунин, билим бе-**i**нг иккинчи қоидаси. Ўқитувчи дарсга киришдан ол[^]рсдан кўзланган мақсадни, шу мақсадга етишиш жара-Зериладиган билимлар мажмуини, билим беришда қўлла-**I**ган дидактика тамойилларини педагогик усул ва усини ҳамда ўқитувчига кўмак бўладиган ахборот узатиш а ва технологияларини тўлиқ кўз олдида келтириб, улар**Ш** ўзлаштириб олган бўлиши шарт. Бу мураккаб вази-юқорида кўрганимиздек, педагогик технология тамо-

йиллари асосида тузилган дарс лойиҳаси бажара олади. холос. «Ҳар йили, ҳар бир дарсга лойиҳа тузиш учун вақт қаёқда?» деманг. Лойиҳа бир маротаба яхши тузилган бўлса. кўп йилга етади. Фақат унинг матн мазмунини ҳар йили бир оз ўзгартириш киритишингиз мумкин. Бир-икки йил кўпроқ меҳнат қилиб, ҳамма дарсларнинг лойиҳасини тузиб олсангиз. бир умр қийналмайсиз. Акс ҳолда. дарс бераман деб. бутун умрингиз азобда ўтиши мумкин.

Учинчи қоида, дарс лойиҳасини тузаётганда ёки тайёр лойиҳадан фойдаланаётганда, фақат ва фақат мажмулар назариясидан келиб чиқувчи таълим-тарбия жараёнида учрайдиган нарс ва ҳодисаларга, мажму сифатида ёндашишга ҳаракат қилинг. Улар — дарснинг ўзи, дарс жараёни, дарсда бериладиган билимлар ёки дарсда қўлланиладиган усул ҳамда услублар ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Нима бўлишидан қатъи назар, уларга мажму сифатида ёндашиш керак бўлади. Шунда дарс жараёни осон кечади, ўзингиз ҳам, талабалар ҳам қийналмайсиз. Шунда дарс юқори даражада самарали ўтади. Бутун борлиққа мажму сифатида ёндашиш тамойили **XXI** аср кишисининг фикр юритиш тартибидир. Бундан орқада қолиш керак эмас.

Тўртинчи қоида. Билим берганда юз фоиз дидактика тамойилларидан келиб чиқиб ҳаракат қилиш талаб қилинади. Шу кунга" келиб, Ўзбекистон ҳудудида таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши лозим бўлган қуйидаги дидактика тамойиллари қабул қилинган: онглилик ва фаоллик; кўргазмалилик; тизимлилик ва мунтазамлилик; мустаҳкамлик; тушунарлилик; илмийлик; назария ва амалиёт бирлиги. Бу етти тамойил ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо этади. Педагогик амалиётда буларнинг барчасига бирдай амал қилиш талаб қилинади.

Бешинчи қоида. Дидактика тамойилларидан келиб чиқиб дарс ўтишлик бу методологик асоснинг бир қисмига амал қилишлик ҳисобланади. Методологик асоснинг иккинчи қисмига амал қилиш деганда, шу фандан, шу дарсдан, ҳар бир ҳаракатингиздан қутилаётган мақсадларнинг асосий кўрсаткичларига ориентир олишлиқдир. Яъни, ҳар бир қиладиган ҳаракатингиз натижаси таълим-тарбия жараёни якунида қутилаётган мақсадлар кўрсаткичлари билан мое тушиши шарт. Ҳар бир ўқитувчи ва педагогнинг мақсади болани комиллик томон етаклаш. Комил инсон кўрсаткичлари юқорида берилган.

Олтинчи қоида. Ўқитувчи ва педагогларнинг бошқа одамлардан фарқи, улар айтадиган ҳар бир сўзнинг том маъносини

ўзлари яхши билишлари шартлигида. Акс холда, талабалар ва бошқа одамлар олдида уялиб, обрўи тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Бунинг учун ўқитувчилар, ушбу китобда берилган фалсафа ва педагогиканинг махсус тушунчаларини тўлиқ ўзлаштириб олишлари ва улардан эркин фойдалана олишлари лозим. Ундан ташқари, ҳар қандай ўқитувчи ва педагог, ҳаётда учрайдиган ўзига янги бўлиб туюлган атама ва тушунчаларнинг том маъносини билиб олсин. Бунинг учун, алоҳида умумий дафтарни атамалар луғати қилиб қўйса бўлади. Шунда у маънавиятли ўқитувчи мақомига эга бўлади.

Еттинчи қоида. Ҳеч қачон ва ҳеч бир вазиятда ўқитувчи ўзининг руҳий мувозанатини йўқотмаслиги, асабини бузмаслиги, босибқўлиши, очибқўлиши, ҳеч бир ҳолатда ёлғон сўзлашмаслиги шарт. Бунинг интеграллашган ягона йўли ўқувчи ва талабаларини севиш. Севган кишидан одам ҳеч вақт ўпкаламайди, ундан ҳеч қачон жаҳли чиқмайди, доим унга қулиб қараб, унга кўзи тушганда дарров ҳушёр тортиб қолади. Севган одамга киши ёлғон гапира олмайди, унга ҳеч қачон ёмонлик истамайди. Шунинг учун ҳам биз таълим-тарбия беришнинг биринчи тамойили ва қоидаси қилиб талабаларни севишни қўйдик ва китобимизни севиш барча муаммоларни ҳал қилишнинг исботи билан тугатдик.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
----------------	---

ПЕДАГОГИКАНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖАБҲАЛАРИ

1. Педагогикадаги фалсафа тушунчалари	
1.1. Инсон тушунчаси ва киши маънавиятининг шаклланиши	9
1.2. Маънавият, қадрият, маданият, адабиёт, санъат ва маърифат	12
1.3. Билим, илм, фан ва таълим	29
1.4. Тахмин, гипотеза, концепция, амалиёт ва назария	25
1.5. Усул, услуб ва методология	51
2. Квант назарияси асосидаги дунёқараш	
2.1. Квант назарияси ва синергетика	75
2.2. Ижтимоий синергетика	59
2.3. Мажмулар назарияси ва мажму ёндашун тамойили	43
2.4. Педагогик фаолиятда мажму ёндашув	51
2.5. Педагогик жараён мажмуи	54
3. Киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар	59
3.1. Мустақил билим эгаллан	62
3.2. Оилادا таълим-тарбия	63
3.3. Узлуксиз раёмин таълим-тарбия	65
3.4. Оммавий ахборот воситалари	70
3.5. Ижтимоий муҳит	70

ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1. Педагогиканинг махсус тушунчалари	72
2. Педагогика илмининг тадқиқод объекти, предмети ва мақсади	78
3. Педагогика фани ва амалиётининг методологик асослари	80
3.1. Диалектика қонунлари педагогика учун методологик асос	82
3.2. Педагогика фани мажмуи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги	84
3.3. Дидактика, унинг тамойиллари ва қонун-қоидалари	92
3.4. Дарс турлари ва гуналари	111
3.5. Миллий педагогиканинг гипотетик асослари	114

ПЕДАГОГИК АМАЛИЁТ

1. Педагогик амалиёт йўналтирилган объект ва узлуксиз таълим-тарбия якунида талабалар эришиши лозим бўлган сифатлар	119
2. Ўқитувчи ва педагогларга зарур бўлган билимлар мажмуи	130
3. Замонавий дарс ва унга керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар	138
4. Дарсадаги техник воситалар ва ахборот технологиялари	144
5. Дарс ўтишининг усул ҳамда услублари ва педагогик технология	146
6. Педагогик технологияни амалиётга жорий қилиш	160
Хулоса	179

Бўри Зиёмуҳаммадов

ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ

Тошкент – «ТІВ-КІТОВ» – 2009

Мухаррир *А. Зиёдов*
Тех. муҳаррир *Т. Смирнова*
Бадний муҳаррир
ва саҳифаловчи *Ш. Раҳимқориев*

Босишта 9.01.2009 да руҳсат этилди. Бичими 60×90^{1/16}.
«Таймс» гарнитураси. Оффсет босма усули.
Шартли б.т. 11,5. Нашр. т. 10,2. Адади 100 нусха.

«ТІВ-КІТОВ» нашриёти.
100069. Тошкент, Широқ кўчаси, 100-уй.
Шартнома № 7/01 к.

«Sano-standart» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.